

Дзяніс
Марціновіч

**Жанчыны
ў жыцці
Уладзіміра
Караткевіча**

Дзяніс
Марціновіч

**Жанчыны
і жыцці
Уладзіміра
Караткевіча**

МІНСК
ВЫДАВЕЦТВА «ЧАТЫРЫ ЧВЭРЦІ»
2014

УДК 821.161.1(476)-1

ББК 84(4Бей=Рус)-5

М29

Марціновіч, Д. А.

М29 Жанчыны ў жыцці Уладзіміра Караткевіча / Дзяніс Марціновіч. —
Мінск : выдавецтва «Чатыры чвэрці», 2014. — 178 с. : іл. ; [2] л. укл.
ISBN 978-985-7058-53-2.

Каму быў прысвечаны першы зборнік Уладзіміра Караткевіча «Магчына душа»? Хто і чаму называў паэтэсу Раісу Ахматаву жонкай пісьменніка? Ці існаваў працяг культывага рамана «Каласы пад сярпом тваім»?

У 2012 годзе крытык і літаратуразнаўца Дзяніс Марціновіч паспрабаваў адказаць на гэтыя пытанні ў кнізе «“Донжуанскі сліс” Караткевіча». Новыя звесткі з біяграфіі класіка беларускай літаратуры паспрыялі з’яўленню кнігі «Жанчыны ў жыцці Уладзіміра Караткевіча», якая была істотна дапоўнена новымі матэрыяламі.

Першая частка выдання ўяўляе даследаванне-эсэ, прысвечанае ролі жанчын у творчасці Уладзіміра Караткевіча. У другую ўвайшлі крытычныя артыкулы па актуальных пытаннях літаратуразнаўства.

Кніга адрасуецца ўсім, хто цікавіцца беларускай літаратурай, постацю Уладзіміра Караткевіча і ўплывам жанчын на творчасць пісьменнікаў.

УДК 821.161.1(476)-1

ББК 84(4Бей=Рус)-5

ISBN 978-985-7058-53-2

© Марціновіч Д. А., 2014

© Афармленне. ТДА «Выдавецтва
“Чатыры чвэрці”», 2014

Раздзел I
**«Донжуанскі спіс»
Караткевіча**

Аг аўтара

Агульнавядома, што большая частка твораў сусветнай літаратуры стваралася мужчынамі. Прызнанне творчых здольнасцей жанчын (Жорж Санд, Шарлота Брантэ, Маргарэт Мітчэл і іншых) з'яўляецца хутчэй выключэннем, чым правілам. Але прыхільнікі літаратурнага «патрыярхату» забываюць, што ўсе найлепшыя «мужчынскія» творы былі напісаны пра жанчын і дзеля жанчын. Іх партрэты

і вобразы, узаемнае каханне ці халодная абыякавасць натхнялі пісьменнікаў на стварэнне шэдэўраў.

Так, славурых муз мінулых вякоў даўно няма на свеце. А каханья шэрагу вядомых творцаў ХХ стагоддзя набліжаюцца да восені свайго жыцця. Але пісьменнікі зрабілі ім самы лепшы падарунак: пакінулі для нашчадкаў іх прыгажосць, радасць і ўсмешкі. А таксама ўзялі за сабой у вечнасць гераінь, прататыпамі якіх сталі музы. Цяпер наша задача — пакінуць у чытацкай памяці іх сапраўдныя імёны і жыццёвыя лёсы.

Тэмай «Донжуанскага спісу» я зацікавіўся даўно, калі яшчэ быў ліцэістам. Адночы за лета прачытаў запар два творы Караткевіча: спярша аповесць «У снягах драмае вясна», а потым раман «Леаніды не вернуцца да Зямлі» («Нельга забыць»). Заўважыў, што ў абодвух творах дзейнічаюць гераіні з аднолькавымі імёнамі (Алёнка) і, самае цікавае, супадае шэраг дэталей і сітуацый. Паколькі аўтар двойчы напісаў пра адно і тое ж, узнікла здагадка: а раптам гэтыя падзеі адбываліся з Караткевічам у рэальным жыцці? У выніку захацелася даведацца, якія асобы былі прататыпамі Алёнак, таму пачаў разблытваць гэтую гісторыю. Вынікам пошукаў зрабіўся мой першы артыкул «Паляванне на Алёнку»,

надрукаваны ў часопісе «Маладосць» у верасні 2004 года. Патрэба адказаць на пытанне, ці існавала нейкая рэальная асоба, якая хавалася за імем Алёнка, стала першым штуршком да даследавання. Потым гэтая тэма адышла на другі план.

Яшчэ адным штуршком стала інтэрв'ю Ніны Молевой, прататыпа галоўнай гераіні рамана «Леаніды не вернуцца да Зямлі», змешчанае ў 2009 годзе ў газеце «Комсомольская правда в Белоруссии». Некаторыя факты пра Караткевіча, выказаныя Молевой, відавочна не адпавядалі рэчаіснасці, што не магло не выклікаць пратэст.

А трэцюю падказку я атрымаў у 2010 годзе, калі ўпершыню трапіў у Кіеў, дзе Караткевіч вучыўся ва ўніверсітэце. У яго паэзіі, асабліва ў зборніку «Матчына душа», прысутнічала шмат вобразаў гэтага горада, згадак пра пэўныя мясціны. Раней яны ўспрымаліся як абстракцыя. Але, убачыўшы ўсё на ўласныя вочы, літаральна натхніўся духам Кіева і вырашыў працягнуць сваё даследаванне.

Між тым набліжалася 80-годдзе з дня нараджэння Караткевіча. Таму ўзнікла ідэя ўдакладніць звесткі, змешчаныя ў «маладосцеўскім» артыкуле, і па магчымасці знайсці новыя факты. Шукаючы падрабязнасці пра лёс «Алёнкі», завітаў у Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, дзе захоўваліся лісты Караткевіча да Юрыя Гальперына. Іх урыўкі на пачатку 1990-х гадоў друкаваліся ў часопісе «Нёман», але большасць фактаў былі невядомыя для чытачоў.

З архіўных матэрыялаў пачалі ўсё больш поўна і рэльефна высвятляцца пэўныя абставіны біяграфіі пісьменніка. Стала зразумела, што не здолею абмежавацца адным артыкулам пра «Алёнку» (надрукаваны ў лістападзе 2010 года ў нумары газеты «Літаратура і мастацтва», што быў прысвечаны 80-годдзю з дня нараджэння Караткевіча). У лютым наступнага года на старонках таго ж выдання з'явіўся цыкл публікацый, прысвечаных складаным узаемаадносінам Уладзіміра Караткевіча і Ніны Молевой. А калі ўзнікла ідэя скласці кнігу, спецыяльна для выдання

дапісаў раздзелы пра іншых асоб, у якіх быў закаханы пісьменнік, каб атрымаўся цэласны, завершаны твор.

У маі 2012 года выйшла кніга «“Донжуанскі спіс” Караткевіча». Попыт на выданне сярод чытачоў, а таксама новыя звесткі з біяграфіі класіка беларускай літаратуры паспрыялі з’яўленню новай кнігі, якая грунтуецца на матэрыялах першай, але істотна дапоўнена новымі матэрыяламі.

Асобныя часткі кнігі, а таксама артыкулы, змешчаныя ў другім раздзеле, друкаваліся на старонках штотыднёвіка «ЛіМ», часопісаў «Маладосць», «Роднае слова» і «Полымя», на сайце грамадскай культурніцкай кампаніі «Будзьма беларусамі!». Аўтарскі пераклад на рускую мову першага раздзела кнігі выйшаў у часопісе «Нёман». Аўтар выказвае шчырую ўдзячнасць тагачасным галоўным рэдактарам выданняў Алесю Карлюкевічу, Раісе Баравіковай, Міхасю Шавыркіну, Міколу Мятліцкаму і Алесю Бадаку за публікацыі, супрацоўнікам і рэдактарам Ціхану Чарнякевічу, Міраславе Шавыркінай, Ігару Запрудскаму, Алене Мальчэўскай і Віталю Рыжкову — за падрыхтоўку матэрыялаў да друку. Электронныя версіі артыкулаў размяшчаліся ў асабістым блогу аўтара www.denis86.blog.tut.by, некаторыя з’яўляліся на галоўнай старонцы партала tut.by. Вялікі дзякуй яго супрацоўнікам, асабліва — Наталлі Ціплаковай.

Даследаванне ніколі не ажыццявілася б без працы папярэднякаў на ніве караткевічазнаўства і захавальнікаў спадчыны пісьменніка. Аўтар абапіраўся на працы доктара філалагічных навук Адама Мальдзіса і кандыдата філалагічных навук Анатоля Вераб’я. Шэраг матэрыялаў, знойдзеных у фондах Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва (дырэктар Ганна Запартыка) і ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (загадчык Аляксандр Сцефановіч), апублікаваны на старонках перыёдыкі і ў кнізе ўпершыню.

Асобны дзякуй Любоў Рабушцы, якая падзялілася ўспамінамі пра сваю аднакласніцу Валянціну Караткевіч (Ватковіч),

а таксама дазволіла ўпершыню надрукаваць фотаздымкі з асабістага архіва.

Цікавасці да кнігі паспрыялі рэцэнзіі і інтэрв'ю з аўтарам, якія з'явіліся ў друкаваных ці электронных версіях айчынных газет. Мая ўдзячнасць Івану Арлову («Вечерний Брест»), Расціславу Бензеруку («Літаратура і мастацтва»), Аксане Бязлепкінай («Звязда»), Марыне Весялусе («Літаратура і мастацтва»), Андрэю Дынько («Наша Ніва»), Алене Карп («Літаратура і мастацтва»), Ганне Кісліцынай («Звязда»), Марыне Кузьміч («Народная газета»), Людміле Рублеўскай («СБ. Беларусь сегодня»), Сяргею Трафілаву («Культура»), Галіне Юркевіч (аршанская «Телеком-экспресс»). Інфармацыя пра кнігу прагучала на Беларускім радыё ў праграме Галіны Шаблінскай, а таксама з'явілася на сайтах газеты «Народная воля» і кампаніі «Будзьма беларусамі!».

Шчыры дзякуй кіраўніку Мінскай пісьменніцкай арганізацыі Саюза пісьменнікаў Беларусі Міхасю Пазнякову за прапанову ажыццявіць выданне першай кнігі, дырэктару выдавецтва «Чатыры чвэрці» Ліліяне Анцух — за ідэю другой кнігі. А родным і блізкім людзям — за натхненне і разуменне.

Уводзіны, або Навошта нам «Донжуанскі спіс»?

«Донжуанскі спіс»... Якая ў вас, шануюны чытач, асацыяцыя з гэтым словазлучэннем? Мяркую, большасць адразу згадае асобу Аляксандра Пушкіна і доўгі спіс з 37 жаночых імёнаў, напісаных паэтам на старонцы альбома яго даўняй знаёмай Лізаветы Ушаковай. Разгадаць таямніцу асоб, якія хаваюцца за сціслымі запісамі, ужо не адно стагоддзе з пераменным поспехам імкнуцца пушкіністы ўсяго свету.

У чым бачыцца станоўчая роля такога дакумента? Ён прыцягвае ўвагу да асобы аўтара, дапамагае высветліць прататыпы герояў у праявітых і паэтычных творах. Удакладніць, хто натхняў паэта на стварэнне таго ці іншага шэдэўра. Пазнаёміць чытачоў з лёсамі жанчын, якіх кахаў пэўны творца. А таксама вызначыць храналагічныя этапы ў пісьменніцкай творчасці. Нездарма сярод мастацтвазнаўцаў ёсць традыцыя вылучаць у біяграфіі некаторых творцаў пэўныя перыяды, якія наўпрост звязаны з іх асабістым жыццём. Напрыклад, менавіта так многія даследчыкі ўспрымаюць мастацтва Пабла Пікасо. Акрамя таго, Караткевіч — рамантык, таму разглядаць яго творчасць без уплыву на яе жанчын мы не можам.

Імкненнем вырашыць усе гэтыя задачы і тлумачыцца стварэнне аўтарам гэтых радкоў даследавання пад назвай ««Донжуанскі спіс» Караткевіча». Паколькі тэма асабістага жыцця кожнага творцы з'яўляецца надзвычай далікатнай, я карыстаўся двума падыходамі. Першы, «дакументальны», заснаваны на ўспамінах і эпістэлярнай спадчыне, якія не выклікаюць ні ў каго прэрэчанняў.

Другі падыход можна ўмоўна назваць метадам уважлівага чытання тэксту, калі ўвага звяртаецца на біяграфіі галоўных герояў і іх падабенства ці супадзенне з жыццёвымі рэаліямі аўтара. Рызыка, вядома, тут надта вялікая: паспрабуй зразумець, што тут праўда, а што праява багатай фантазіі. Адна памылка можа скіраваць ход даследавання не ў той бок. Такім чынам, другі падыход пераўтвараецца для некаторых аматараў прыгожага пісьменства ў сапраўдную гульню, своеасаблівае разгадваанне рэбусаў ці крыжаванак. Адначасова гэта сапраўднае паляванне за прататыпам галоўнага героя ці герані з абавязковымі для гэтага жанра элементамі: высочваннямі, засадамі і пагонямі. Каб не заблукаць на такім паляванні, аўтар гэтых радкоў імкнуўся па магчымасці супастаўляць два падыходы.

Заўважым, што «Донжуанскі спіс» Пушкіна складаўся з двух слупкоў. Паводле меркаванняў даследчыкаў, першы з іх уключаў імёны жанчын, якіх паэт кахаў моцна, другі — тых, якімі захапляўся. На маю думку, «Донжуанскі спіс» Караткевіча мусіць выглядаць наступным чынам:

1. «Нонка»;
2. Кацярына;
3. «Алёнка»;
4. Святлана;
5. Раіса;
6. Ніна;
7. Навэла;
8. Натэла;
9. Валянціна;
10. Л.;
11. Н. Д.;
12. Галіна;
13. Валянціна.

Дзвукоссе азначае, што дакладнае імя і прозвішча дзяўчыны невядомае, таму ўжываецца імя герані, праз вобраз якой яна выведзена ў творах.

На маю думку, «Нонку», «Алёнку», Святлану, Ніну і другую з Валянцін трэба аднесці да першага слупка (асобы, якіх Караткевіч моцна кахаў); Кацярыну, Раісу і першую з Валянцін — да другога слупка (асобы, якія падабаліся Караткевічу). Што датычыцца Навэлы, Натэлы, Л., Н. Д. і Галіны, пытанне пакуль застаецца адкрытым.

Хоць, калі кіравацца храналогіяй, паслядоўнасць «Донжуанскага спіса» павінна быць наступнай: «Алёнка» — «Нонка» — Кацярына — Святлана — «Алёнка» — Святлана — Раіса — Ніна — Навэла — Натэла — першая Валянціна — Н. Д. — Галіна — другая Валянціна (час узаемаадносін з Л. пакуль невядомы).

Зразумела, той-сёй з чытачоў можа абвінаваціць аўтара гэтых радкоў у празмерным інтарэсе да асабістага жыцця пісьменніка. Шэраг аргументаў на карысць такога даследавання былі агучаны вышэй. Дадам, што ўся кніга засноўваецца менавіта на дакументальных, архіўных матэрыялах, тут няма нейкіх мастацкіх фантазій. Акрамя таго, шэраг матэрыялаў, што былі выкарыстаны пры даследаванні, ужо надрукаваны. Перапіска паміж Я. Брылём і У. Караткевічам выходзіла ў зборніку «Шляхам гадоў»; фрагменты ліставання з Ю. Гальперыным друкаваліся ў «Нёмане» яшчэ ў 1990-я гады; успаміны ўкраінскага пісьменніка М. Амельчанкі пра Навэлу і Натэлу, герайн «Донжуанскага спіса», з'явіліся ў часопісе «Польмя»; у тым жа выданні можна знайсці ўспаміны Валянціны Паповай (Чакалавай). Калі з'явіцца Збор твораў У. Караткевіча ў 25 тамах, што выходзіць з 2012 года, туды будзе ўключана ўсё яго ліставанне з Гальперыным. То бок, значная колькасць фактаў не з'яўляюцца таямніцай і знаходзяцца ці неўзабаве будуць знаходзіцца ў адкрытым доступе.

Спадзяюся, што кніга выкліча цікавасць як у чытачоў, так і ў прафесійных даследчыкаў Караткевіча, дапаможа разгадаць белыя плямы ў яго біяграфіі. А таксама падштурхне да стварэння паўнавартаснага жыццяпісу нашага класіка, які пакуль адсутнічае.

А цяпер запрашаю чытачоў у падарожжа па «Донжуанскім спісе».

Частка 1

У Кіеве ды Оршы

Асобы дзяўчат, якіх хакаў Караткевіч у гады юнацтва і маладосці (у спісе яны хаваюцца пад нумарамі 1, 3 і 4), нам дапамогуць расшыфраваць два лісты пісьменніка да сябра Юрыя Гальперына, адпраўленыя ў студзені 1955 года і лютым 1957-га. У іх Караткевіч згадвае тры гісторыі кахання. У лісце ад 27 студзеня 1955 года ён пісаў: «Скоро там Стась и Валька (сябры пісьменніка па Оршы. — Д. М.) поженятся? Повезло им. А я вот никак не могу отыскать такую девушку, чтоб решиться потерять свободу. Были три. Из них одна уехала, 2^я — не любила меня (а может и да, но получилась какая-то ерунда), об этой истории Валька хорошо знает, мы с ним дружить начали из-за ссоры по этому поводу; 3^я — э да ладно, чего толковать. Пока что жениться не на ком» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 11. Арк. 6 адв.). Больш падрабязная інфармацыя змешчана ў лісце ад 5 лютага 1957 года: «Я дважды любил взаимно — одна уехала, другая — умерла, и я не знал обеих так, как желал. А в других случаях те, кто любили меня, были мне безразличны, а те, которых любил я, наверное, не любили меня. И была одна в Кіеве». Паспрабуем разабрацца ў асобах, пра якіх вядзецца гаворка.

«Нонка»

Дзяўчына з такім імем (Нонка Юніцкая) з'яўляецца галоўнай гераіняй аповесці У. Караткевіча «Лісце каштанаў». Сябры і знаёмыя, якія добра ведалі пісьменніка, адзінагалосна сцвярджалі пра аўтабіяграфічны характар твора. Даследчык Анатоль Верабей пісаў у сваёй працы «Абуджаная памяць», што аповесць была адным з *«самых аўтабіяграфічных твораў»* Караткевіча. Васіль Быкаў адзначаў у прадмове да караткевічаўскага двухтомніка: *«Гэта адзін з самых аўтабіяграфічных твораў пісьменніка, напісаны на матэрыяле першых пасляваенных гадоў, праведзеных ім у Кіеве. Дакладна і лёгка выпісаныя вобразы юнакоў і дзяўчат вялікага горада з яго нялёгкім пасляваенным бытам грунтуюцца на пэўных прататыпах, і нават трагічны фінал аповесці ўзяты з жыцця, пабудаваны на аснове канкрэтнага факта»*. На карысць гэтага сведчаць шэраг супадзенняў паміж біяграфіямі аўтара і героя. Напрыклад, у аўтабіяграфіі «Дарога, якую прайшоў» Караткевіч пісаў: *«А потым пачалася вайна. Бамбёжкі. Эшалоны. Пачуццё бездапаможнасці падлетка... Бунтаваў супраць гэтага пачуцця. Некалькі разоў уцякаў з інтэрната на фронт. Затрыmlівалі, вядома. А з інтэрната таму, што здарылася звычайная на вайне рэч: доўгі час не ведаў, дзе бацькі і ці жывыя яны наогул, а калі жывыя, то дзе, за лініяй фронту або паспелі эвакуіравацца»*.

Быў спачатку ў Маскве, потым на Разаншчыне. Пасля давялося ўцякаць і адтуль. На Урал, у наваколле Кунгура. Выпадкова даведаўся, што бацькі ў Арэнбургу. З вялікімі цяжкасцямі (без пропуску і білета) дабраўся да іх. У Арэнбургу скончыў шосты клас. Потым нядаўна вызвалены Кіеў (Беларусь яшчэ была акупіраваная)».

А вось урывак з аповесці «Лісце каштанаў»: *«Інтэрнат на Урале, некалькі беспаспяховых уцёкаў. Урэшце, уцёк зусім і некалькі месяцаў беспрытульнай. Краў, што праўда, толькі ў чужых*

гародах. Даходзіла да таго, што пасвіў у паўночным Казахстане вярблюдаў — хочаце верце, хочаце не. Дзівам адшукаў бацькоў... Пасля былі вызвалены два невялічкія лапікі Беларусі, і “продка” майго паслалі на вызваленую тэрыторыю, некуды пад Лёзна. <...> Якраз у гэты момант праязджаў праз наш горад мой дзядзька, якога перавялі з Далёкага Усходу на фронт, і ўзяў нас з сабою ў вялікі паўдзённы горад, ад якога немцы адкаціліся куды далей, чым ад Лёзна». Заўважым, колькі ў абедзвюх цытатах агульнага! Значыцца, асноўныя падзеі аповесці былі ўзятыя з жыцця.

Акрамя таго, галоўны герой «Лісця каштанаў», Васілька Стасевіч, чым прататыпам з’яўляўся сам Караткевіч, жыве ў тым жа доме, што і Уладзімір у 1944 годзе. Дарэчы, будынак на цяперашняй вуліцы Багдана Хмяльніцкага, 52 (былыя назвы Фундуклеўская і Леніна) захаваўся дагэтуль. Цяпер у моцна перабудаваным доме знаходзіцца офіс кампаніі «Люфтганза».

Мая ўласная вандроўка ў Кіеў, якая адбылася ў сакавіку 2012 года, і размовы з украінскімі знаёмымі Караткевіча дапамаглі з пэўнасцю назваць прататыпа аднаго з сяброў Васількі. Ім з’яўляўся Карла Скрыпчанка, які ў далейшым пераклаў шмат твораў пісьменніка на ўкраінскую мову і, па меркаваннях некаторых суразмоўцаў, па сутнасці, манапалізаваў яго творчасць (пераклаў «Лісце каштанаў», «Дзікае паляванне караля Стаха», «Чорны замак Альшанскі», сумесна з іншымі — «Чазенію», «Зямлю пад белымі крыламі»). Для аб’ектыўнасці прызнаюся, што такая думка наведвала мяне і раней. Але ў творы герой з імем Карл з’яўляўся немцам. Тады ў будучым неабходна высветліць, пад імем якога героя выступаў у аповесці Скрыпчанка.

Адна з сюжэтных ліній «Лісця каштанаў» — каханне паміж Васількам Стасевічам і Нонкай Юніцкай. У творы яе партрэт выглядае наступным чынам: «...дзяўчо год пятнаццаці. Схілілася, пачэсваючы вельмі доўгія, падрапаныя ногі шакаладнага колеру, пасля пацёрла каленкам аб каленка, ускінула галаву — чорна-бурыя валасы цяжкай хваляй шыбанулі назад — і ўсміхнулася мне, і я ўбачыў цёмна-сінія вочы з ненатуральна велічэзнымі,

па-вар'яцку вясёлымі чорнымі зрэнкамі». Пра гаворку герані Караткевіч пісаў: «Гэта быў той паўдзённы жаргон, на якім гамоняць вялікія чарнаморскія партовыя гарады. Я не маю ні сілы, ні ўмення, ні, шчыра кажучы, жадання перадаваць усе гэтыя тропы, ідыёмы, усю безліч жывых інтанацый. Ды гэта і немагчыма, таму што больш за словы гралі тут паўдзённыя жэсты, міміка, рухі ўсяго цела. Гэта было — жах як “па-малдаванску” і дзіўна, жах як прыгожа. Дый тып яе, калі разабрацца, быў дзіўны. Тут табе і ўкраінская і малдаўская, а можа, і кропля цыганскай крыві».

Чаму аўтар гэтага даследавання ўпэўнены, што ў Нонкі быў рэальны прататып? У абодвух лістах, якія цытаваліся вышэй, фігуруе дзяўчына, якая з'ехала («Из них одна уехала», «одна уехала»). Для аповесці характэрны менавіта такі фінал. Нонка і Васіль цудам застаюцца жывымі (астатнія героі з іх кампаніі падарваліся на мінах: яны шукалі зброю, каб збегчы на фронт) і з'язджаюць з Кіева. Мяркую, тое ж адбылося з іх прататыпамі. Караткевіч, як вядома, выправіўся ў Оршу, рэальная Нонка з'ехала ў невядомым для нас кірунку. Калі б дзяўчына засталася ў горадзе, яна магла б сустрэцца з Уладзімірам падчас навучання таго ў Кіеўскім універсітэце. Дарэчы, на маю думку, адной з прычын паступлення туды будучага пісьменніка магло стаць жаданне адшукаць рэальную Нонку. Бо яна магла вярнуцца ў горад свайго юнацтва.

Для аб'ектыўнасці заўважу, што ў эпілогу твора героі сустракаюцца праз гады ў Кіеве і бяруць шлюб. Але, хутчэй за ўсё, ён быў прыдуманым, а пісьменнік і дзяўчына, якая стала прататыпам Нонкі, ніколі больш не ўбачыліся. Перыяд узаемаадносін будучага пісьменніка з дзяўчынай можна датаваць 1944 годам, калі ён жыў у цёткі ў Кіеве.

Кацярына

Вярнуўшыся ў Оршу пасля вайны, Караткевіч пайшоў у 8-ы клас мясцовай школы № 1. Літаратуру ў яго выкладала Кацярына Іванаўна Грыневіч, якой на той час споўнілася 28 гадоў. Разам з вучнямі яна выпускала рукапісны літаратурны альманах, дзе друкаваўся Уладзімір, а таксама арганізавала драматычны гурток. Адною з пастацовак стаў «Рэвізор», у якім будучы пісьменнік выканаў ролю Добчынскага.

Як узгадваў Леанід Крыгман, аднакласнік Караткевіча, *«усе юнакі нашага класа былі закаханыя ў нашу настаўніцу літаратуры. Але наймацней Валодзя. Аднойчы мы з Юрыкам (Юрый Падва, іх аднакласнік. — Д. М.) залезлі на адрын, дзе Валодзя звычайна пісаў і хаваў свае творы. Мы знайшлі яго шчытак з вершамі і ўзялі яго. Там былі рамантычныя вершы, прысвечаныя Кацярыне Іванаўне. Справа амаль дайшла да бойкі, калі Валодзя даведаўся аб крадзяжы. Ён не размаўляў з намі цэлы месяц. Але потым мы зноў сталі неразлучнымі сябрамі».*

Мяркую, тут можна казаць хутчэй пра юначае захапленне, чым каханне. Аднак той жа Пушкін без ваганняў уключыў у свой «Донжуанскі спіс» жонку Мікалая Карамзіна. Таму, на маю думку, імя Кацярыны Іванаўны таксама мусіць быць унесена ў спіс. Паводле сведчанняў Л. Крыгмана, Караткевіч перапісваўся са сваёй настаўніцай да канца жыцця. У аддзеле рэдкай кнігі і рукапісаў ЦНБ захоўваюцца тэлеграма і паштоўка ад Кацярыны Іванаўны, якія датуюцца прыкладна 1980 годам. У тэлеграме яна віншуе свайго былога вучня з выхадам чарговай кнігі і выказвае ўдзячнасць за падарунак (хутчэй за ўсё, Караткевіч адправіў ёй асобнік) (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 676. Арк. 1), у лісце віншуе са святам 1 Мая (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 676. Арк. 2). На пачатку 1990-х гадоў Кацярына Іванаўна жыла ў горадзе Мантурава Кастрамскай вобласці. Далейшы яе лёс, а таксама іншыя падрабязнасці біяграфіі пакуль застаюцца невядомымі.

«Алёнка»

Дзяўчына, якую клікалі Алёнка, дзейнічае адразу ў двух праявічых творах Караткевіча. Гэта апавесць «У снягах драмае вясна» і раман «Леаніды не вернуцца да Зямлі». У гэтай частцы гаворка пойдзе толькі пра Алёнку з рамана (прычыны будуць патлумачаны ў наступным раздзеле).

Згодна з сюжэтам твора, галоўны герой Андрэй Грынкевіч быў знаёмы з Алёнкай Століч яшчэ ў дзяцінстве. Потым яны вельмі доўга не бачыліся і сустрэліся ўжо маладымі людзьмі. Закахаліся і вырашылі пабрацца шлюбам. Але іх шчасце было нядоўгім, бо дзяўчына загінула ў аўтамабільнай катастрофе.

У паэме «Плошча Маякоўскага», што была ўключана ў раман «Леаніды не вернуцца да Зямлі», Караткевіч пісаў:

*«Любая, ты памятаеш, была вясна.
Вясна на гэтай зямлі?
Проста ў машыну ляцела сасна,
У неба ўзняўшы крылы галін».*

Пэўны час я лічыў такі сюжэтны паварот твора літаратурным прыёмам, які абгрунтоўваў, чаму Грынкевіч да сустрэчы з маскоўскай выкладчыцай Ірынай Горавай жыў «як у сне» і нікога не кахаў. Тым больш жажліва было ўбачыць радок у лісце Караткевіча да Янкі Брыля ад 29 лютага 1960 года: «Ведаеце, мне ніколі не шанцавала з вялікім каханнем. <...> Два разы прыйшло да мяне сапраўднае. І аднойчы яно загінула падчас аўтакатастрофы на шашы Мінск–Орша». У рамане трагедыя адбываецца якраз на гэтай магістралі.

А цяпер звернемся да двух лістоў Караткевіча, адрасаваных Ю. Гальперыну. На першы погляд, там змешчана супярэчлівая

інфармацыя. У першым лісце (студзень 1955 года) — абставіны цяжка зразумелья: «2^а — не любіла мяня (а можа і да, но палучылася какая-то ерунда), аб гэтай історыі Валяка хораша знае, мы с ім дружыць пачалі из-за ссоры по этому поводу». У другім лісце (люты 1957 года) сцвярджаецца, што дзяўчына памерла. Але пры больш дакладным аналізе ўсё становіцца зразумела.

Згадка пра аршанскага сябра пісьменніка Валянціна Краўца сведчыць, што гэтая гісторыя звязана з Оршай. У свой час бард Зміцер Бартосік запісаў успаміны В. Краўца для адной з радыёперадач. Дык вось, паводле слоў вядучага, сяброў «звёў выпадак. Сам таго не ведаючы, Валянцін Кравец стаў супернікам Караткевіча ў любоўным трыкутніку. Адночы Валянцін праводзіў дахаты ўпадабаную дзяўчыну, у якую, як высветлілася пазней, быў закаханы і Уладзімір». Як узгадваў Кравец, «і адным цудоўным вечарам я ішоў, а з Воўкам мы былі амаль ворагамі, мы не размаўлялі, два супернікі. А калі я аказаўся кінуты, я ішоў паўз дом Валодзі Караткевіча, а домік у іх быў невялікі, драўляны домік. Там ляжала вялікае бярвяно, на якім сядзеў Валодзька і чагосьці думаў. Праходзячы міма, я спытаў: “У тебя спички есть?” Ён кажа: “Есть”. Я падышоў, закурылі. Слова за слова, і пачалі мы... “Што такое «Я»”? Вядомае філасофскае пытанне. І мы прагаварылі з ім некалькі гадзінаў. Я яму паведаміў пра сваё няшчасце. Карацей, з гэтага моманту пачалася наша дружба».

Што датычыцца рознай інфармацыі ў двух лістах, дык на момант напісання першага з іх Караткевіч даўно не бачыўся з «Алёнкай». На момант другога дзяўчына загінула. Паколькі фінал гісторыі, апісанай у рамане, адпавядае рэчаіснасці, можна прызнаць верагоднымі і іншыя падзеі, што згадваюцца ў творы.

Такім чынам, перад намі часавы прамежак студзень 1955 – люты 1957 гадоў. Пры гэтым трэба ўлічваць, што ў сярэдзіне 1956-га, закончыўшы навучальны год, Уладзімір вярнуўся ў Оршу з вёскі Лесавічы Кіеўскай вобласці, дзе настаўнічаў. А ўжо восенню, у верасні або ў кастрычніку 1956 года, адбылося ўзнаўленне перапіскі са Святланай (гл. далей).

Таму найбольш верагодна, што сустрэча Уладзіміра і «Алёнкі» адбылася летам 1955 года, калі будучы пісьменнік прыязджаў у родны горад падчас летніх вакацый (калі б такія стасункі мелі месца летам 1956-га, Уладзімір наўрад ці змог адразу ж ліставацца са Святланай). Аргументамі на карысць такой версіі з'яўляюцца асобныя фрагменты рамана «Леаніды не вернуцца да Зямлі». Згодна з творам, вяселле мусіла адбыцца «восенню, у верасні», а сама трагедыя здарылася летам, у жніўні.

Таму, на маю думку, узаемаадносіны будучага пісьменніка з «Алёнкай» неабходна падзяліць на два перыяды. Пачатак першага невядомы. Яго фінал варта абмежаваць як мінімум 1949 годам (часам ад'езду на вучобу ў Кіеў), а як максімум — 1941-м (у выпадку, калі сяброўскія адносіны доўжыліся да вайны). Другі меў месца прыкладна ў 1955 годзе.

Цікава, што дзяўчына Алёнка згадваецца яшчэ ў адным вершы Караткевіча — «Балада аб нашэсцях», змешчаным у зборніку «Мая Іліяда». У творы расказваецца пра дзяўчыну з Прыдняпроўя, якую захопнікі прынеслі ў ахвяру. Застаецца толькі згадвацца, ці мае гэты вобраз сувязь з рэальнай Алёнкай.

Святлана

У 1949 годзе Уладзімір паступіў на філалагічны факультэт Кіеўскага ўніверсітэта і зноў прыехаў ва Украіну, дзе вучыўся наступныя пяць гадоў (да 1954-га). Менавіта з часам студэнцтва будучага пісьменніка звязана яго каханне да яшчэ адной дзяўчыны. Доўгі час былі вядомы толькі яе ініцыялы: С. М. Нядаўна атрымалася ўдакладніць імя. Дзяўчыну клікалі Святлана.

Знаёмства з вобразам гэтай гераіні ўпершыню адбылося на старонках аповесці «У снягах драмае вясна», напісанай у 1957 годзе. Сястра Караткевіча знайшла яе ў пісьменніцкім архіве ў Оршы перад самай смерцю Уладзіміра Сямёнавіча. Для таго часу аповесць была занадта смелай рэччу, якая рашуча асуджала праявы сталіншчыны ў грамадскім жыцці, таму пры жыцці творцы яна не друкавалася. Сюжэт каратка можна акрэсліць так. Студэнт Уладзіслаў Берасневіч пакахаў дзяўчыну Алёнку. Яна адказала ўзаемнасцю на ягонае пачуццё. Перад Уладзіславам адкрываліся перспектывы навуковай кар’еры: ён быў адным з рэальных кандыдатаў на залічэнне ў аспірантуру. Але кар’ерыст Маркіч наладзіў супраць Берасневіча паказальны працэс з традыцыйнымі для таго часу абвінавачваннямі (ішоў 1952 год). Паверыўшы ў падман, Алёнка адраклася ад каханага, а той вымушаны быў пакінуць універсітэт і з’ехаць настаўнікам у вёску. І толькі праз некалькі гадоў Берасневіч сустракаецца з Алёнкай, яны разумеюць, што іх каханне не згасла, і дамаўляюцца сустрэцца зноў, каб, магчыма, больш не расставацца.

Наколькі адпавядае рэчаіснасці гэты сюжэт? Зноў звернемся да лістоў Караткевіча, адрасаваных Ю. Гальперыну. У першым з іх сітуацыя неакрэслена: «...3^я — э да ладно, чего толковать». А вось другі ліст расстаўляе ўсе кропкі над «і»: «И была одна в Киеве. <...> Ну я знаю, для других она другая, а для меня

та самая (вylучана Караткевічам. — Д. М.)» (БДАМЛІМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 4).

Знаёмства

Калі адбылося знаёмства Караткевіча са Святланай? На гэтае пытанне нам дапаможа адказаць яго творчасць. У маленькай паэме «Ліста нямае» сцвярджаецца: «Пачалося раней. Нават з першага курса, / Калі квецень майскі ранялі сады». Заўважу, што Уладзімір паступіў у ВНУ ў 1949 годзе. Адпаведна, гаворка ідзе пра май 1950 года.

Караткевічу яшчэ не было дваццаці. «У дзевятнаццаць год ён яшчэ нікога не кахаў, — прызнаваўся сам сабе Андрэй Грынкевіч з рамана «Леаніды не вернуцца да Зямлі», чым прататыпам быў Караткевіч. — Былі, вядома, дзяўчаты, танцы, развітанні недзе ля ўскраіны хаты, на мосце цераз ручай, але ўсё гэта рабілася таму, што сорамна было адставаць ад равеснікаў. Але ён яшчэ не кахаў з усёй паўнатай першай страсці, з усім усведамленнем таго, якая яна па-жаночаму дарагая і блізкая, тая, што поруч з табой». І вось такое каханне прыйшло.

Як выглядала дзяўчына? Паводле паэмы, яна была брунеткай («у бліскучых чорных яе валасах»). У аповесці «У снягах драмае вясна» Алёнка, чым прататыпам стала Святлана, выглядае наступным чынам: з «пушыстымі валасамі над чыстым ілбом, міндалевіднымі сінімі вачыма, маленькім прамым носам, трошкі велікаватай ніжняй губкай, тонкай, дзіцячай яшчэ шыяй»; з «агульным выразам чагосьці дзіцячага, нясмелага і, разам з тым, хітрага». Тое, што Святлана была «сінявокай», узгадваецца ў вершы «Недасланы ліст».

Паўны час хлопец з дзяўчынай былі толькі сябрамі:

*«Я і думаць не мог назваць яе другам,
Толькі песняй таемнай часам звiнеў,
Але я зрабіў ёй аднойчы паслугу,
І яна палiчыла другам мяне».*

(«Ліста нямае»).

«Она была моим хорошим другом», — сцвярджаў Караткевіч у лісце да свайго сябра Юрыя Гальперына (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 4). Дзякуючы гэтаму ён атрымаў магчымасць заходзіць да яе ў госці.

У ліставанні Уладзіміра з сябрамі-студэнтамі, якое захавалася ў ЦНБ у выглядзе цыдулак, захоўваецца наступнае паведамленне: *«Пароходу “Владимир Короткевич” от подводной лодки “Светлана”. Плачевно поднимаюсь на небо. Ни учебника, ни жизни. Живу, сдаюсь. Настроение ужасное. 15/IX 50 г.»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 604. Арк. 3). Дзеля аб’ектыўнасці, у мяне пакуль няма доказаў, што Святлана, якая падпісала цыдулку, — тая асоба, пра якую вядзецца гаворка. Але гэты маленькі ліст ідэальна адлюстроўвае час, калі адносіны Уладзіміра і дзяўчыны былі сяброўскімі.

Хутчэй за ўсё, заняткі Святланы былі нейкім чынам звязаны з музыкай. На карысць гэтага сведчыць некалькі аргументаў. У *«Снягах драмае вясна»* Алёнка сур’ёзна займалася музыкай у кансерваторыі. Музыкальныя вобразы і асацыяцыі настойліва паўтараюцца ў вершах Караткевіча. Напрыклад, у *«Зімяны элегіі»*:

*«Але затое так яскрава бачу:
Пакой, Чайкоўскі хмуры на сцяне,
Раяль пра нешта дарагое плача
І прывіды каштанаў у акне».*

У той час дзяўчына і хлопец часта сустракаліся. Іх адносіны працягвалі заставацца сяброўскімі (*«о моем отношении к ней она не знала, в лучшем случае могла догадываться», —* пісаў Караткевіч Гальперыну (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 8 адв.)). Пра падарожжы і вандрожкі, як разам з сябрамі, так і ўдваіх, згадваецца ў аповесці *«У снягах драмае вясна»*. Вядома, пэўныя эпізоды маглі стаць вынікам мастацкай фантазіі аўтара. У любым выпадку, адсылаю цікаўных чытачоў да твора.

Разрыў

Праілюструем сітуацыю, якая прывяла да разрыву ў адносінах, праз лісты Караткевіча да Ю. Гальперына. Паводле іх, прычын было некалькі. Па-першае, адмоўнае стаўленне да будучага пісьменніка маці дзяўчыны. *«Мать у нее строгая была, хотела для единственной дочери самого лучшего, будь я аспирантом — и разговору бы не было бы»* (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 4).

У творы «Горкія напевы», што датуецца 1955–1956 гадамі, Караткевіч намалюваў карціну вельмі правільнай і ў нечым мяшчанскай сям’і:

*«Ты жыла ў такім прыстойным доме,
Што ад “тону” млосна ўсім было.*

*Канарэйкі вывяліся з моды,
Але ўсё адно ў такіх дамах
“Стыль” пануе ўладна над “прыродай”,
А живое выклікае жак.*

*Праўда ёсць і новых густаў слова:
Як бажок, як палкая любоў,
Над раялем хмурыцца Бетховен. <...>*

*Граюць “Лунную” з адметным смакам,
Граюць так, што я, каб быў сабакам,
Пысу ўзвёў да люстры і завяў. <...>*

*Шклянчкі, імбрычкі — не адбіцца.
І варэннем сталі б частаваць.
Радзілі б з начальствам не сварыцца,
Не кахаць, не біцца, не палаць. <...>*

*Жывяце як крот які падземны,
Працы ўнікаеце і мар.*

*І сучаснасць вам не гул паэмы,
А сухі і нудны цыркуляр».*

Другой прычынай, якая вынікала з першай, стала тая акалічнасць, што Караткевіч сапсаваў свае адносіны з начальствам і не меў вялікіх кар’ерных перспектыв. «А я абострыў со всеми отношения, высек стихами многих начальников из университета. Я не жалею, но не стоили они такой моей жертвы» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 4). У паэме «Ліста нямае» Караткевіч прызнаваўся: «Юрысты, я вас не любіў ніколі... / Яна памятае, як вершам вольным / Я жартам іх абсмаяў калісь». Далей у паэме прыводзіцца сам жарт (магчыма, ён сапраўды меў месца). Напрыклад, у ім сустракаюцца наступныя радкі:

*«А ён табе: “Дык па сто другой
Вас, значыцца, і запрыходуем”.
І пойдзеш ты на турэмныя сходы,
Быццам ты не Валодзя зусім, а злодзеі».*

Не цяжка ўявіць, якую рэакцыю маглі выклікаць такія радкі ў правільнай савецкай сям’і, ды яшчэ ў сталінскія часы.

Па-трэцяе, паміж Уладзімірам і Святланай адбыўся канфлікт. У паэме «Ліста нямае» ён апісаны наступным чынам:

*«Сябра быў у мяне, прыгожы, вясёлы... <...>
Трохі з’едлівы, праўда, — французскай школы... <...>
У яго між зубоў варушылася джала,
Што зрабіла б гонар і сатане:
Быў паклёп, як хуткі ўдар кінжала,
Быў паклёп, як атрута ў добрым віне.
Я даведаўся, быццам “э-э... нейкая пара...”,
Быццам “э-э... насіць табе ў сэрцы рубец”.
О каханая, нельга сказаць і зараз,
Што за бруд яны шпурнулі ў цябе:*

Мы б, вядома, і самі ва ўсім разабраліся,
Але гэтыя людзі з ходу ў галоп
І пра мяне бессаромна казалі,
Быццам я навіў на цябе паклёп,
А пасля казалі, што друг мой любы
Атрымаў на гэтым нейкі барыш.
І адзін аднаму мы набілі зубы,
І на нашай дружбе паставілі крыж.
А каханай, шчасцю майму і гору,
Ў сэрцы раптам адчуўшы жорсткасці лёд,
Я сказаў такое, што нават сорам
І прыпомніць гэта праз некалькі год».

У лісце да Гальперына Караткевіч пісаў: «А тут ешчэ помог друг и догадался пустить между нами черную кошку. И была обидчивость, и была космическая, невероятная, страшная глупость» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 4 адв.). А вось інфармацыя ў другім лісце: «Это была короткая история: кончилась тем, что нам насплетничали один на одного, было много неприятного, трагического. Ей было тем легче отвернуться от меня, что о моем отношении к ней она не знала, в лучшем случае могла догадываться» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 8 адв.).

У вершы «Юнацтва маё», што быў змешчаны ў кнізе «Быў. Ёсць. Буду», Уладзімір Караткевіч пісаў:

«І развёў нас не леў і не востры кінжал,
Не вакзалаў далёкіх агні,
А гады пакут і няшчырых пахвал,
Даносаў і брыдкай хлусні.

І ведаў паклёп, як сэрца крануць,
І нас аддзяліў сцяной,
І паверыла ты, і змяніла вясну
На шаўкі, што знасіла даўно».

У згаданим ліставанні Уладзіміра захоўваецца недатаваная цыдулка Караткевіча да аднакурсніка, якога ён называе «сеньор» і «Мишка» (мы яшчэ вернемся да гэтага імя). Там ідзе гаворка пра нейкага Жэньку, з-за якога Караткевіч пасварыўся з адрасатам (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 604. Арк. 35). Але ў аповесці «У снягах драмае вясна» Жэнькай клічуць якраз сябра галоўнай гераіні, які раўнаваў Уладзіслава да Алёнкі! Больш за тое, у згаданим лісце Караткевіч піша: *«Не знаю, что ты думаешь о Светлане М. — зол на неё. Писем нет и ничего нет. Больше ноги моей не будет там. <...> Передавай ей спасибо за небольшое гостеприимство, за добрые слова и прочее. Не знаю, смог ли я за это хоть в малой степени отплатить стишками. Если нет — пришлю её блокнот. Навязываться никому не умею, да и не желаю. Не нравятся мои стихи — обойдусь, не нравится моё общество — не стану бывать. Я сам себе общество и мне в этом обществе не бывает скучно»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 604. Арк. 35–35 адв.).

У аповесці «У снягах драмае вясна» супраць Уладзіслава Берасневіча (чыім прататыпам, нагадаю, з'яўляецца сам Уладзімір Караткевіч) наладжваецца паказальны працэс з традыцыйнымі для таго часу абвінавачваннямі (дзеянне адбываецца ў 1952 годзе). Нагадаю таксама, што ў аповесці галоўнаму герою супрацьстаіць кар'ерыст Маркіч, які з'яўляецца камсамольскім сакратаром курса. У творы пра героя сцвярджаецца наступнае: *«І хаця Маркіч гаварыў заўсёды правільныя словы — нейкай мяртвячнай аддавалі яны ў яго. Зусім была адна справа, калі гэтыя словы казалі газета, і зусім другая — калі казаў Маркіч. Апранаўся ён франтавата, але меў нейкі сонны, быццам закансервіраваны яшчэ ў мінулым стагоддзі твар: халодныя, тытунёвага адцення вочы, вусны, складзеныя іжыцай, лоб вузкі, касы, з вялікімі залысінамі. І вяртлявая стройная постаць, і гарачая, мокрая далонь. Бр-р-р»*.

Цікава, што ў рэальнасці прататыпам такога непрыемнага героя магла выступаць... дзяўчына! У ліставанні Караткевіча з аднакурсніцай Таняй, што захоўваецца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ, ідзе гаворка пра сітуацыю, калі студэнты мусяць

у нядзелю ехаць у саўгас, хоць ва ўсіх маюцца іншыя планы (напрыклад, Таня збіраецца з сяброўкай у тэатр). З гэтай нагоды узнікаюць згадкі пра асобу парторга Веранікі: «...какую пламенную речь произнесла Вероника по этому поводу» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 604. Арк. 65). Аднакурсніца піша Уладзіміру: «Но Вова, ведь это очень злой, вредный человек, она готова устроить подлость в любое время. Кому бы то ни было» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 604. Арк. 65 адв.). А ў іншай цыдулцы хтосьці піша Караткевічу, што да яго (яе) прыйшла «записка, в которой ты говоришь о стремлении В. властвовать над людьми» (ЦНБ. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 604. Арк. 99). Магчыма, менавіта асоба Веранікі паўплывала на распрацоўку вобраза Маркіча.

У апавяданні «Ідылія ў духу Вато», дзеянне якога адбываецца ў 1951-м, гераіня праз гады прызнаецца герою: «Я даведалася, што яны ўзвялі на цябе паклён, што гэта яны выжылі цябе з універсітэта. <...> Гэта была вялізная подласць: наклеіць на цябе, такога добрага да людзей, той паршывы ярлык. Але ж ты памятаеш, які быў час? І я адхіснулася ад цябе, наверыла».

У даследчыкаў пакуль адсутнічае інфармацыя пра такія падзеі. Не сустракаюцца яны і ў нешматлікіх успамінах кіеўскіх сяброў і знаёмых Караткевіча. Неабходна ўлічваць, што Уладзімір паспяхова закончыў універсітэт у 1954-м. Магчыма, менавіта ў 1952-м адбыўся канфлікт. На карысць такой версіі сведчыць радок з вышэйзгаданай паэмы «Ліста нямае»: «Пяць вялізных гадоў над зямлёю сплыло». Калі ўлічваць, што паэма была скончана ў 1957 годзе, разрыў мог сапраўды адбыцца ў 1952-м. Акрамя таго, дзеянне аповесці «У снягах драмае вясна» якраз пачынаецца «ў канцы лютага тысяча дзевяцьсот пяцьдзясят другога года».

Магчыма, Караткевіч вырашыў абстрагваць канфлікт і дадаць да яго грамадзянскія праблемы. Зрэшты, гэтае пытанне яшчэ патрабуе свайго вырашэння.

Пасля ўніверсітэта

А ў 1954-м будучы пісьменнік закончыў Кіеўскі ўніверсітэт і паехаў працаваць настаўнікам у вёску Лесавічы Тарашчанскага раёна Кіеўскай вобласці. Анатоля Верабей адносіць да гэтага года рускамоўны верш «Я молчу. Давным-давно забыл я...». У творы ёсць наступныя радкі:

*«Вон он, поезд, в дымке исчезает...
От души твоей меня увёз. <...>
Расставанье будет невесёлым,
Встреча вряд ли будет веселей...
Впереди ж пока родные сёла
И печаль великая полей».*

Апошняя цытата, хутчэй за ўсё, сведчыць пра наведванне Уладзімірам Оршы пасля заканчэння ВНУ і перад ад'ездам у вёску. Увесь гэты час Караткевіч думае пра Святлану і піша для яе. Верш «Матчына душа», які даў назву першай кнізе паэта, відаць, узнік летам 1954 года. Бо менавіта гэтым часам датуецца аўтограф на рускай мове «Ты теперь у теплого моря» с прысвячэннем «С. М.-к» (датаваны 18 ліпеня 1954 года). Вядомы і больш позні беларускамоўны аўтограф пад назвай «Прадмова да песні» і з пазнакай «Прысвячаю С. М.», які А. Верабей датуе канцом верасня–снежнем 1955 года. Малады пісьменнік спадзяваўся скарыць сэрца дзяўчыны сваёй першай кнігай: «Почему не остался, почему не убедил, почему? Ждал всё, вот явлюсь и брошу книгу» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 4 адв.).

Спраўды, старонкі «Матчынай души» літаральна дыхаюць каханнем. Яго найлепшая любоўная лірыка прысвечана якраз Святлане:

*«Ёсць дробязі, што поўныя значэння:
Каханне першае растопіць лёд*

*І нават палавік у цёмных сенях
Век памятны, як казкі першых год.*

*Мо толькі для таго яно прыходзіць,
Каб мы запамяталі на вякі,
Як пахнуць рыбаю начныя воды,
Як у траве мігаюць светлякі».*

(«Зімяная элегія»).

Разважаючы пра гісторыі свайго кахання, Караткевіч пісаў у лісце да Гальперына 7 студзеня 1955 года: «...э да ладно, чэго толковать» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 11. Арк. 6 адв.). Такая ацэнка прынцыповая, бо ў іншых лістах будучы пісьменнік быў шчыры з сябрам і дзяліўся з ім сваімі сардэчнымі справамі. Таму, хутчэй за ўсё, у той час Уладзімір яшчэ не меў ніякай пэўнай інфармацыі пра Святлану.

У любым выпадку, паміж хлопцам і дзяўчынай каменным мурам стаялі былыя канфлікты. У вершы «Іней» Караткевіч пісаў:

*«Я вдогонку песню посылаю,
Может, хоть она догонит нас.
Может, догоняя, поцелует
Губ тепло, ресницы, холод век,
Всю тебя, извечно дорожю,
Но потерянную мной навек».*

Здавалася, усё скончана...

Новая сустрэча

Нечакана ва Уладзіміра і дзяўчыны з'явіўся шанс усё пачаць спачатку. У паэме «Ліста нямае» Караткевіч пісаў:

*«Праляцелі гады, ад яе нечакана
Прыляцела пісьмо праз асенні туман,*

*І я адказаў, і зазьяла світанне,
І чакаю,
Тры тыдні чакаю пісьма».*

У вершы «Размова з Кіева-Пячэрскім сланом» са зборніка «Матчына душа» лірычны герой радасна паведамляе слану, сімвалу кіеўскага жыцця, што *«мне яна напісала ліст. / У сэрцы зноўку парасткі даўніх надзей...»*.

Зборнік быў выдадзены ў 1958 годзе. Відавочна, што ліст быў атрыманы за год ці два да таго. Чым не сувязь са згаданымі падзеямі? Можа, яны і сталі эмацыйным штуршком для напісання апошніх, аптымістычных раздзелаў аповесці «У снягах драмае вясна»? Твор быў завершаны якраз у той час, у ноч на 28 мая 1957 года. Нагадаю, што, паводле сюжэта, галоўныя героі твора, Берасневіч і Алёнка, сустракаюцца праз гады. Яны разумеюць, што іх каханне не згасла, і дамаўляюцца сустрэцца зноў, каб, магчыма, не развітвацца ўжо ніколі.

Што адбывалася ў рэчаіснасці? У лісце, напісаным Ю. Гальперыну ў пачатку 1957 года (падрабязней пра дату гл. ніжэй), Караткевіч кажаў: *«Недаўно мы снова начали переписываться. Потом, при встрече я убедился, что она меня любит»* (БДАМЛІМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 8, 8 адв.). Магчыма, узнаўленне перапіскі адбылося восенню, у верасні або ў кастрычніку 1956 года. Бо 10 лістападам 1956 года дагаваны верш «Ліст дзяўчыны». Аповед ідзе ад жаночага імя:

*«Восень.
Пустыя дачы. <...>
Я вінаватая, знаю.
Я выпраўлю ўсё сама.
Ўсе паехалі. Я чакаю,
А цябе ўсё няма і няма.*

*Як мне цяжка дадому вяртацца
І кожны дзень на грошы краіць.*

Ты мне праўду казаў, прызнацца,
Я чужая стала ў сям'і. <...>

Іншы,
Не той, што ўлетку,
Чакае цябе адказ.
Я веру,
На мокрых палетках
Шчасце чакае нас. <...>

Толькі не кінь мяне,
Любы,
Толькі ты берагі!»

Працягнем цытаванне ліста да Гальперына: «Потом, при встрече я убедился, что она меня любит. А я, как дурень какой-то, не мог разобраться в своих чувствах к ней. То временами оживало на душе старое, потом вдруг приходило охлаждение, смешанное с чувством старой обиды. И это при самом теплом, самом дружеском отношении к ней как к человеку. К тому же примешивалось сознание, что я с низов лестницы, а она с верхов, что мне еще пробиваться и пробиваться к тому моменту, когда я смогу спокойно писать, не заниматься другой работой» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 8, 8 адв.).

І, нарэшце, самая прынцыповая цытата з ліста: «Была и еще одна причина, вследствие которой я молчал: ужасно угнетенное состояние. Ты знаешь, гораздо легче получить отставку от де-вушки, чем дать ее самому. Получить отставку в сравнении со вторым прямо радость, особенно для поэта. Из этого терзания душевного рождаются лучшие вещи. А вот когда наоборот получается, это до такой степени гадко, что страх один». І ніжэй: «Какое я имею моральное право сказать ей “да”, если сам еще не знаю, “да” или “нет” и, скорее всего, “нет”? Скверно, брат, и гадко на душе, очень гадко, тем более что чувствую, могу

испортить ей жизнь» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 8, 8 адв.).

Дакладнай даты, калі быў напісаны ліст, няма. На першы погляд, на ім пазначаны час: *«люты 1957 года»*. Акрамя таго, у фондзе БДАМЛМ ён размешчаны пасля лістоў ад 5 і 23 лютага. Але, на маю думку, пры датаванні кімсьці была дапушчана памылка. Магчыма, дату няправільна паставіў Ю. Гальперын ці яго сваякі. У выніку вопіс лістоў быў зроблены ў БДАМЛМ менавіта ў такой паслядоўнасці.

Чаму я выказваю гэтую версію? Як сцвярджалася вышэй, ліставанне паміж Святланай і Караткевічам аднавілася восенню (у кастрычніку ці лістападзе) 1956 года. У лісце да Гальперына сцвярджаецца: *«Недавно мы снова начали переписываться»*. Заўважу, з тых падзей прайшло дастаткова часу. Уладзімір рэгулярна паведамляў сябру аб падрабязнасцях уласнага жыцця. Акрамя таго, ліст адлюстроўвае сітуацыю пачатку 1957 года, калі Караткевіч яшчэ знаходзіўся на раздарожжы. Менавіта таму дакумент можна датаваць студзенем 1957 года. У лютым адбылася падзея, пасля якой разважанні Уладзіміра зрабіліся бессэнсоўнымі.

Расстанне

Нечакана Караткевіч даведаўся пра навіну, якая сапраўды выклікала шок. 5 лютага 1957 года ён пісаў Гальперыну: *«И вот сегодня получаю письмо от ее подруги и там “узаконили свои взаимоотношения С. М. (это она) и Миша”»* (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 4 адв.). Зноў-такі, у папярэднім лісце Караткевіч разважае пра магчымасць адказаць «так» ці «не». Пасля шлюбу гэта ўжо неактуальна. У гэтай сувязі хацелася б нагадаць пра недатаваную цыдулку Уладзіміра, напісаную да невядомага нам Мішкі, дзе абмяркоўваецца Святлана М. (гл. вышэй). Таму цалкам магчыма, што тады Караткевіч пісаў свайму будучаму шчасліваму суперніку, а значыцца, ведаў яго асабіста.

Наогул, сітуацыя з вяселлем не такая адназначная, як здавалася. У двух празаічных творах сцвярджаецца адваротнае. У апавяданні

«Ідылія ў духу Вато»:

«— Ты развялася?

— З кім?

— З Барысам.

— *Каб развесціся, трэба спачатку выйсці замуж, — сказала яна».*

І ў аповесці «У снягах драмае вясна» мы чытаем нешта падобнае:

«— *Справа ў тым, што ты недачуў... Я не замужам... І, напэўна, ніколі не буду».*

Але пра факт шлюбу сцвярджаецца ў вершы «Калі ў жамчужніцу пылінка трапіць...» (поўную цытату гл. ніжэй), дзе сустракаюцца наступныя радкі:

*«Але развеяў шчасце, нібы дым,
Лісток, напісаны рукой чужою:
Ты замужам,
ты знікла,
ты з чужым».*

Хутчэй за ўсё, шлюб сапраўды меў месца. Што датычыцца праявітых твораў, магчымы два варыянты. Або сцверджанні Святланы ў штучнасці ці несапраўднасці чутак пра шлюб, або імкненне творцы пераканаць самога сябе ў свабодзе дзяўчыны.

Апошнія надзеі, якія маглі быць у пісьменніка, зніклі. «*И все же, я почему-то не верю*», — напісаў ён Гальперыну 23 лютага (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 7). Да гэтага ліста быў прыкладзены верш «Калі ў жамчужніцу пылінка трапіць...», напісаны 13 лютага і прысвечаны С. М.:

*«Няўжо былі вы:
Пушча над азёрамі,
Асенні холад, здзірванелы шлях,
Два небы, дзве маленькіх карты зорных,
Што ззялі блізка ў дарагіх вачах.*

*Але развееў шчасце, нібы дым,
Лісток, напісаны рукою чужою:
Ты замужам,
ты знікла,
ты з чужым».*

Сітуацыя атрымалася вельмі двухсэнсоўнай. З аднаго боку, дзяўчына з восені ліставалася з Уладзімірам. Прычым, можна меркаваць, што гаворка ішла пра магчымасць будучага шчасця. З другога боку, ліст з інфармацыяй пра вяселле. Цяжка сказаць, хто быў яго ініцыятарам. Хутчэй за ўсё, сама Святлана, якой не хапала смеласці прызнацца. Сказ «ты знікла» мог азначаць, што С. М. і Міша з'ехалі ў іншы горад. Тым больш дзяўчына і Караткевіч наўрад ці афішыравалі ўласныя стасункі, таму пра іх ліставанне ніхто не ведаў. У той жа час адрас Уладзіміра магла мець толькі Святлана.

Доўгае рэха...

Што было рабіць Уладзіміру Караткевічу? Недвухсэнсоўны адказ гучыць у вершы «Недасланы ліст»:

*«Што рабіць, як кахаеш замужнюю, —
Не адкажа і Саламон. <...>
Ён, напэўна, харошы хлопец,
Але хай нават дрэнны...
Ён твой.*

*Бык не ўкрадзе новай Еўропы,
Здохне лепей на лузе з травой.
І нямае ў маім законе
Слоў такіх, каб дазволіць маглі...
Заплаціць смяротнай абразай
Самай лепшай з зямных кабет».*

Згадкі пра былое каханне пэўны час сустракаліся ў паэзіі Караткевіча. Напрыклад, 26 верасня 1957 года ў вершы «Каханне і камендант» ён элегічна ўспамінае мінулае:

*«У студэнты мяне запішыце,
Дайце тэрмін, дакуль гуляць,
І каханую тую вярніце,
Ад якой не хацелася спаць.
І няхай хоць да самай смерці
Будзе рына мне на дазвол,
Каб вярнулі знову ў сэрца
І каханне старое, і боль».*

Праз некалькі дзён, 29 верасня, Караткевіч піша адразу два вершы. Першы з іх, які мае назву «Песня», надзвычай цікавы. Гаворка ў ім, як і ў вершы «Ліст дзяўчыны», вядзецца ад імя ўкраінскай паненкі («...на Украіне хлопец чакае»), якая сумуе па беларускім хлопцу («З ніў беларускіх / Хлопец бялявы»):

*«Колькі начэй
Вы ў садочку не спалі? Колькі вачэй
На вас пазіралі?
Што гаварылі
Суседкі на вуха,
Што маці сварылася —
А хто яе слухаў?»*

Аднак мяркую, што Караткевіч, хутчэй за ўсё, напісаў верш для таго, каб пераканаць сябе:

*«Скажыце хлопцу
Ў далёкім краі,
Што я вінавата,
Што я чакаю».*

Бо ў другім вершы ўсё, на жаль, зноў становіцца на свае месцы:

*«Я кахаю цябе, кахаю,
Як у тыя далёкія дні,
Калі ночы светлага мая
На зямлю насылалі сны.*

*Я кахаю цябе, кахаю,
Як у той развітальны час,
Калі дрэвы дажджлівага мая
Злівай слёз праводзілі нас».*

Верагодна, згадкі пра май сведчаць як пра час сустрэчы Уладзіміра і Святланы, так і пра момант расстання. Магчыма, пра гісторыю іх узаемаадносін распавядаецца і ў вершы «Ураган», які, на думку А. Вераб'я, датуецца 1959 годам:

*«Хто нас развёў з табой, мая каханка.
Прымусіў нашу песню адзвінець? <...>
О, як тады мы горка пашкадуем,
Што горда йшлі на спрэчак злы падман,
Што воклічаў не чулі ў поўнач тую,
Як катаваў яліны ўраган».*

У красавіку 1959 года быў надрукаваны верш У. Караткевіча «Было юнацтва», які, на маю думку, таксама прысвечаны Святлане:

*«Я зноўку засумую
Па дарагой дзяўчыне,
Халоднай, як ліля,
Што дрэмле на вадзе.*

*Блакітная і белая,
Жамчужная, ружовая,*

Ўсю цеплыню хавае
У самай глыбіні.

Пакут маіх не бачыць,
Майго не чуе слова,
Каханне зневажае
І пра каханне сніць.
<...>

Далёкая, маўклівая,
Халодная і чыстая —
Зусім яна не думае,
Што мне балюча жыць».

Гісторыю свайго кахання Караткевіч памятаў усё жыццё. Нездарма ў кнізе «Быў. Ёсць. Буду», над якой пісьменнік працаваў апошнія гады, змешчаны верш «Юнацтва маё»:

«О юнацтва маё! Як забуду цябе?
Alma mater
І догмы, навуча, тлум...
“Piramus et Thisbe...
Piramus et Thisbe...
Piramus et Thisbe...
iuvenerit...”
Як забуду?
Завя акацый мяла
Квецень на вулках крывых.
Ты была, мая Цізба, была, была
Пажаданая больш за ўсіх.
Радасны боль, нясцерпны, як шкло
Між сэрцам маім і тваім...
І ніколі такога ні з кім не было
І не будзе ніколі ні з кім.

І развёў нас не леў і не востры кінжал,
Не вакзалаў далёкіх агні,
А гады пакут і няшчырых пахвал,
Даносаў і брыдкай хлусні.
І ведаў паклёп, як сэрца крануць,
І нас аддзяліў сцяной,
І паверыла ты, і змяніла вясну
На шаўкі, што знасіла даўно.
Але сэрца не можа забыць пра замах,
Сэрца поўнае да краёў...
Будзь праклятым, юнацтва маё, ў вяках!
Будзь праклятым, юнацтва маё!
Будзь праклятым!
Каштаны квітнелі вясной,
Хаваў нас бэзавы дым,
І былі мы з ёю — адно, адно
І ніколі не будзем адным.
Што ж, не плачу.
Паэзіі горды прытон,
І радок, што сталлю звініць, —
Ўсё адкуў я на горне юнацтва майго,
На яго пакутным агні.
І праўды зніч, і подласці дым,
І сілу мужную жыць,
І тое, што веру ў сэрцы маім
Нават смерць не можа забіць.
І руку дагэтуль помніць рука.
Сэрца помніць шчасце баёў...
Бласлаўёна юнацтва маё ў вяках,
Бласлаўёна юнацтва маё».

Такім чынам, узаемаадносіны паміж Уладзімірам і Святланай мелі месца ў пачатку 1950-х (прыкладна ад мая 1950 да 1952-га), а таксама ў 1956–1957 гадах.

Чаму Алёнкi было дзве?

У гэтай гісторыі нам трэба адказаць яшчэ на два пытанні. Па-першае, чаму дзяўчына, якую клікалі Алёнка, дзейнічае адразу ў двух праявічых творах Караткевіча: аповесці «У снягах драмае вясна» і рамане «Леаніды не вернуцца да Зямлі»? Першапачаткова я лічыў, што гаворка ідзе пра адну і тую ж асобу. Падставы для такога меркавання даў сам аўтар, бо пры параўнанні твораў мне кінулася ў вочы некалькі надзвычай характэрных дэталей, якія настойліва паўтараюцца: напрыклад, момант, калі галоўны герой ідзе з дзяўчынай у парк. Далей: «І яны, не дамаўляючыся, уцяклі ад усіх астатніх» — гэта з аповесці; «Увечары яны ўцяклі ад кампаніі, з якой прыйшлі ў парк» — гэта ў «Леанідах...».

Або наступны ўрывак: «Гэта была звычайная рыбалка, з якой не прывозяць рыбы, але затое прывозяць загарэлыя рукі, мазалі на далонях і добры настрой» («У снягах драмае вясна»). «Неяк вечарам... яны, тры хлопцы і чатыры дзяўчыны, паехалі на чаўне за Дняпро, лавіць рыбу. Не да рыбы, вядома, там было. Але затое... колькі там было жартаў і смеху!» («Леаніды...»). Акрамя таго, дадам, што ў аповесці героі таксама едуць разам з кампаніяй, таксама на чаўне (праўда, у апавяданні на двух чаўнах) і таксама на Дняпро!

У абодвух творах галоўны герой расказвае казку («Штрафую за гэта цябе, Уладзік, на якую-небудзь казку» — у адным творы; і «Андрэй, казку» — у другім), ды не абы-якую, а менавіта пра вужыную каралеву. І там, і там! І далей эпізод з усё той жа рыбалкі. «У снягах драмае вясна» распавядае наступнае: «Яны адышлі берагам... і зараз навольна плылі да заток... Цёмна-блакітная вада, і ў гэтай вадзе светла-блакітныя рукі Алёнкi. Яна плыве нявольным брасам. Вось ён дагнаў яе». А цяпер «Леаніды...»: «Алёнка асцярожна зайшла ў ваду і наплыла. Плыла брасам, прыўзняўшы над наверхняй закінутую галоўку. Ён плыў поруч...»

Тым не менш перад намi дзве зусім розныя асобы. На маю думку, апісаныя Караткевічам эпізоды адбыліся з кіеўскай «Алёнкай»,

бо аповесць была створана раней, чым раман. Чаму ж Караткевіч дазволіў сабе запазычанні? На маю думку, прычына ў тым, што аўтар не рызыкнуў друкаваць «У снягах драмае вясна». А таму вырашыў скарыстацца асобнымі фрагментамі ў новым творы. Тым больш расказаная гісторыя працягвала хваляваць яго.

Хто яна, Святлана?

Другое пытанне датычыцца асобы, пра якую ішла гаворка. Спярша атрымалася высветліць яе ініцыялы — С. М. Акрамя згадкі ў лісце да Ю. Гальперына (гл. вышэй) існуюць іншыя факты. Верш «Матчына душа», які даў назву першай кнізе Караткевіча, відаць, пачаў пісацца ў ліпені 1954 года. Бо менавіта гэтым часам датуецца аўтограф на рускай мове «Ты теперь у теплога моря» с прысвячэннем «С. М.-к», які знаходзіцца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. У БДАМЛМ захоўваецца беларускамоўны аўтограф пад назвай «Прадмова да песні. Прысвячаю С. М.», які датаваны прыкладна 1955 годам.

Пэўны час мяне не пакідала думка, што пад ініцыяламі «С. М.» хаваецца Муза Сняжко, аднакурсніца Караткевіча па Кіеўскім універсітэце. Але цяпер можна ўпэўнена адкінуць гэтую версію. Нават калі пасунуць убок ускосныя акалічнасці (неадпаведнасць першаму скарачэнню — «С. М.-к», а таксама традыцыя спярша скарачаць імя, а не прозвішча: Муза Сняжко, а не Сняжко Муза), застаецца галоўны аргумент: пасля заканчэння ўніверсітэта Муза Яўгенаўна некаторы час працавала ва Украіне, а потым перабралася разам з мужам Эрыкам Іванавічам у Архангельскую вобласць. Пасля вярнула ся на Радзіму, дзе шчасліва жыве і дагэтуль. Нагадаю, што абранніка С. М. клікалі Міхаіл.

Існуе некалькі аргументаў на карысць таго, што дзяўчыну клікалі Святлана. Перш за ўсё, менавіта такі чалавек узгадваецца ў адным з лістоў Караткевіча да Гальперына (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 11. Арк. 13). У аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ

захоўваецца цыдулка да Уладзіміра ад невядомай нам Святланы (гл. вышэй). Але галоўны аргумент — цытаваны вышэй невялікі ліст, дзе ідзе размова пра Святлану М. На жаль, пакуль няма пэўнай інфармацыі, якая б дазволіла дакладна ідэнтыфікаваць асобу дзяўчыны, якую кахаў Уладзімір Караткевіч. Найбольш просты шлях — знайсці спісы выпускнікоў, якія ў сярэдзіне 1950-х гадоў закончылі кіеўскія ВНУ, і суаднесці іх з імем і скарачэннем прозвішча. Будзем спадзявацца, што збор дакладных звестак застаецца справай часу.

Роля Святланы ў творчасці Караткевіча

Як жа ацэньваў ролю Святланы ў сваім лёсе сам пісьменнік? 23 лютага 1957 года ён пісаў Ю. Гальперыну: *«Я все же благословляю эту вздорную и, возможно, чуждую мне по взглядам девочку. Что в нас было двоих такое, что редко светит друг другу в мужчине и женщине. Ну ты сам понимаешь, мог бы я на Марсе жить, она в XIII веке. Нет, встретились; оказывается, встретиться это еще не все»* (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 13. Арк. 7).

Святлана вельмі моцна паўплывала на творчы лёс пісьменніка. Так, ён пісаў і раней. Здольнасці, якія потым перараслі ў талент, праявіліся ў яго яшчэ ў дзяцінстве. Але мяркую, што менавіта тыя рамантычныя пачуцці і перажыванні, узрушэнні і тое нешчаслівае каханне сталі аднымі з фактараў, якія прывялі Уладзіміра Караткевіча ў літаратуру. Ды і пісаць свой першы сур'ёзны твор «У снягах драмае вясна» ён пачаў не толькі, каб увасобіць атмасферу часу, але і для таго, каб зноў перажыць былыя пачуцці.

На першы погляд можа падацца, што ў гісторыі літаратуры Святлана хоць і застанецца, але не як гераіня першага плана. Так, менавіта яе вобраз паўплываў на агульную танальнасць зборніка «Матчына душа», якому ўласцівы элегічнасць і светлы сум (тады як у наступным зборніку «Вячэрнія ветразі» яны саступаюць месца трагізму і надрыву). Але калі звярнуцца да прозы,

дык сапраўды, «Ідылія ў духу Вато» — толькі адно з апавядан-няў нашага класіка; «Леаніды...» — таленавіта напісаны раман, але па сваёй значнасці ён саступае такім творчым дасягненням аўтара, як «Каласы пад сярпом тваім» і «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні». «У снягах драмае вясна» — першы твор Караткевіча, прадвесне яго вядомасці і славы. Але толькі прадвесне. А ў літа-ратуры, на жаль, застаюцца толькі адзінкавыя шэдэўры.

А цяпер у сваіх разважаннях мы адыдзем крыху ўбок. На-пэўна, яшчэ са школьных часоў кожны ведае, які ўплыў аказала Марыя Раеўская (будучая Валконская) на рускага пісьменніка Пушкіна. Навукоўцы не пакінулі гэты факт па-за ўвагай, і ў кні-гах, прысвечаных гэтай тэме, я натрапіў на вельмі цікавыя факты. Адзін з даследчыкаў творчасці паэта прывёў імёны гераінь некато-рых яго твораў. У «Бахчысарайскім фантане» — гэта Марыя, у вер-шы «Фантану Бахчысарайскага палаца» — таксама Марыя, у паэме «Палтава» — Марыя Качубей, у няскончаным «Рамане ў лістах» — Машанька, у «Мяцелі» — Марыя Гаўрылаўна Р***, у «Стрэле» — Маша Б***, у «Рамане на Каўказскіх водах» — Маша Томская, у «Капітанскай дачцэ» — Марыя Іванаўна Міронава. Ніводнае жаночае імя не сустракаецца ў творах Пушкіна часцей за гэта.

Вядома, правесці прамую аналогію з Караткевічам немагчы-ма. Жаночых імёнаў у яго творах безліч: Алёнка і Нонка, Ірына, Майка і Гелена, Анея і Марыя Магдаліна. Але паспрабуем падыс-ці да гэтых роздумаў з іншага боку.

Жаночыя вобразы Караткевіча ўяўляюць пэўную таямні-цу для даследчыкаў. Сярод навукоўцаў існуе меркаванне, што глыбіня раскрыцця іх характараў і псіхалогіі паводзін значна адрозніваецца ад мужчынскіх, а калі быць дакладным, нават са-ступае ў сваёй канкрэтнасці і дэталёвасці абмалёўкі. Найбольш паказальны прыклад — Анея, каханая Юрася Братчыка ў тво-ры «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні». Нягледзячы на агульны рамантычны абрыс, калі гераіня аказваецца ў цэнтры жарсцей, Анея ўвогуле падобная на нейкі прывід, які лётае ў паветры, амаль не дакранаючыся да зямлі.

Апаненты прыводзяць пэўныя аргументы. Па-першае, такое адлюстраванне галоўных гераінь дыктуецца кантэкстам твора (побач з магутнай постацю цэнтральнага персанажа гераіня павінна знаходзіцца крыху на другім плане). Па-другое, а хто сказаў, што ў Караткевіча не атрымоўваюцца жаночыя вобразы? Узяць хоць бы Гелену Карыцкую ў «Каласах...», Марыю Магдаліну ў рамане «Хрыстос прыязміўся ў Гародні», Ірыну Гораву ў «Леанідах...». Па-майстэрску выпісаным характарам гэтых жанчын магла б паазйздросціць большасць прэзаікаў.

Але дадам ад сябе вельмі важную дэталю. Гэта не тыя асобы, якіх кахае галоўны герой (Ірына Горавы тут хутчэй выключэнне). Ён паважае такую гераіню як моцнага чалавека і нават сімпатызуе ёй. Яна разумее яго лепш за іншых. Але ў выніку герой сыходзіць ад яе да незямной, але каханай і вернай жанчыны. Слова «вернай» ужыта не проста так. Пасля сумных падзей 1957 года такая якасць характару мела для Караткевіча надзвычай важнае значэнне. Дык, можа, гэтым і тлумачыцца сітуацыя з жаночымі персанажамі, прадстаўленымі ў творчасці Караткевіча? Ніхто не будзе спрачацца, што ў вобразах галоўных герояў увасоблена шмат ад заветных думак, светлых і горкіх пачуццяў, шмат ад перажытага на яве, у рэальным жыцці самімі пісьменнікамі. Магчыма, у нечым галоўныя персанажы кнігі — гэта яны самі, такія, якімі сябе бачаць і ўспрымаюць. І не толькі тады, калі гаворка ідзе пра аўтабіяграфічныя творы. Нават калі дзеянне адбываецца ў мінулым, творца можа атаясамліваць галоўнага героя і сябе.

Усё вышэйсказанае ў поўнай меры адносіцца да Уладзіміра Караткевіча. Гэта ён шукаў дзікае паляванне, ён прымаў удзел у падрыхтоўцы да паўстання 1863 года. Гэта ён веў свой народ па хлеб на Гародню і разам з Юрасём Братчыкам апантана шукаў сваю Радзіму. Усё жыццё...

І галоўную гераіню сваіх твораў ён таксама сустракаў у рэальнасці. І, як Пушкін, доўга-доўга не мог забыць Марыю Раеўскую, так і Караткевіч не мог, думаю, забыць сваю каханую. Бадай, усе жанчыны, якімі захапляўся Уладзімір Сямёнавіч, па-свойму

паўплывалі на яго лёс. Але менавіта Святлана і Ніна Молева (пра апошнюю гл. далей) найбольш змянілі пісьменніка. У выніку іх уплыву ён стаў іншым чалавекам. Інакш кажучы, без іх Караткевіч ніколі не стаў бы Караткевічам.

Шэраг герайнў пісьменніка надзвычай падобныя на Святлану. Дакладней, на яе вобраз, які пераўтварыўся ў Алёнку. Параўнайце Майку з «Каласоў...», Анею з рамана «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» і Алёнку. Не сумняюся, знойдзеце шмат падобных рыс. Але самае галоўнае, што яны былі вернымі і, у адрозненне ад Святланы, не здрадзілі ні Юрасю Братчыку, ні Алесю Загорскаму.

Тая горыч і скруха, тая памылкі, якія здарыліся ў рэальным жыцці, не перанесліся ў літаратуру, а разам з ёй — і ў вечнасць. І таму Алёнка са «Снягоў...» засталася з *«пушыстымі валасамі над чыстым ілбом, міндалевіднымі сінімі вачыма, маленькім прамым носам, трошкі велікаватай ніжняй губкай, тонкай, дзіцячай яшчэ шыяй»*; з *«агульным выразам чагосьці дзіцячага, нясмелага і, разам з тым, хітрага»*. І калі ты сустрэнеш у наш час на вуліцы яе ўнучку, дык пастарайся не паўтараць памылак сярэдзіны мінулага стагоддзя. Магчыма, тады вясна, што драмала ў снягах, прачнецца і ўсміхнецца табе...

Частка 2 У Маскве

Раіса

У 1958 годзе Караткевіч перабраўся ў Маскву, дзе паступіў на Вышэйшыя літаратурныя курсы, створаныя пры Літаратурным інстытуце. Заняткі адбываліся на Цвярскім бульвары ў будынку былой гарадской сядзібы XVIII стагоддзя, дзе ў 1812 годзе нарадзіўся Аляксандр Герцэн. Цікава, што гэты ж дом узнаўляецца Булгакавым у рамане «Майстар і Маргарыта» як Дом Грыбаедава, дзе размясціўся МАССАЛІТ.

Гэтаму перыяду прысвечаны раман Уладзіміра Караткевіча «Леаніды не вернуцца да Зямлі». Яго маскоўскія старонкі пачынаюцца з сітуацыі, калі галоўны герой, Андрэй Грынкевіч (спісаны з самога Караткевіча), сустракаецца з Марыяй Крат. Апошнім часам у літаратуразнаўчых артыкулах, прысвечаных пісьменніку, адкрыта гаворыцца пра галоўнага прататыпа гераіні. Гэта чачэнская паэтэса Раіса Ахматава. Пра іх узаемаадносіны пісаў сам Караткевіч, напрыклад у лісце з Оршы ад 11 студзеня 1959 года сябру па курсах, латышскаму пісьменніку Ераніму Стулпану: *«Очень скучаю по Москве, по Раисе, по всей нашей компании. Как все-таки хорошо у нас. И как мы будем после двух лет расставаться — не понимаю»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 1). 9 красавіка таго ж года ў лісце Ю. Гальперыну: *«Ведь ясно же каждому, что у меня с Руан»* (так ён называў Р. Ахматаву ў перапісцы. — Д. М.; БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 20). Пра гэта ж сцвярджаецца ў публікацыі «Комсомольской правды в Белоруссии» ад 30 ліпеня 2009 года (*«Короткевич встречался*

с чеченкой-поэтессой»), ёсць празрысты намёк ва ўспамінах Ніны Молевай, выкладчыцы Вышэйшых літаратурных курсаў («за первым столом неразлучная пара Владимир Короткевич и красавица чеченка Раиса Ахматова. <...> Общая симпатия была на стороне Раи Ахматовой: народ, депортированный в Сибирь не за преступления — за простую этническую принадлежность. Всегда исполненный горечи взгляд и отчаянная привязанность к сыну, который звал В. Короткевича отцом и дожидался окончания занятий его и матери в садике Литературного института. В памяти осталось даже имя затравленного обстоятельствами малыша: Марат»). Дарэчы, менавіта сыну прысвечаны зборнік Раісы «Иду к тебе» (Масква, 1960), а таксама шэраг вершаў.

У ліставанні з Ю. Гальперыным таксама згадваецца сын Р. Ахматавай: «Вось сын у яе цудоўны. Як прыязджае — цэлымі днямі з ім дурэў бы... Зіркаты такі, вясёлы. І мяне вельмі любіць. Каб можна было, — узяў бы аднаго сына, без яе». У «Леанідах...» Андрэй Грынкевіч кажа, што «сын у яе (Марыі. — Д. М.) добры». А калі яго сябра Вайвадс кідае рэпліку: «Свайго завесці трэба», дык Андрэй адказвае: «А ты не думаў, што заводзіць сына ад чалавека, якога не кахаеш, свінства».

Раіса Ахматава нарадзілася на два гады раней за Уладзіміра Караткевіча, у 1928 годзе ў Грозным у сям'і шаўца. У 1944-м, калі будучая паэтэса заканчвала дзявяты клас, яе разам з сям'ёй выслалі ў Казахстан. Такі лёс напаткаў каля 500 000 чачэнцаў за «супрацоўніцтва» з немцамі. Як спецпаселенка Раіса працавала ў калгасе. Потым закончыла педагагічнае вучылішча і выкладала ў школе. У 1953 годзе пачала выступаць у друку з вершамі, нарысамі, аповяданнямі.

Як толькі з'явілася магчымасць, Раіса вярнулася на радзіму. Гэта адбылося ў 1956 годзе, а ў 1958-м у Ахматавай выйшла першая кніга «Республика родная». Неўзабаве Раісу накіравалі на вучобу ў Маскву на Вышэйшыя літаратурныя курсы, дзе яна пазнаёмілася з Караткевічам.

«Што звяло? — разважае ў рамане «Леаніды не вернуцца да Зямлі» галоўны герой. — Шкадаванне да яе, чыё жыццё склалася так

няўдала, любоў да яе сына, цудоўнага маленькага чалавечка... Ну, яшчэ абьякаваець да таго, з кім ідзе. Таму што з усімі аднолькава... І яшчэ боязь пустэчы поруч з сабой».

Хто быў мужам Раісы Ахматавай і бацькам Марата, невядома. У кнізе «Трудная любовь», якая выйшла ў 1963 годзе ў Маскве, аўтарка пазначана як Ахматава (Ібраева). Магчыма, менавіта гэта было яе прозвішча па мужу.

У «Леанідах...» адносіны паміж Андрэем і Марыяй ускладняюцца з-за беспадстаўнай рэўнасці гераіні. «Дрэнна толькі, што апошнім часам яна яго бязглузда, па-дурному раўнуе. Дарэмна. Не паграшыў пакуль што ні ўчынкам, ні позіткам. Жанчыны, наогул, бываюць дурнымі ў рэўнасці: не ведаюць, што калі мужчыну ўвесь час беспадстаўна раўнаваць, то ён нарэшце можа сапраўды пусціцца ва ўсе цяжкія грахі — “калі ўжо раўнуюць, дык няхай хоць недарэмна”. Вось і гэта: пачала з жартоўнай рэўнасці, потым уцягнулася, і зараз ёй сапраўды здаецца, што кожная сустрачная жанчына толькі і думае, каб зрабіць замах на мяне».

Між тым усё пачалося з жарту. 7 мая 1959 года У. Караткевіч пісаў Ю. Гальперыну пра гэты эпізод: «Чего не люблю в людях — навязчивости. Сие качество и возбудило подозрения Р. (я ее навязчивость не замечал и, будь я один, был бы даже рад). Но хватит. Твое замечание о том, что “недоверие, не появивсь оно сегодня, а появилось бы завтра по какому-либо другому поводу”, глубоко справедливо. Я знаю, что это так и сделал свои выводы (падкрэслена У. Караткевічам. — Д. М.).

Началось все с того, что Р. и ее соседка, сидя в компании И. (Інны — маскоўскай знаёмай У. Караткевіча. — Д. М.) и еще одного сволочеватого парня, пару раз весьма прозрачно намекнули на недопустимость такого поведения. Кажется, И. не поняла, а я потом этим сестрам-разбойницам дал хорошую головомойку, — лучшей они за всю жизнь не получали. Вежливость с моей стороны была истолкована ими как нечто большее, — и вот началось.

Милый друг, я страшно люблю свободу, даже от будущей жены буду требовать ее в достаточной степени (не злоупотребляя ею,

конечно), но если меня будут глупо ревновать, сковывать, стремиться создать вокруг меня зону пустыни — развод» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 23, 23 адв.).

Неўзабаве Караткевіч закахаўся ў сваю выкладчыцу Ніну Мولهву, таму яго адносіны з Р. Ахматавай былі непрацяглымі (яны могуць быць прыкладна датаваныя 1958–1959 гадамі). Зрэшты, не зусім справядліва ацэньваць узаемаадносіны Раісы і Уладзіміра, грунтуючыся толькі на думках апошняга. Як вядома, Р. Ахматава не пакінула ўспамінаў.

Магчыма, варта звярнуцца да вершаў паэтэсы таго перыяду? З аднаго боку, усе яны прасякнуты каханнем. З другога — няма ніякіх адсылак да рэальных асоб. Аднак, мяркую, адзін з твораў якраз можа быць прысвечаны Караткевічу. Зноў звернемся да кнігі «Трудная любовь». Яна з'явілася ў 1963 годзе. Але ўлічваючы факт, што выданне складаецца з перакладаў, арыгінальныя творы відавочна былі напісаны раней. Працывічаем адзін з вершаў цалкам:

*«Пусть будет так:
Не обо мне ты пишешь,
Пусть каждая строка твоя —
О ней.*

*Ты моего дыхания
Не слышишь,
Ты глаз моих
Не видишь столько дней.*

*Но тень моя
У твоего порога
Все бьется,
Как у берега прибой.*

*Пусть я одна.
Но я не одинока:*

*Я тень твоя,
И я всегда с тобой».*

Падставай для атаясамлення лірычнага героя твора з Караткевічам стала фраза «...не обо мне ты пишешь, / Пусть каждая строка твоя — / О ней». Гаворка відавочна ідзе пра паэта. Тым больш Раіса ведала Ніну Молеву. Зрэшты, гэта пакуль толькі версія.

У далейшым Раіса Ахматава стала самай вядомай чачэнскай пісьменніцай савецкай эпохі. Доўгі час яна ўзначальвала Саюз пісьменнікаў Чачэна-Інгушкай АССР (1961–1983), а таксама Вярхоўны Савет рэспублікі (1963–1985), атрымала званне народнай пісьменніцы (1977). Памерла ў 1992 годзе. Шэраг даследчыкаў мяркуюць, што поўны архіў яе твораў, які складаў больш за 600 тэчак, быў знішчаны падчас Першай чачэнскай вайны. Той жа думкі прытрымліваецца і чачэнскі пісьменнік К. Ібрагімаў, які цяпер узначальвае Саюз пісьменнікаў рэспублікі. У лісце да аўтара гэтых радкоў ён напісаў: «...на вялікі жаль, усё, што захоўвалася ў асабістым архіве Раісы Салтмурадаўны, знішчана вынікамі вядомых і Вам падзей у гады баявых дзеянняў на тэрыторыі нашай рэспублікі. Нават у блізкіх ёй людзей (нявестка, якая стала бежанкай) нічога не захавалася».

Цікава, што на працягу жыцця Раіса, відаць, працягвала пэўныя стасункі з суперніцай. У адной з публікацый К. Ібрагімаў узгадваў пра сустрэчу з Н. Молевай. Тая «распавяла, што на пачатку 90-х гадоў Р. Ахматава прыехала да яе і прывезла на захоўванне дыван, сказаўшы, што ў рэспубліцы пачынаюцца смутныя часы. Дыван незвычайны. Ён належаў імаму Шамілью. Папрасіла захаваць яго» (Н. Молева паклала дыван, які датаваўся XI стагоддзем, у банкаўскую скрыню, занесла ў каталог, а пазней вярнула яго ў Чачню). Зразумела, што такі візіт быў бы немагчымы пры адсутнасці пэўных адносін на працягу ранейшых гадоў. Але ў тыя часы Р. Ахматавай і Н. Молевай ужо не было каго дзяліць. Зрэшты, праз гады, у 2009-м, Ніна Міхайлаўна напісала артыкул

для газеты «Литературная Россия», дзе назвала Раісу «жонкай» Караткевіча. Што гэта: канстатацыя грамадзянскага шлюбу, дробная жаночая помста ці спроба адвесці ўвагу ад сябе? Магчыма, наступны раздзел дапаможа адказаць на пытанне.

Ніна, або Уладзімір Караткевіч і Ніна Молева. Рэканструкцыя адносін

Постаць Ніны Міхайлаўны Молевой, доктара гістарычных навук і кандыдата мастацтвазнаўства, аўтара шэрагу навуковых і мастацкіх твораў, добра вядомая ў Беларусі. У 1958–1960 гадах яна выкладала гісторыю мастацтваў, дакладней «Псіхалогію стварэння мастацкага твора (на матэрыяле гісторыі сусветнага мастацтва)» на Вышэйшых літаратурных курсах у Маскве, дзе вучыўся Уладзімір Караткевіч. Агульнапрызнана, што Н. Молева стала прататыпам Ірыны Горавай у рамане пісьменніка «Нельга забыць». Тым не менш і цяпер гісторыя іх узаемаадносін з’яўляецца таямніцай, якая патрабуе свайго тлумачэння.

Адзначым, што ні У. Караткевіч, ні Н. Молева ніколі не казалі адкрыта пра свае пачуцці. Больш за тое, некалькі гадоў таму Ніна Міхайлаўна сказала ў інтэрв’ю газеце «Комсомольская правда в Белоруссии» (апублікавана 30 ліпеня 2009 года) наступнае:

«— Ніна Михайловна, в вас был влюблен Владимир Короткевич...

— Ни сном, ни духом! <...> Когда мне говорят о любви Короткевича ко мне, я всегда это слушаю с определенной неловкостью. Все, что я о нем знаю, это то, что может знать школьный учитель о своем ученике. <...>

— Владимир Семенович признавался вам в любви?

— Что вы! Это было просто исключено.

— Но, говорят, именно из-за чувства к вам он не мог долго жениться.

— Конечно, мне, как любой женщине, очень лестно это слышать. Но не было никаких личных отношений».

Меркаванне Ніны Міхайлаўны псіхалагічна зразумелае, бо ніхто не жадае выносіць на агульнае агляданне ўласныя душэўныя таямніцы даўніх часоў. Між тым узаемаадносіны У. Караткевіча і Н. Молевой наўпрост паўплывалі на творчасць пісьменніка. Без іх тлумачэння немагчымы паўнаватасны разгляд «маскоўскіх старонак» у яго біяграфіі. Прыведзеныя акалічнасці, а таксама відавочная спрэчнасць працытаваных фрагментаў абумовілі інтарэс да гэтай гісторыі.

Частка мае падзагалавак «Рэканструкцыя адносін», паколькі ў ёй аб'яднаны розныя крыніцы. З аднаго боку, гэта шэсць лістоў пісьменніка да Н. Молевой, якія былі перададзены апошняй у Цэнтральны маскоўскі архіў-музей асабістых збораў (нядаўна надрукаваны ў зборніку «Уладзімір Караткевіч: вядомы і невядомы»). Перапіска У. Караткевіча з сябрам Юрыем Гальперыным (арыгіналы лістоў захоўваюцца ў БДАМЛМ) і Янкам Брылём (апублікавана ў 1990 годзе ў зборніку «Шляхам гадоў»). З другога — непасрэдна творчасць пісьменніка: раман «Леаніды не вернуцца да Зямлі», вершы і паэмы.

Нават улічваючы той факт, што раман аўтабіяграфічны, узнікае пытанне: наколькі можна давяраць мастацкаму тэксту? Сам Караткевіч наўмысна пісаў у пачатку кнігі: *«Усе імёны і падзеі ў гэтым рамане — выдуманя. Усякае падабенства з рэальна існуючымі людзьмі з'яўляецца вытадковым»*. Зрэшты, такія фразы звычайна змяшчаюцца ў тым выпадку, калі падабенства больш чым відавочнае. Асцярожны Анатоль Верабей адзначаў у кнізе «Абуджаная памяць», што *«і персанажы твора, і мясціны, якія апісваў пісьменнік, пад уздзеяннем ягонай фантазіі набывалі сваё, самастойнае мастацкае жыццё»*. Каб разабрацца, якое значэнне ў рамане маюць сапраўдныя падзеі і людзі, раздзел пабудаваны наступным чынам. Літаратурны фрагмент у рамане па магчымасці суадносіцца з цытатай эпістальнай спадчыны. Але ў любым выпадку, дадзеная праца з'яўляецца рэканструкцыяй, аўтарскай версіяй узаемаадносін паміж У. Караткевічам і Н. Молевой. Таму перанясёмся на паўстагоддзя ў мінулае, у Маскву часоў «адлігі». На календары — канец 1950-х гадоў...

«Любая, поміш? Была вясна...»

Восенню 1958 года, у самым пачатку навучання, слухачам прапанавалі курс па гісторыі мастацтва. У якасці лектара быў запрошаны вядомы мастацтвазнаўца, правадзейны сябра Акадэміі мастацтваў СССР Міхаіл Алпатаў. Але аўдыторыя адмовілася ад такіх лекцый. Тады Алпатаў прапанаваў замест сябе ўчарашняю аспірантку МДУ, кандыдата мастацтвазнаўства Ніну Молеву. «У тваіх гадах, — кажа Грынкевічу яго сябра латыш Яніс Вайвадс, — можа, на год ці два старэйшая. А выглядае такім дзяўчом». І сапраўды, Ніна Міхайлаўна нарадзілася ў 1928 годзе, за два гады да Караткевіча. Якой запомнілі Ірыну Гораву чытачы «Леанідаў...»? «Невялічкага росту, яна была вельмі худзенькая, але так падабраная, што нагадвала яму балерыну. Можа, гэтаму ўражанню дапамагала і клятчастая спадніца званочкам, і шэрая кофточка з нейкага там нейлону. Вельмі худзенькая, як дзіцятка. <...> Звычайны твар. Мяккія шэрыя вочы пад зламанымі бровамі, густыя вейкі. Валасы попельна-залацістыя, сабраныя на патыліцы ў вялізны вузел. І растрапанены злёжку, аніяк не хочуць ляжаць у прысоцы. Такая растрэпка! Велікаваты, усмешлівы рот. <...> Зубы не вельмі добрыя, але ўсмішка ўсё адно такая, што аж святлей стала. Вельмі прыгожыя ногі, вельмі прыгожыя рухі. І ўсё гарманічна — хоць малой».

Першае выступленне Молевай перад слухачамі курсаў адбылося ў кастрычніку 1958 года. Але Караткевіч тады быў захоплены Раісай Ахматавай і спачатку не звярнуў на Ніну Міхайлаўну ўвагі. А магчыма, як тое сцвярджаецца ў рамане, нават не адразу пачаў хадзіць на яе лекцыі.

Як згадвала Молева, абавязковай умовай выкладання была гісторыя. Але «исторических знаний катастрофически не хватало, времени (и разрешения!) на их пополнение тем более. В качестве выхода выезды всего курса по историческим местам. Автобус с авиационными креслами (Союз писателей, конечно, располагал такими). Самые дальние (чтобы уложиться с раннего

утра до полуночи) маршруты: Владимир, Кидекша, Суздаль, Ростов Великий, Тула, Переславль Залесский, Дмитров, Ярославль, десятки маленьких русских городков, усадеб, еще Сергиев Посад, Александров, Радонеж. А по пути рассказ об истории, событиях, лицах».

У маі 1959 года слухачы паехалі на ўладзімірскую зямлю. У інтэрв'ю Ніны Міхайлаўны вандроўка выглядае досыць праязічна: «...он (Караткевіч. — Д. М.), как и многие его сокурсники, ко мне пришел еще не сформировавшимся человеком. Я видела, что многое из того, что я говорила, буквально переворачивало что-то в его душе. Он становился другим.

Вот пример. Я привезла учеников к церкви Покрова на Нерли, вокруг была ужасная грязь, нужно было долго идти пешком. Караткевич и другие сказали: “Не пойдем! Ноги испачкаем”. Я говорю: “Нет, пойдете, как миленькие!” Они пошли. Я читала им тексты, стоя возле храма XII века. Владимир слушал не моргая. Потом написал свое “Дзіва на Нерлі”».

А вось як апісаў гэты эпізод пісьменнік у лісце Юрыю Гальперыну: «Теперь о Владимире. Я пережил там сильнейшее (падкрэслена У. Караткевічам. — Д. М.) (говорю не преувеличивая) потрясение в моей жизни. Не мне тебе рассказывать, что такое Успенский и Дмитриевский соборы, но, пожалуй, скажу пару слов о Покрове-на-Нерли. Я не верил, что человек может плакать, глядя на здание, и потому ставил архитектуру чуть ниже всех искусств. Так вот, я ревел, брат. Позорно ревел, и не стыдился, и не стыжусь. Боже мой, это чудо, это Китеж, это всех людей душа, лучших людей... Нежная-нежная, чистая-пречистая. Как свечечка стройная. <...> Понимаешь, это надо видеть. Луга безграничные, сине-зеленые, золотые, майские. И она, бедная красавица моя, стоит, как Аленушка, почти окруженная водой. И ничего нет, белые стены да алтарный камень, да свет невесть откуда падает. И львы-рельефы улыбаются с квадратных колонн. И такая тишина, такой мир. Понимаешь, тогда не принято было преклонять в церкви колени, просто стояли и молча

молились. *И я так же. Чуть не полетел под купол в столбе света.*

Понимаешь, Юрка, это не экзальтированная слюнявость, но когда я подохну — мне будет легче сделать этот последний шаг, потому что и дыхание Всеволода Большое Гнездо, и дыхание тысяч, и мое маленькое среди них останется там, в этих стенах. Хорошо, брат! Как вспомню о ней — сердце дрожит от радости» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 30, 31).

Наведванне царквы на Нерлі не проста паўплывала на творцу. Яно перавярнула яго асабістае жыццё. Заўважым, што яшчэ раней У. Караткевіч развітаўся з Р. Ахматавай.

Пасля наведвання царквы Уладзімір піша некалькі вершаў. Адзін з іх, «Дзіва на Нерлі» (датаваны 26 мая 1959 года), больш знакаміты. А вось на другі, «Цягнікі заспявалі, заплакалі», звяртае ўвагу не кожны:

*«Дні нядаўнія, ясныя, любя,
Курганоў старажытных спакой,
Кураслеп на лугах Багалюбава,
Белы храм над Нерлю ракой.*

*Ці здалося мне, ці прыснілася,
Што ў вясеннія гэтыя дні
У вачах тваіх, шэрых, мілых,
Больш было да мяне цеплыні».*

Грына Горава, разважаў у рамане Андрэй Грынкевіч, «зусім не падабалася яму як жанчына. Але аднойчы ён на хвіліну даў сабе волю і спытаў, а што б ён, Андрэй, адчуў, каб яна знікла. І шчыра адказаў сам сабе, што гэта было б дрэнна. Непрыкметна ён проста прызвычаіўся, што кожны тыдзень будзе бачыць яе, чуць яе голас, сачыць за ходам яе думкі, смяяцца з яе жартаў.

Ён разумеў, што яе лекцыі не проста лекцыі, што гэта яшчэ і нейкі новы, пакуль мала зразумелы для яго, погляд на жыццё, на яго колеры і гукі, на чалавечыя пачуцці, на мастака і мастацтва».

Па сутнасці, выкладчыца адкрывала для Караткевіча раней невядомы, чароўны свет мастацтва, уласным прыкладам далучала да тысячагадовага вопыту і пошукаў чалавецтва. На двары буяла вясна, у душы і перад вачыма была яна. Уладзімір не мог не закахацца.

Старонкі кахання

Каб зразумець сваё пачуццё, спатрэбілася яшчэ крыху часу. *«На пачатку ліпеня (1959 года. — Д. М.) сябры раз'ехаліся па хатах. Андрэй пажыў тыдні тры дома, а потым скарыстаўся запрашэннем дзядзькі, па-паходнаму хутка сабраўся і раніцою наступнага дня ўжо выходзіў з цягніка на перон невялічкай станцыі»*. У рамане яна названа Сухадолам. У рэальнасці гэта Рагачоў, дзе жыў Ігар, дзядзька Караткевіча.

У адзін з момантаў герой *«раптам з неверагоднай яснасцю зразумеў, адкуль было тамленне. Не хапала яе. Не хапала гукаў яе голасу, не хапала растрапаных пасмачаў, шэрых рахманых вачэй, пяшчотнай выразнасці рухаў. Не хапала да болю. Хоць крычы. “Што са мной?” — падумаў ён. І раптоўна падмываючая хваля радасці ахапіла яго. “Здаецца... здаецца, гэта прыйшло... Нарэшце гэта прыйшло... Няўжо?!” <...> Ну вядома ж, гэта было так. Вядома, не хапала яе. Ён проста быў упэўнены, што не можа болей пакахаць, таму і не думаў пра яе... А зараз як быццам амыліся вочы. І свет такі шырокі. І вецер дыхае новым жыццём. Ну не, жыццё яшчэ не скончана. Жыццё яшчэ можна пачаць спачатку, вось тут, на гэтай вялікай рацэ, у гэтую хвіліну»*.

Яны зноў сустрэліся восенню 1959 года ў Маскве. У рамане сцвярджаецца, што *«яе не было ў Маскве цэлы верасень»*. Але ў рэальнасці 12 верасня Караткевіч пісаў у лісце да Юрыя Гальперына: *«А рэцензію оную я покажу нашаму экскурсоводу. Ее первая лекция будет у нас только в среду, и я хочу, чтоб она прошла тоже. Потом сразу перешлю тебе»* (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 35).

21 верасня памёр бацька Уладзіміра Караткевіча, Сямён Цімафеевіч, таму пісьменнік тэрмінова вярнуўся дадому. Тыя ж падзеі, той жа час (канец верасня) апісваюцца ў рамане. Згодна з творам, «*праз два тыдні*» пасля пахавання бацькі пісьменнік вярнуўся ў Маскву.

У «Леанідах...» Ірына Горава запрасіла Андрэя Грынкевіча да сябе ў госці. У адзін з дзён малады паэт пазваніў у кватэру ля плошчы Маякоўскага (цяпер Трыўмфальная плошча; той жа адрас узгадваецца 21 снежня 1959 года ў лісце да Янкі Брыля: «...сейчас у них прекрасная квартира в районе площади Маяковского»). Але тут яго чакаў неспадзяваны «сюрпрыз»: дзверы кватэры адчыніў муж. Для паэта, які не ведаў пра яго існаванне, гэта быў страшэнны ўдар: «*Я прыйшоў да самых родных дзвярэй, / I тут / Забілі мяне*», — напіша ён у паэме «Плошча Маякоўскага». Лірычны герой сцвярджае, што «*быў няздатны на метафары*». Згодна з той жа паэтычнай крыніцай, гэта адбылося «*ў чорны мой панядзелак. / Кастрычніка, дванаццатага чысла*».

Між тым чалавек, якога Грынкевіч убачыў на лесвічнай пляцоўцы, варты падрабязнага апісання. «*Андрэй пабачыў мужчыну, цёмнавалосага, з высокім, трохі залысым лобам. Постаць цяжкаватая, пагляд вачэй разумны і шчыры. Выраз аблічча — з той добрай, трохі занадта інтэлігенцкай іранічнасцю, якую Андрэй і любіў і не любіў у людзях свайго асяроддзя. Ён лічыў яе занадта гарадскою*». У «Леанідах...» гэты чалавек дзейнічае як Міхаіл. Выбар імя, бадай, невыпадковы. Менавіта так клікалі хлопца, які ўзяў шлюб са Святланай (гл. раней). У рэальнасці мужа Молевай звалі Элігіем (скарочана — Эліям) Бялюціным.

Яго назвалі так па жаданні дзядулі, італьянскага дырыжора, у гонар святога, які апекаваўся рамеснікамі і мастакамі. Нарадзіўшыся ў 1925 годзе, Бялюцін у 16 гадоў пайшоў на фронт абараняць Маскву. Як пісалі яго біёграфы, «*на фронце яму прастрэлілі лёгкая, там ён зарабіў газавую гангрэну левай рукі, але застаўся жывым і стаў мастаком*».

У спадчыну Элію засталася ўнікальная мастацкая калекцыя, якая пачала фарміравацца яшчэ ў 1870-я гады дзядулем Бялюціна,

мастаком маскоўскай канторы імператарскіх тэатраў Іванам Грынёвым (пра калекцыю гл. ніжэй). Яго дачка ўзяла шлюб з італьянцам Мікеле Белучы, які пазней асіміляваўся і стаў Міхаілам Бялюціным (бацька Элігія).

Яшчэ да вайны Элія пазнаёміўся з Нінай Молевай. Франтавыя падрабязнасці з біяграфіі галоўнай гераіні «Леанідаў...» выветліліся падчас адной з наступных сустрэч. У рамане ўзгадваецца дата «дваццаць сёмага». Якога месяца — не ўдакладняецца. Варыянтаў два — кастрычнік або лістапад. Хутчэй за ўсё, лістапад, бо ў творы ўзгадваецца і дата наступнага спаткання, якое адбылося неўзабаве пасля папярэдняга, — 2 снежня. Менавіта 27-га Андрэй прызнаўся сваёй выкладчыцы ў каханні. А яна расказала яму ўласную гісторыю: *«Я чалавек цяжкага лёсу. Вайна зачыніла перада мною дзверы ў тэатр. Абмарожаныя ў сорак першым рукі — у музыку. А я... мне гэта было даражэй за жыццё. Што мне засталося? Пісаць кнігі і тлумачыць другіх. Нешта накітавалі прычотніка пры храме мастацтва».*

Згодна з раманам, у 1941 годзе Ірына Горава ўдзельнічала ў абароне Масквы. Ёй было тады пятнаццаць. Яна дадала сабе гадоў і трапіла ў шэрагі маскоўскага апалчэння. *«Пачалося з абстрэлу. Калі ён скончыўся, усё поле было перакапанае, быццам тут цэлы тыдзень рылася свіння. Вялікая, са слана. А потым немцы пусцілі супраць нас пяхоту і танкі. Цяжкія танкі “Валянцін”... І тут здарылася дзіўнае. Нас было дзве сотні амаль дзяцей. І мы адбілі танкавую атаку... Віця (першае каханне Ірыны Горавай. — Д. М.) спаліў адну з машын... А нас засталося пяцьдзясят чалавек... І такое ап’яненне — маўляў, вось варта было нам прыйсці — і вораг уцякае, — што гэтыя пяцьдзясят кінуліся ў контратаку... Дурныя, харошыя былі хлопцы... Камандзірам удалося іх затрымаць... Віцька падабраў нямецкі аўтамат і прыкрываў чэргамі тых, што адступалі да сваіх акупаў. Я была непадалёк. І тут... тут міна трапіла якраз у тое месца, дзе стаяў ён... Я яшчэ паспела ўбачыць: высокі такі, чорны, маслісты слуп дыму і зямлі... І потым цемра... Мяне падабралі хлопцы. Міхаіл*

(камандзір аддзялення. — Д. М.) *сам адправіў мяне ў медсанбат... Але што яны маглі тады? Асколак сядзіць у калясардэчнай сумцы і цяпер*». У творы менавіта Міхаіл стаў яе мужам. «Я чакала, і ён чакаў. Не стамляўся чакаць. І казаў, казаў мне словы... Што мне было да жыцця пасля той смерці? Жыццё адабрала любы шлях, жыццё адабрала любага чалавека... Я згадзілася».

Гэта падзеі рамана. Як яны суадносяцца з рэчаіснасцю? Вышэй ужо адзначаўся ўдзел Э. Бялюціна ў абароне савецкай сталіцы. А вось цытата з успамінаў Молевой пра ўласнае прадстаўленне на літаратурных курсах: «*Представление нового преподавателя Ю. Г. Лантевым* (Юрый Грыгор'евіч Лапцеў — пісьменнік, дэкан Вышэйшых літаратурных курсаў, прарэктар Літінстытута. — Д. М.) *было коротким. Научная степень. Книги. Журналистская работа. Участница обороны Москвы. Участница Великой Отечественной*». А вось яшчэ адзін доказ наконт праўдзівасці літаратурнай цытаты. 29 лютага 1960 года Уладзімір Сямёнавіч пісаў з Масквы пра Н. Молеву свайму сябру Янку Брылю: «*І ўсё адно, лепей бы не нараджацца на свет. Таму што для яе засталіся лічаныя гады, магчыма, месяцы. Была дзяўчынка. Быў выбух бомбы. І, як вынік, асколак у каласардэчнай сумцы. І аперацыю зараз рабіць позна*».

Акрамя таго, працывуем урывак з «Балады пра галубіныя пер'і». У ім гаворыцца пра хлопца і шаснаццацігадовую дзяўчыну, якія з пачаткам вайны пайшлі на фронт:

*Хлопцы танкі сустрэлі ружэйным агнём
І забітымі ў полі ляглі.*

<...>

І дзяўчыну таксама не мінуў свінец.

Гарэлі пясок і трава.

Над грудзьмі белай зоркай застаўся рубец,

Дзе асколак пацалаваў.

Згодна з раманам, нават пасля шчырай размовы «*я так і не дакачаўся цвёрдага адказу, — сказаў Андрэй. — Яна кажа, што*

я неразважлівы, размаўляе са мною пра ўсё, абы не ўспамінаць таго, што было».

Пасля вайны Элій узяў шлюб з Нінай Молевой. Маладыя пасяляліся на Арбаце, у пяціпакаёвай кватэры яе бацькоў, абстаўленай еўрапейскай мэбляй XVI–XVIII стагоддзяў (яе сабраў дзядуля Ніны, царскі генерал). Менавіта туды паступова была перанесена бялюцінская калекцыя, якая працягвала папаўняцца. У мастацкім асяроддзі хадзілі чуткі пра сувязь Бялюціна з савецкай контрразведкай, нібыта ён займаўся перавезенымі каштоўнасцямі. Але гэтая версія пакуль не мае дакументальных пацвярджэнняў.

Калекцыя ўключала каля тысячы прадметаў, у тым ліку амаль 200 карцін. Сярод іх працы Веласкеса («Мужчынскі партрэт»), Леанарда да Вінчы («Мадонна з кнігай»), Данатэла («Бюст сваяка Медычы»), ван Дэйка («Партрэт Сусаны Фоўрмэн»), Мікеланджэла («Галава фаўна»), Рубенса («Вакханалія», «Сусана і старцы»), Рэмбрандта («Прадаж правоў першародства»), Тыцыяна («Марыя Магдаліна, якая каецца»), а таксама творы іншых славурых мастакоў.

Зрэшты, гаворка пра калекцыю чакае нас наперадзе. А пакуль вернемся да ўзаемаадносін Уладзіміра і Ніны, а таксама іх прататыпаў у «Леанідах...». Згодна з раманам, Андрэй Грынкевіч «апошнія месяцы дрэнна спаў. Ён нават еў дрэнна ў тых дні, калі не бачыў яе. Як марфініст без морфію. Дзень праходзіў у напружаных думках аб ёй, ва ўпартай, але часта бяссподнай працы, у бязмэтных бадзяннях на горадзе. А вечарам чалавек клаўся ў ложка і гадзін да чатырох не мог спаць. Ліхаманкавыя думкі, уяўленні, часам нейкая блытаная сувязь слоў, знешне стройныя сказы, якія нічога не азначаюць. Потым — цяжкі сон, у якім ён ні разу не бачыў яе. А потым, гадзін у сем, быццам шокавы ўдар, калі прачынаешся, седзячы на ложку».

Падчас адной з экскурсій «Ірына ўвесь час была спакойнай і халоднай, ані разу не затрымала на ім вачэй. Так, суха прабягла позіркам. І ад срэбнага дня і ад яе халоднасці ў душы нараджаўся нейкі лікуючы адчай».

Часам цяжка было зразумець, гульня гэта з яе боку ці проста жаданне ўцячы ад каханья. На адной з лекцый Горава расказала слухачам нібыта абстрактную гісторыю, а фактычна прысвечаную іх узаемаадносінам: «*Вось я, напрыклад, чытала нядаўна раман. Ён — амерыканскі мастак. Яна — псіхіятр з Парыжа. Пакахалі. Так, як рэдка бывае. Што рабіць яму без скалістых гор, без узараных прэрыі, без мамантавых дрэў? І што рабіць ёй без Парыжа, без клінікі, без справы свайго жыцця? І, як ні стараюцца, каханне гіне, бо кожны не можа дараваць другому нежадання ахвяраваць сабой*». З ліста Ю. Гальперыну 21 снежня 1959 года: «*Нас очень разделяет работа, крепко призывающая ее к Москве... но все это не важно, если она меня любит*».

Пра ролю Молевой у жыцці Караткевіча кажуць нават дробязі. «*Ён апрануты быў не на модзе і на адзенне мени за ўсё глядзеў, — узгадваў Валянцін Кравец. — Штаны вечна былі непрасаваныя. Прасавала яму штаны мама, а часам яны проста пад матрацам ляжалі. Трэба сказаць, што ён ніколі не быў франтам. А тут прыехаў з Масквы, калі ён закахаўся ў Молеву. З'явіўся ў клятчастым модным паліто, у бэрэце. Карацей, Воўку было не пазнаць*».

У рамане пасля лекцый Горава і Грынкевіч накіраваліся на выстаўку, а потым у заснежаную зону адпачынку. Дазволю сабе тры цытаты з рамана: «*Менавіта таму падаў ёй зялёную літоўскую хустку і футрачку, а потым выйшаў з ёю на сляпуча белы снег, які яшчэ не паспелі запляміць сятчатымі слядамі галёш*.

— *А на мне гэтая хустка. Я не хацела сёння ісці з вамі.*

— *А што хустка?*

— *Ды я ў ёй на матрошку падобная. <...>*

А дрэвы былі заснежаныя. І ён моцна патрос за сук клёна, пад якім яны ішлі. Іскрамётны, трохі нават звонкі снег сухім пылам насыпаўся на іх з галін. <...>

— *Ведаеце, чаго не хапае на гэтых сініх дрэвах?*

— *Ведаю. Снегіра. Чырвонай іскры*».

А цяпер урывак з ліста Уладзіміра Караткевіча ад 7 студзеня 1960 года: «*Мне нужны ваши изумительные серые глаза, ваша улыбка,*

ваши “матрѣишкины волосы” под платком, мне нужна ваша любовь ко мне и моя бесконечная любовь к вам. <...> Для меня сейчас хороши снег только потому, что его можно отряхнуть на вас и на себя с ветки, хороши снегирь, потому что вы их любите, хороша луна только потому, что, — помните? — когда мы ехали из Загорска, она, как на воде, проложила дорожку на льду пруда. И кругом были чёрные силуэты верб, а по этой лунной дорожке скользили тени мальчишек».

У рамане ў той дзень Горава паведамiла Андрэю, што «ўчора я чамусьці дала згоду на аперацыю. Мне раптам вельмі захацелася жыць. Не ведаю чаму. У студзені еду ў міжнародны шпіталь, у Вену. Калі не паеду — абяцаюць год жыцця». У якасці падцвярджэння гэтага факта прывядзём цытату з ліста Караткевіча да Молевой ад 2 студзеня 1960 года: «Вот и Новый год прошел. И скоро вы вернетесь из Женевы. Боже мой, хоть бы только у вас все удачно вышло с Веной».

Наступныя сцэна «Леанідаў...» найбольш трапяткая і лірычная — гэта эпізод першай блізкасці герояў. Якраз у той жа час, 21 снежня 1959 года, У. Караткевіч напісаў Ю. Гальперыну: «И наконец, та, о которой я тебе писал, призналась мне, что любит меня» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 38–39). Пазней Караткевіч прызнаецца ў лісце да Ераніма Ступпана, што гэтыя падзеі адбываліся «позже, чем описано мной. Но я ведь роман пишу, а не дневник моих отношений с нею» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 23).

У рамане ў той дзень Ірына кажа Андрэю: «Калі б у мяне, хоць пяць год... Пайшла б не думаючы, адразу». А вось цытата з ліста пісьменніка да Янкі Брыля, датаванага 29 лютым 1960 года: «I гэты чалавек хоча быць са мной. Я ведаю гэта, і не толькі са слоў. I ніколі са мною не будзе менавіта з гэтай прычыны. Не хоча, каб мне было дрэнна. Сказала: “Каб я ведала, што мне далі тры гады — не было б нават слова супраць гэтага. А пакінуць цябе праз месяц, — я не магу, не трэба”. <...> А я без адзінага слова падзяліў бы з ёю ўсё, усе гады, што мне дадзены. У другіх ёсць справа, ёсць сваё жыццё. А мне ўсё гэта непатрэбна».

У той вечар Горава «рантам прыўзнялася.

— Абячай мне, што ніколі не здымеш са сценкі майго пада-
рунка.

— Абяцаю.

— Я табе падару рэпрадукцыю “Венеры” Баціцэлі. Усе кажуць, што гэта я... Праўда ж, гэта можна?.. Што б ні здарылася потым — гэта ж толькі фрагмент карціны». Хутчэй за ўсё, гаворка ідзе пра ўзгаданую вышэй калекцыю. Тое, што гэты эпізод не фантазія, сведчаць цытаты з ліста Караткевіча да Гальперына ад 21 снежня 1959 года («Если хочешь знать — какова ее наружность — посмотри на лицо мадонны Боттичелли. Это почти точный ее портрет»; БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 38–39) і да самой Молевай ад 7 студзеня 1960 года: «А от вас все еще нет ни строчки, ни, хотя бы, Боттичелли».

Няроўгае шчасце

«Сустрэліся перад самым ад’ездам. <...> Шляхі абаіх ужо з заўтрашняга дня, і на цэлых паўтара месяца, разыходзіліся. Яго чакалі снягі, сум і ўтрапёная праца, сапраўдны бой, у якім ён павінен будзе выйграць яе, ды яшчэ страшэнная трывога за тое, небяспечнае, што яе чакала. Ён верыў у лепшае, але задушыць гэтую трывогу не мог» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»). «Дело решится окончательно в феврале», — пісаў пісьменнік Ю. Гальперыну 21 снежня 1959 года.

У ранане Грынкевіч пачаў працу без адпачынку. «Андрэй уставаў у шэсць гадзін раніцы, калі ў гарадку гарэлі толькі рэдкія агні і ранішні снег вішчаў пад лыжамі. З адхону на дняпроўскі лёд, потым на стромы адхон процілеглага берага. Праз дзесяць хвілін ужо не хочацца спаць, знікае некуды свінцовы цяжар стомы. Лыжы бягуць па зарэчных палях, перасякаючы ваўчыныя сляды і хітрыя зайцавыя петлі.

Вялікі круг на поўнай хуткасці. Потым імпэтны, як падзенне, палёт дном яра, — мільгаюць хмызы над галавой. <...>

Мезанін. Снеданне з моцнай кавай... Звычайна першыя радкі даюцца цяжка... Прымуць сябе. Сілком... І вось ужо цябе ўладна ўзяло ў рукі нейкае адчайнадушнае захапленне працай, калі шкада працягнуць руку за папяросай, калі ўспрымаеш як катастрофу тое, што ў ручыцы скончылася чарніла. <...> Падаюць са стала лісты: адзін... другі... трэці... І потым, у гадзіну ночы, вячэра і зноў лыжы: не больш чым на трыццаць хвілін. Гэта каб спаць. Яму вельмі трэба спаць. Заўтра зноў дзень працы».

А вось што пісаў У. Караткевіч пра свой лад жыцця самой Н. Молевой 2 студзеня 1960 года: «Сел работатъ и работаю как черт, часов по двенадцать в день. Работал бы и больше, но тогда хуже выходит, я знаю. Больше ничего не делаю. Только утром на час на лыжах. Бегу через Днепр, ухожу в поля или в ближний поредевший лес. Спортсмены за мой бег и гроша не дали бы, но ведь главное не в красоте, а в выносливости».

Навошта ён так знясільваў сябе? З аднаго боку, каб не думаць увесь час пра каханую. Але, з другога, была яшчэ адна прычына. «Уж лучше драться, чем помирать — в этом я убежден, — пісаў Караткевіч Гальперыну 21 снежня 1959 года. — А то, что неплохой боец — узнают все. Очередные задачи таковы: к лету нужно заработать двести тысяч. Многовато? Попробуем. Еду в Оршу, шлифую сценарий и посылаю его на конкурс. Делаю две пьесы. Напрягу все силы — только бы не надорваться. Пить и гулять бросил, на счету каждая минута. Ты знаешь, я никогда не гнался за этим, но раз нужно, так нужно.

Зачем мне это? Куплю в пригороде Москвы домик и машину, чтоб она могла ездить на работу (сейчас у них прекрасная квартира в районе площади Маяковского). Она не пошла бы на это, если б знала, но моя гордость никогда не позволит мне, чтобы она стала хуже жить» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 38–39).

За гэты час ён напісаў Ніне Міхайлаўне некалькі глыбокіх, пранізлівых лістоў. «Чатыры лісты...», — кажа Грынкевіч у рамане сябру Янісу. У рэальнасці іх было тры: ад 2, 7 і 16 студзеня. Усе, згодна з папярэдняй дамоўленасцю, былі адпраўлены

на адрас бацькоў Молевой (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 3–3 адв.). Караткевіч не хацеў, каб яны трапілі ў рукі мужа:

«Зачем я себе, если вас нет рядом? Зачем мне руки, если я не могу обнять вас, глаза, если я не могу смотреть ими в ваши глаза, стихи, если я не могу писать о вас и для вас.»

Вы моя первая, которой не было, вы моя самая всесильная и последняя.

Понимаете, мы вечны. Может быть, я искал вас пятьсот лет назад и вы скрылись от меня. Но я все равно, все равно вас найду. Мне уже не стыдно и не страшно ни людей, ни земли, ни слов — разве не все равно?

Милая моя, мой хохлик с фонариком, моя глазастая синяя пролеска, птица-синица, добрый огонек в метель, пушистый мой заяц — дайте уж мне сказать то, что не смог сказать в глаза. Ваши голубые руки — целую их. Не могу без них».

Працягнём фразу Андрэя ў рамана: «Чатыры лісты, і ні на адзін няма адказу». 8 лютага 1960 года Караткевіч піша Гальперыну з Оршы:

«Ф-фу-у! Как гора с плеч свалилась. Сделал, наконец-то, большую часть работы и только что вернулся из Минска, где бегал по редакциям... Пьесу отдал Макаёнку на прочтение, ему же один киносценарий... Второй Галка (жонка сябра Караткевіча — Валянціна Краўца. — Д. М.) отнесет на тайный конкурс... Кроме того, отдал в “Полымя” поэмку и два рассказа, в “Малодосць” кое-какие стихи, на телевидение кое-какие стихи и т. д. <...> И все это, кажется, зря. За месяц — ни слова от нее. Печально. Но что же сделаешь. Ни прикажешь ведь» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 15. Арк. 1–2). Трэба дадаць, што менавіта падчас знаходжання ў Оршы Уладзімір Караткевіч задумаў адзін са сваіх найлепшых твораў — аповесць «Сівая легенда» і пачаў працаваць над ім. 20 студзеня 1960 года ён прызнаваўся Ераніму Стулпану: «Написал 17 страниц исторической повести “Сказание о любви”... которую думаю посвятитъ Н. М., потому что это будет настоящий гимн любви и чистоте. Рассказ ведется от лица наемного

солдата-швейцарца. Его слегка циничный, веселый и чистосердечный рассказ позволит все оттенить ярче» (АРКіР. Ф. 11. Вop. 1. Адз. зах. 276. Арк. 3; у студзені наступнага года Караткевіч удакладніў, што «моя “Седая легенда” раньшэ... называлася “Сказанне о любви”» — АРКіР. Ф. 11. Вop. 1. Адз. зах. 276. Арк. 16).

Больш падрабязныя звесткі пра рэакцыю Ніны Молевой на лісты Караткевіча знаходзім у тым жа лісце да Ераніма Стулпана: «Вот уже 21 день я здесь и не получил за это время ни одного письма. <...> Ни ответа, ни привета, ни слова. С глаз долой — из сердца вон. Не знаю, на операции она, неприятности у нее или просто я не нужен? Скорее всего, последнее. Ну что же, так или иначе, а надо нести на плечах и недоумение, и тоску, и неутоленную нежность. Просить пощады не у кого, хотя, если бы я знал, у кого ее просить, я вымолил бы ее даже самой жизнью.

Что же такое, Ероним? Чем я мог прогневить судьбу? И что я мог сделать плохого Н. М., что она так поступила со мной?

Ты знаешь меня, с нею я до конца был бы таким, как до сих пор, очень внимательным, очень нежным и верным. Ну что ж, суждено, так суждено. Буду молчать. Остаются еще друзья, вроде тебя, бумага, — если только я не лишусь способности писать, — и люди, и музыка, и вино. Бог с нею, я не могу считать за ней обид, я не могу считать ее худшей, чтобы ни случилось, даже если бы она оскорбила меня до смерти и предала. Пусть она проживет сто лет, пусть будет счастливее всех, пусть никогда не оставит ее талант. И пусть все, кого она встретит, любят ее так же сильно, как я. Лишь бы ей было хорошо» (АРКіР. Ф. 11. Вop. 1. Адз. зах. 276. Арк. 3–3 адв.).

Гульня з каханнем

У лютым Караткевіч вярнуўся ў Маскву. Ці дапамагло Н. Молевой лячэнне за мяжой? У рамане пра гэта паведамляецца наступнае: «Нічога не змянілася. Аперацыю палічылі немагчымай». Што ж адбывалася ў рэальным жыцці?

Уладзімір Сямёнавіч пісаў Янку Брылю з Масквы 29 лютага 1960 года: «На выкацыях я паміраў кожны дзень: яна была ў Вене, у клініцы. І там адмовіліся. А стан усё пагаршаецца. І вось прыгожы, поўны сіл чалавек, чалавек вялікай душы і мужнасці, адна з самых разумных жанчын, якіх я сустракаў, гіне. Як апошняе — вырашылі зрабіць аперацыю тут, — нейкія звышмоцныя магніты. І шансаў на поспех — адзін з сотні.

<...>

Узяць бы яе сілай з гэтай хлусні, з гэтага вялікага, абыякавага да чалавечай пясчынкі горада.

Нельга. Урачы даглядаюць. І так некалькі месяцаў. Там хірургічны скальпель. І так, як зараз, я не магу бачыць яе калі захачу, хоць бы адчуваць подых за сцяною, — так, я не магу стаяць калі клінікі, пытацца пра яе, насіць ёй кветкі. Гэта будзе другі ўсё рабіць. Проста так, як спакойны абыякавы муж. Без асаблівага болю сардэчнага».

Пасля вяртання з-за мяжы адносіны паміж закаханымі істотна змяніліся. «Ты ведаеш, я зрабіў усё, што мог, — казаў у рамане Андрэй Янісу. — І вось я пяць разоў сустракаўся з ёю, і яна кожны раз пазбягала размовы аб гэтым... Тройчы прызначала спатканне і падманвала, не прыходзіла. А я, здаецца, зусім страціў гонар. Прызначае на пяць. Я чакаю да паловы шостага, потым кажу сабе, што пераблытаў, пэўна, і спатканне ў шэсць. Чакаю да паловы сёмай і даю сябе ўмовіць, што, можа, у сем. <...> І так было потым усе тры тыдні». А пасля «ён раптам зразумеў, што яна ніколі не будзе з ім. І адначасова ўцячы ад яе ён не можа, а без яе няма жыцця. Значыць, няма чаго супраціўляцца. Жыццё абрыдзела, жыццё не дало шчасця — нашто тады ўсё».

Грынкевіч задумаўся пра самазабойства. Але ў апошні момант яму ў рукі трапіў ліст ад сябра з Мінска Якуба Каптура: «...мне цяжка гаварыць аб гэтым... Палічы сабе ты мяне бурклівым дзядзькам, палічы нават па шляхом, але, слухаючы твае словы, я міжвольна думаў: колькі харошых, мілых, цудоўных, юных, разумных істот марыць недзе сустрацца з такім чалавекам, як

ты, дарагі мой дзівак, паэт, сумленны чалавек!» Менавіта ліст, а таксама перажыванні сябра Яніса выратавалі Грынкевіча ад спешлівага ўчынку.

Дык вось цяпер вядома, што за прыдуманым імем Якуба Каптура хаваўся Янка Брыль. Больш за тое, 8 сакавіка ён напісаў Караткевічу ліст, які з невялікімі скарачэннямі быў устаўлены ў раман!

16 сакавіка 1960 года Уладзімір Сямёнавіч зноў пісаў Брылю ў Мінск: «Разумееце, з астатнімі мне сумна і нудна. Я і спрабаваў клін клінам выбіваць — не атрымоўваецца. Пуста. Заўсёды тыя самыя, — з невялічкімі варыяцыямі, — прыёмы флірта і тэмы для размоў. Я прайшоў той час, калі дастаткова цалавацца ў парку і ляжаць поруч (хоць, вядома, гэта добрыя рэчы). Мне патрэбны друг, на якога я спадзяваўся б як на самога сябе і нават больш, друг разумны, друг, які можа ўсё зразумець і не будзе патрабаваць лейцаў. Які верыць мне да канца і якому я сам веру.

<...>

Не скажу пра старэйшых жанчын, але з маладых гэта адзіная, з якой мне лёгка. Нам ніколі не бывае сумна, калі мы разам, у нас заўсёды ёсць што сказаць адзін аднаму. Нам добра нават маўчаць, думаючы аб адным».

Між тым гульня з боку Ірыны Горавай працягвалася. «Або будзьце з ім, або пакіньце тлуміць чалавеку галаву», — казаў ёй у рамане Вайвадс. У рэальнасці 20 красавіка 1960 года Караткевіч пісаў Гальперыну: «В Москве тихие, ясные и прохладные вечера. И очень мне в этой Москве грустно на сердце. Потому что не ладится, в общем существование то. С Ниной чепуха и заваруха. И, кажется, я скоро возьму и женюсь на просвиrne, или на вдове церковного старосты» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 15. Арк. 4 адв.).

Як развіталіся падзеі ў «Леанідах...» далей? «У адзін з першых дзён мая, калі нават Чыстыя Пруды расквітнелі зялёным колерам жыцця, калі нават мёртвыя дошкі рэдкіх драўляных платоў укрыліся пасля дажджу аксамітным налётам і калі ён сказаў ёй: “так альбо не”, — яна адказала з ледзянымі вачыма:

— Выявіце раней свой шлях, а потым скажыце мне. <...>

— Досыць гуляць у хованкі. Трэба, каб трэці ведаў усё. Заста-нецеся вы з ім альбо не — хай вырашаюць гэтыя дні. Бо я больш не магу». У той вечар на размову да Грынкевіча прыйшоў муж Горавай Міхаіл. «Уначы плыве папяросны дым, / Я сам-насам з кяліхам віна. / Ё мяне размова мужчынская з тым, / Каго кахае яна», — напісаў Караткевіч у паэме «Плошча Маякоўскага». Су-стрэча, зразумела, закончылася нічым.

«Прайшоў і амаль увесь май, як праходзіць усё добрае на свеце. Пару разоў Андрэй ездзіў у Мінск. У яго адносінах з Ірынай нічога не змянілася. Цяпер яна не мучыла яго, але ўсяляк пазбягала. <...> Гэта станавілася нясцерпным. Андрэй ужо не мог ні есці, ні спаць. Горш за ўсё, што ён разумеў прычыну гэтага, але не мог не кахаць. Розум не меў ніякага дачынення да ўсяго, што з ім, Андрэем, адбы-валася», — так расказваецца пра падзеі ў «Леанідах...».

«...У канцы мая, — працягвае аўтар рамана, — вялікая група хлопцаў і дзяўчат разам з Горавай і Галінай Іванаўнай (завучам літаратурных курсаў. — Д. М.) паехала на некалькі дзён у Ленін-град. Гэта было нешта накшталт развітальнага падарожжа. У чэрвені большасць з іх павінна была назаўсёды раз'ехацца па сваіх гарадах, пакінуўшы Маскву і адзін аднаго. Таму нават у ве-сялосці прысутнічаў нейкі сум. І толькі Грынкевіч ехаў на поўнач радасны, бы ў вясельнае падарожжа. Быць з Ірынай у адным ваго-не, жыць у адной гасцініцы, цэлы тыдзень быць з ёю... <...> Не, гэта было такім нясцерпным шчасцем, што кружылася галава. ...Гэта быў горад — мара. <...> Гэты горад быў падобны на тыя гарады, якія сняцца ў самых шчаслівых снах дзяцінства, аб якіх потым плачаш, не маючы змогі трапіць у згублены рай. <...>

І ён... ведаў: усе гэтыя дні яна аддасць толькі яму, толькі для яго. Усё. Цалкам. У гэтым быў нейкі горкі гонар, які даваў яму сілы жыць. Ірына сапраўды ўсё аддавала яму: кожны позірк, кожны рух, кожнае слова. <...> ...Дзесяць дзён здаваліся вечнасцю. Дзесяць дзён прайшлі. За два дні да тэрміну яна атрымала выклік з Масквы».

Цікава, што вандроўка сапраўды доўжылася дзесяць дзён, з 21 да 31 мая 1960 года. У аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ захоўваецца яе план, напісаны рукой Караткевіча (ён не супадае з афіцыйным планам, надрукаваным на машынцы). Згодна з ім, 23 мая навучэнцы курсаў планавалі наведаць Эрмітаж і паглядзець горад «до Летнего сада по набережной (Зимний, Адмиралтейство и т. д.) — на пароходе до Смольного». 24 мая — зноў Эрмітаж і «Литературный Ленинград (Петербург Пушкина, Достоевского, Блока)». На наступны дзень — Пецяргоф і Араніенбаум (па моры). 26 мая — зноў Эрмітаж, 27-га — Дзяржаўны рускі музей, Елагіны астравы і інш. За астатнія дні меркавалася паглядзець Разліў, кватэру Леніна, музей-кватэры Някрасава і Пушкіна, ліцэй разам з Царкасельскім паркам, Музей крыміналістыкі і Волкавы могілкі (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах 1027. Арк. 2).

Неўзабаве пасля вандроўкі ў Ленінград адбылася вырашальная сустрэча. «*І тут яна навярнула да яго аблічча, нейкае такое незнаёмае аблічча, што ў Андрэя абарвалася ўнутры. Што ў ім было, у гэтым чужым абліччы? Вядома, было яно трохі больш змарнелым, чым заўсёды. Але галоўнае было не гэта, не пустыя вочы, нават не пасмяглыя вусны. Галоўным быў выраз. Быў на гэтым твары выраз такой грэблівай пагарды, што стакратна горшы і за самую нянавіць. <...> ...Наступнае патанула ў тумане. Часу не было. Ён не ведаў, гадзіны прайшлі ці дні. Быў п'янага, у вачах засталіся толькі рэдкія ўрыўкі падзей. А між тым, ён не піў ні кроплі. Наўрад ці ён і еў нешта ўсе гэтыя дні. <...> Сустрэў на вуліцы суседа па інтэрнаце. Той казаў нешта аб тым, што яго шукаюць тры дні... <...> Значыць, тры дні не чакаў там. А дзе? Гэтага ён не помніў». Потым «*дома, перад тым як легчы спаць, ён знішчыў вершы, прысвечаныя Ірыне, знішчыў усе паперы, дзе хаця б прыпаміналася яе імя. Ён падаў з ног ад стомы, але не мог спаць, пакуль у пакоі заставаліся сведкі яго слабасці і яго ганьбы*».*

А вось сведчанні самога пісьменніка. 28 чэрвеня 1960 года Уладзімір Караткевіч пісаў Юрыю Гальперыну: «*Предстоит лето*

работы. Кончена Москва. А жаль немного. И хуже всего, что... оставил в Москве едва ли не самого дорогого мне человека. Так ничего у меня и не вышло. И ведь знаю, что не такой уж добрый она человек, что, может, и жалеть не стоит, а все равно так скверно на душе, что дальше некуда. Что называется, "не везет". Напоследок из-за всей этой неурядицы, из-за огорчений и предстоящей разлуки неделю беспробудно трескали с ребятами винище. Уж мы его жрали, лакали, уничтожали. И все равно много осталось этой пакости в мире» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 15. Арк. 6).

Дарэчы, як сцвярджаў Валянецін Кравец, да навучання на літаратурных курсах Уладзімір «мог выпіць, але не піў». А вось там «была багема. Калі сёння я атрымаў ганарар, дык павінен з сябрамі яго прапіць. Заўтра ты атрымаў ганарар...». Магчыма, на стаўленне да алкаголю ўскосна паўплывала і сітуацыя ў асабістым жыцці?

Але вернемся да ліста Юрыю Гальперыну. «А до этого был Ленинград и короткие дни вместе: музеи, сады, улицы. И о каждом доме легенда, и о каждой картине в музее хоть новеллу пиши. Я влюблен в этот город, в горбатые мостики, в начало белых ночей, в блоковские острова, в закат над стрелкою, в тени рога-тых колонн на нем. И каждая улица освящена ею.

Нескоро я теперь, парень, смогу полюбить, много, наверное, огорчений принесу другим и нескоро, наверное, попаду в Ленинград. Только когда притупится все окончательно, а иначе — как на дорогую могилу ехать.

Может, еще и сведет бог. Мои, на студии, предлагают через год отправить меня на два года в Москву на курсы сценаристов. Условия те же, и я не вижу причин отказываться. Все же это лучше, чем те два года вкалывать в редакции газеты» (БДАМЛМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 15. Арк. 6).

Доўгае развітанне

Той намер ажыццявіўся. У 1960–1962 гадах Караткевіч зноў жыў і вучыўся ў сталіцы саюза. Гэта была тая і не тая Масква.

Здавалася б, горад не паспеў істотна змяніцца. Нават жыві пісьменнік у тым жа інтэрнаце, што і раней. Але побач не было Ніны. Дакладней, была. Толькі не на яве, не побач, а на старонках рукапісаў, лістоў і ва ўяўленні.

Яшчэ 16 сакавіка 1960 года Уладзімір Сямёнавіч напісаў Янку Брылю: *«І калі-небудзь, калі ўсё будзе скончана назаўсёды, я паспрабую апісаць гэта, каб самому яшчэ раз прайсці гэтай дарогай і правесці па ёй блізкіх і дарагіх людзей, для якіх я пішу заўсёды. І, магчыма, трошкі супакойцца»*. Тая ж думка сустракаецца і ў лісце да Ераніма Стулпана ад 27 ліпеня 1960 года: *«Все еще трудно бывает без нее, но я знаю, я справлюсь с собой. А когда справлюсь — сяду и отпишу все это как было»* (вылучана Караткевічам. — Д. М.), *не пытаюсь делать себя лучшим, а ее худшей»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 7–7 адв.).

«Другі маскоўскі перыяд» стаў часам стварэння рамана «Леаніды не вернуцца да Зямлі», які пачаў пісацца ў верасні 1960 года. З кастрычніка Караткевіч пісаў Ераніму Стулпану: *«А я еще пишу роман “Нет забвенья” с посвящением “другу моему в дни горя и радости, поэту Ерониму Стулпану — посвящаю”*. *И даже уже пишу сцену ночного марша по коридору Гринкевича и Вайвадса с игрой на губной гармошке и топаньем ногами»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 13). 1 ліпеня 1961 года дадае гэтаму ж адрасату: *«Кроме того, в издательстве уже ждут романа, а у меня еще сто страниц не написано (известный тебе “Нет забвения”»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 17).

У рамане Ірына Горава ўсё ж злучыла свой лёс з Андрэем Грынкевічам. І адначасова згадзілася на аперацыю. Пасля яе правядзення сэрца жанчыны не вытрымала. Як складваліся ўзаемаадносіны У. Караткевіча і Н. Молевай «у другі маскоўскі перыяд»? Якім жа быў вынік рэальнай аперацыі? На апошняе пытанне адказаць прасцей. Калі ўлічваць факт, што Молева на радасць сваім чытачам жыве і сёння, відавочна, усё прайшло добра.

У рэальнасці адначасова з напісаннем рамана адбывалася бальчае пераасэнсаванне адносін з Молевай. Асобныя ўспаміны

сведчаць, што ў той час у пісьменніка прысутнічалі іншыя захапленні. Гаворка пра іх ідзе ў наступных раздзелах. Тут жа паспрабуем разгледзець, як змянялася стаўленне Караткевіча да каханай жанчыны.

Спыраша ў душы паэта змагаліся расчараванне, пагарда і абьякавасць. 27 ліпеня 1960 года Караткевіч пісаў Ераніму Стулпану з Оршы: *«И все же мне в Орше и в Минске стало немного легче. Постепенно уходит куда-то безнадежность и злость, приходят равнодушие и пренебрежение. Все еще трудно бывает без нее, но я знаю, я справлюсь с собой. <...> Знаешь, друже, нехорошая она, все же, женщина, как бы ни трудно нам с тобой поверить в это. Такими вещами, как большое чувство, не шутят и не играют. И если она не поняла этого за всю свою жизнь — тем хуже для нее. Не стану я ее переубеждать в этом. Тем более что она со своей pseudologia phantostica любит, кажется, только самое себя. А я-то еще думал все-все, что у меня было в жизни, сменять на нее. Ничего, еще через месяц она уже ни в чем не будет властна надо мной. Только ты при встрече ни слова не говори ей обо мне и не вступай в разговоры на эту тему. Я просто запрещаю тебе»* (АРКiР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 7–7 адв.).

Прайшоў час, і Молева сама напісала ліст Караткевічу, каб... папрасіць у яго грошай на дапамогу нейкаму старому скульптару. Але ў той сітуацыі Уладзімір ёй не вельмі паверыў. Летам 1960 года ён пісаў Ераніму Стулпану: *«История с Н. М., я думаю, вот такая. И пусть меня простит бог, если это не так, и я зря наговариваю на женщину. Мне кажется, деньги нужны ей не для помощи старому скульптору... а именно для взморья. Ведь ее последняя книга вышла довольно давно, а новую она лихорадочно спешит закончить, но пока не закончила. Поскольку из-за этих обстоятельств я не мог ссудить ее деньгами, даже не писал после той встречи (и не намерен), то она ждала-ждала и вот, написала.*

Мне бы очень хотелось, чтобы это была ошибка, чтобы это было не так, но такие мысли у меня появились. И если это так, какая же она фальшивая и, в общем, нехорошая женщина.

Потому что ни ум, ни знания, ни привлекательность никогда не заменяют хорошей, правдивой и ясной души, души без лжи и криводушия, той души, которая, может быть, не будет интересно говорить обо всем на свете, но способна любить самоотверженно и отдавать себя друзьям и дорогим людям всю до конца, находя в этом счастье.

Бог с ней, я нахожу злорадное удовлетворение в том, что единственной в жизни большой любовью она распорядилась по-дурацки, что таких у нее не было и, даст бог, не будет. И как бы ей не пришлось горько сожалеть об этом.

Ну да ладно. Много ей чести, чтобы она так занимала мои мысли» (АРКиР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 8–8 адв.).

Грашовое пытанне ўзнікае і ў наступным лісце ад 1 ліпеня 1961 года: «Небезызвестная тебе Н. М. говорила мне (быть может, лгала), что отослала тебе письмо с предложением денежной компенсации, но ты не ответил. Я сомневаюсь в этом. Пробовала она при мне заметить что-то обо мне и тебе, но я заявил, что выслушивать такое ни от кого не намерен. Черт, подлость какая-то творится на белом свете. Мужчины трусливы, женщины — лживы до дна. Стыдно и за тех, и за других. <...>

Не зарекаюсь, но, кажется, никогда уже не смогу влюбиться — выжгла во мне все эта проклятая баба. Одно к лучшему — стал чище и, видимо, добрее. Но к чему это, если потеряно главное. Старость идет, мой милый друг, старость. И начинается она старостью души» (АРКиР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 18).

Хутчэй за ўсё, неўзабаве высветлілася, што Караткевіч не меў рацыі (або проста заплюшчыў вочы на стаўленне Молевай да грошай), бо Ніна Міхайлаўна і надалей прасіла аб дапамозе. Як згадваў украінскі пісьменнік Мікалай Амельчанка, які вучыўся разам з Уладзімірам на Вышэйшых сцэнарных курсах, Караткевіч «нярэдка дапамагаў ёй матэрыяльна, купляў падарункі. Калі я атрымаў на кінастудыі імя М. Горкага ганарар за сцэнарый, Валодзя пазычыў у мяне даволі вялікую суму. А на наступны дзень ён зайшоў да мяне і папрасіў накарміць яго абедам.

— Ты што, нават на абед сабе грошай не пакінуў?

— Не, — вінавата ўсміхнуўся ён, — яшчэ і не хапіла, давялося ў Бору Мажаева пазычаць...

Пазней я даведаўся, што Валодзя паабяцаў выкладчыцы да дня яе нараджэння купіць нейкую карціну імпрэсіяніста, на той час даволі моднага, паабяцаў — і купіў. Караткевіч свае абяцанні заўсёды выконваў. (Атрымліваецца, Караткевіч незнарок папаўняў калекцыю Молевай і Бялюціна. — Д. М.)

Ад просьбы пазнаёміць мяне з ёю адмахнуўся:

— Яна не спадабаецца табе. Непрыгожая. Але такая тонкая натура, разумніца.

Тая выкладчыца прывіла Валодзю звычайку купляць альбомы з карцінамі мастакоў, кнігі па выяўленчым мастацтве і проста наборы паштовак».

Але факт застаецца фактам: у Караткевіча з'явіліся думкі пра надобрасумленнасць Молевай, што сведчыла пра яго пэўнае расчараванне ў гэтай жанчыне. 23 ліпеня ён піша Е. Стулпану, што пазнаёміўся з Навэлай Матвеевай (падрабязней гл. далей) і дадае: «Насчёт М. совсем утешился. Принял к сведению слова песни: "если невеста ушла к другому, еще неизвестно, кому повезло". Живу, радуюсь, снова начал петь» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 20).

15 лютага 1962 года Караткевіч паведамляе Е. Стулпану, што завяршыў раман (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 21) і ў тым жа лісце дадае: «Осточертела мне, брат, Москва, лживые ее бабы и прочая дребедень» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 21 адв.).

Публікацыя адбылася ў майскім і чэрвеньскім нумарах часопіса «Польмя» за 1962 год. Як Уладзімір Караткевіч ацэньваў гэты твор і асобу прататыпа, Ніны Молевай? Адказаць на такое пытанне дапамаглі некалькі шчаслівых выпадковасцей. У рэдактара, які рыхтаваў раман да друку, узніклі пэўныя пытанні. Як пісаў сам Караткевіч у лісце да Ераніма Стулпана ад 26 сакавіка 1962 года, «ему не нравилось описание в романе некоторых

интимных сцен. Зная, что в основе романа реальные события, хотя и не без некоторой выдумки, необходимой для каждого художественного произведения, он оскорбился за героиню. Я сказал, что обижаться незачем, что я сделал в романе эту женщину в сто раз лучше, чем она была в жизни. Просто мне хотелось создать современный роман о великой и трагической любви, а не просто описать эту гадкую историю» (АРКиР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 22). Тады Уладзімір прапанаваў рэдактару звярнуцца да Ераніма, на вачах якога разгортваліся ўсе падзеі, каб той выказаў сваю ацэнку. Стулпан не зразумеў прычыну такога звароту. У выніку Караткевіч усё патлумачыў яму ў лісце і быў цалкам шчыры:

«Пусть узнают все — всё. Мне незачем заботиться о сохранении тайны. В подтексте каждый поймет, какого сорта была эта баба. Я читал главу одному приятелю, и он сказал: “он — хороший малый, а она стерва”. И потому нечего думать о том, что в некоторых главах я ее хвалю, а в некоторых лишаю доброго имени. Так надо. Ты мог бы, не рассказывая ни о чем, просто сказать ему, что я прав во всем, говоря о ней. И если я, скажем, описываю несколько щекотливые события — это не может набросить тень на героиню романа, а на женщину из жизни, на Н. М. — пусть набрасывает. Мне безразлична ее судьба и ненавистна она сама, лживая, подлая, привыкшая к поклонению, корыстная, подло-расчетливая, унижающая все лучшее на свете, предающая друзей, берущая все, что ей хочется, на минуту и бросающая это, когда минет надобность.

И я-то ее еще любил. Господи. Да пусть теперь хоть весь свет узнает, какого дурака я сваял. Пусть знает моя будущая жена. Пусть и она, Нина, перетерпит из-за этого несколько неприятных минут. Я-то терпел ад целых три года. Пусть она еще благодарит бога, что я пожалел ее, не смешал с грязью, не описал хотя бы того, как она чуть не поссорила меня с тобой, лучшим моим другом, как я в один из ленинградских вечеров был подлецом к тебе. Пусть благодарит бога, что я хотя бы в смерти сделал

ее высокой. Не мог, понимаешь, помня, как (вылучана Караткевічам. — Д. М.) я ее любил».

Ніжэй Караткевіч прыводзіць у якасці прыкладаў некалькі сітуацый (напрыклад, калі Молева казалася Караткевічу, што Стулпан у яе закаханы; АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 22 адв.).

У маі 1962 года Молева зрабіла спробу аднавіць былыя адносіны, што падштурхнула Караткевіча да напісання верша «Мёртвае рэчышча» (у першай кнізе прысвячэнне твора памылкова прыпісвалася іншай асобе):

*«Мне сказалі: мяне ты шукаеш,
Зноў шукаеш — пасля ўсяго, —
Плынь рачная, калісьці жывая,
Што пазбылася ложа свайго.*

*Ўсё дарэмна: пратокі-песні
Абмялелі пад рэдкай травой.
Я не Лазар, я не ўваскрэсну,
Нават голас пачуўшы твой.*

*Ні твой заклік, калісьці любы,
Ні пяшчотны дотык рукі,
Ні ад смагі пасохлыя губы
Не абудзяць вялікай ракі».*

Пасля такіх акалічнасцей асабліва дзіўна чытаць ліст Караткевіча да Молевой, нібыта напісаны 26 сакавіка 1963 года ў Мінску. Караткевіч пісаў ёй: «Ніна, мілая! До сих пор не могу прийти в себя, и мне делается не по себе от воспоминаний о нашей последней встрече. Глупо как получилось, правда? Уезжал и видел в окне твое лицо и руку. Что же это ты натворила, чертик из табакерки? <...>

Из-за дел нет даже времени на то, чтобы обосноваться на новом месте. Сижу в доме друга в своей комнате. Это самая

окраина. За домом дорога, а дальше заснеженное поле. Временами льет дождь и ест снег так, что скоро появятся проталины. В полях стада ворон. Картина не очень веселая, но она вся полна какого-то неясного ожидания и предчувствия, как я сам. [Скоро весна, и я не думал, что она будет такой, что жизнь подарит мне Москву и тебя и все, чем только и может жить человек. Ничто еще, как оказывается, не кончено.]».

На першы погляд, паміж часам з'яўлення ліста і вершам, які прысвечаны стасункам з Молевай, прайшоў год, таму ўсё магло змяніцца. Але бянтэжаць дзве акалічнасці. З аднаго боку, папярэднія ацэнкі самога Уладзіміра занадта рэзкія, каб адразу ад іх адмовіцца. З другога — ліст з Каралішчавічаў да Ераніма Стулпана ад 16 лістапада 1963 года расстаўляе ўсё на свае месцы (гл. ніжэй). Таму магчыма, ліст да Молевай быў напісаны ў іншы час.

У 1963 годзе «Леаніды...» мусілі выйсці ў якасці асобнай кнігі (акрамя рамана, у выданне таксама планавалася ўключыць апо-весць «Дзікае паляванне караля Стаха»). Але набор падрыхтаванага тома быў рассыпаны. Доўгі час «Леаніды...» заставаліся вядомыя беларускаму чытачу толькі ў часопісным варыянце. У 1982-м твор пад назвай «Нельга забыць» выйшаў асобным выданнем.

Інфармацыю пра лёс кнігі Караткевіч паведаміў Стулпану ў згаданым лісце ад 16 лістапада 1963 года. У ім жа ён вельмі адмоўна ацаніў асобу Элія Бялюціна, які ў 1962-м выступіў арганізатарам знакамітай выстаўкі авангардыстаў у Манежы, што выклікала шалёную рэакцыю Мікіты Хрушчова. Відаць, Караткевіч намякае на прызнанне мастаком сваіх памылак, калі піша наступнае: «И Элий Белютин какая сволочь! Какой низкопробный скот, если слухи о нем верны (в чем я не сомневаюсь)! А говорят, что “создали ему условия” и теперь он переучивает. Ладно, я сам не понимаю, как можно ставить “левое” искусство выше всех, быть нетерпимым (я бы нетерпимым только к “фотографистам” был — это дрянь), отрицать все остальное. Но уж если учил, какой надо быть низкопробной пакостью, чтоб за пару

дней согласиться. Да и у какой такой собаки глаза отдолжив, он теперь будет в глаза ученикам смотреть, “убежденный” человек. Какого он бога из себя корчил, как Ниночка Молева ему подыгрывала, какие она нам рацеи читала!

И — может, я сейчас эгоист — что же она тогда в нем ценила? Способность ко лжи? А может, она и сама такая же? Наверное. Черт ведь обычно не одну пару лаптей стантывает, пока пару подбирает.

Ну, вот поделом мне, дураку. Поделом, что поверил» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 45).

У тым жа лісце Караткевіч расказаў сябру пра нечаканую размову з Молевай па тэлефоне. Уладзімір прыехаў на некалькі дзён у Маскву і зайшоў на літаратурныя курсы (для зручнасці чытаня рэплікі даюцца з абзаца):

«Н. А. говорит с кем-то по телефону. “Боже — говорит — Кораткевич пришел... Хорошо — говорит — передам”. И мне, одними губами, мол, “она”. Поговорила, передает. Ну, здравствуйте — здравствуйте. Как здесь? То да се.

“Мне передавали, что вы обиделись на меня” (наблюдательность у них и наглость у нее) (падкрэслена Караткевічам. — Д. М.).

“Бог с вами — говорю — за что?”

“Ну так, если будете, звоните”.

“Возможно — говорю — Ну как у вас?”

“Ничего”.

“Помните — говорю — ведь предупреждал вас: бросайте этот вертеп, эту контору, где торгуют друзьями”.

“Помню”.

“Ну и что?” (Понимаю, жестоко, но уже не мог). Молчит. Я продолжаю: “Отрекомендовались все дружки вашего и иного всякого круга, сделали стриптиз, исподличались... А я ведь говорил: не верьте слову единому, лгут всё... Ну а муж как, не отступился?”

“Что вы — говорит — как можно?”

“Ну вот — говорю — рад за вас, что вы в нем не обманулись. Держитесь и дальше. Он один, выходит, и есть из всех этих куриц, кричащих петухом, настоящий мужчина”.

“Конечно” — говорит. Пауза. А потом она: “Заходите”.

“Обязательно — говорю — зайду как время будет. А сейчас простите, времени у меня мало. Дел еще столько, что совсем не располагаю своим временем. Так уж распланировал жизнь (ее слова)”.

И повесил трубку.

Вот она вся ложь и кончилась. И годы эти кончились. И история с моим романом кончилась. И черт с ними. И кабы всего этого не было — не огорчился бы. Только жаль было бы не встретиться с тобой, друже» (АРКиР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 45 адв.).

«Адышло, аубалела, больш ужо не баліць...»

Але час паступова браў сваё. Хутчэй за ўсё, узаемаадносіны Караткевіча і Молевай часткова набылі адценне сяброўскіх. «Валодзя хораша і пяшчотна сябраваў з ёю да самай сваёй жаніцьбы, хоць яна была замужам, — узгадваў украінскі пісьменнік Мікалай Амельчанка. Нездарма ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ імя Я. Коласа захоўваюцца лісты Молевай да Караткевіча на шасці аркушах, датаваныя 1965 годам (пакуль яны недаступныя для даследчыкаў).

Пра характар кантактаў Уладзіміра Караткевіча з Нінай Молевай сведчаць чатыры надпісы пісьменніка на ўласных кнігах, падараваныя былой выкладчыцы: «Нине Михайловне — “Лазурь и золото дня” — ото всего-всего сердца. Владимир. 30.IX.61. Москва», «Дорогой Нине Михайловне Молевой на очень долгую добрую память. В. Короткевич. 15.III.69 г.», «Милой Нине Михайловне — за Нерль. В. Короткевич. 15.III.69», «Уважаемой Нине Молевой от — просто Владимира Короткевича. 1 июня 73 г.». «Ото всего-всего сердца» — «дорогой» і «милой» — «уважаемой»... У гэтых словах уся эвалюцыя стаўлення аўтара да адрасата. «За

лет восемь до смерти я видела его, — згадвае Н. Молева. — *Просто разговаривали. Он, кажется, уже был женат...*»

Лёсы герояў гэтай гісторыі склаліся па-рознаму. Муж Ніны Молевой, жывапісец і мастацтвазнаўца Элія Бялюцін напісаў 17 манаграфій па тэорыі выяўленчага мастацтва. Творы яго як мастака знаходзяцца ў фондах 44 музеяў Расіі, Францыі, Італіі, ЗША, Канады і іншых краін, у тым ліку ў Траццякоўскай галерэі, Санкт-пецярбургскім Дзяржаўным музеі і Цэнтры Жоржа Пампіду ў Парыжы. 27 лютага 2012 года Элія Бялюцін памёр у Маскве на 87-м годзе жыцця. Праз год, 1 красавіка 2013 года, Ніна Молева бясплатна перадала сваю агромністую калекцыю дзяржаве. Але паставіла ўмову, каб яна не была падзелена і захоўвалася як адзінае цэлае. Ніна Міхайлаўна, якой ідзе ўжо 84-ы год, па-ранейшаму плённа працуе, выпускае даследаванні і нават раманы.

«І канец. Сталі толькі маім успамінам»

Ці быў непазбежнасцю такі фінал стасункаў Караткевіча і Молевой? Спынюся толькі на некалькіх момантах, якія дапамогуць зразумець аўтарскую пазіцыю.

10 лютага 1960 года, падчас знаходжання Н. Молевой за мяжой, У. Караткевіч напісаў прарочы верш «Снягір»:

*«О радзіма, мой светач цудоўны, адзіны,
Явар мой, мой агністы снягір на сасне,
Ледзь цябе не забыў я з чужою жанчынай,
Што ў душы не хацела і ведаць мяне.*

*Ёй былі непатрэбныя звялыя травы,
І, ад вераса горкі, вятрыскі павеў,
І твая некрыклівая гордая слава,
І твая перамога, і мукі твае.*

<...>

І канец.

Сталі толькі маім успамінам:

Ласка шэрых вачэй, заінелая скронь,

Лес нахмураны, хвоя, лябязжы іней

І рука, што лягла на маю далонь.

І для шчасця, для сонечнай вечнай кароны

Не хапіла мазка адзінага мне:

Не хапіла радзімы, іскры чырвонай,

Снегіра на заснежанай сіняй сасне»

(«Снягір»).

Між тым Ніне Молевой сапраўды былі не надта цікавыя караткевічаўская зямля і беларуская мова.

21 снежня 1959 года Караткевіч пісаў Гальперыну: *«Я дам ей очень большую нежность. И я должен дать ей покой и возможность безмятежно работать. Потому что она — талант, большая умница и человек великой души»* (БДАМЛІМ. Ф. 56. Воп. 2. Спр. 14. Арк. 38–39). Але парадокс у тым, што для плёну пісьменніцкай працы менавіта будучая жонка Караткевіча павінна была даць яму спакой і магчымасць працаваць.

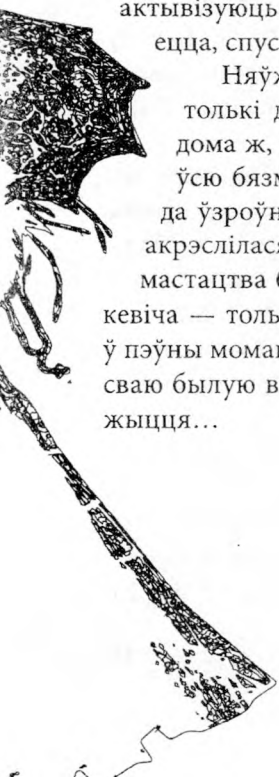
Вядома, што Валянціна Нікіціна вывучыла для Уладзіміра беларускую мову. Менавіта яна стварыла яму атмасферу духоўнага камфорту. Ці была здатная на такія ўчынкi Ніна Міхайлаўна? Хутчэй за ўсё, не. Раней ці пазней для творцы такія адносіны сталі б непрымальнымі і ў будучым маглі б прывесці да канфліктаў.

Знайсці яшчэ адну прычыну расстання нам дапаможа асэнсаванне таго, якое месца займае Ніна Молева ў творчасці Караткевіча. У інтэрв'ю, апублікаваным у «Камсамольскай праўдзе», журналістка Вольга Анціповіч называе сваю суразмоўцу (са спасылкай на сяброў пісьменніка) *«ракавой жанчынай»*. А вось цытата з рамана «Леаніды не вернуцца да Зямлі»: *«Я ведаю, яна не зайсёды добрая. Змучыла мяне... Год вар'ятам хаджу, на апошніх нервах. Ведаю — часам зменлівая. Ведаю — часам гуляе са*

мною...» Прыведзеная вышэй перапіска пераконвае, што такую ацэнку можна распаўсюдзіць не толькі на стасункі раманных герояў, але і на рэальныя ўзаемаадносіны Н. Молевай і У. Караткевіча.

Сярод знакамітых «ракавых жанчын» можна назваць Апалінарыю Суславу, чый вобраз знайшоў адлюстраванне ў многіх творах Дастаеўскага, і Лілю Брык, якой прысвечаны шматлікія творы Маякоўскага. З герайн сусветнай літаратуры — Настассю Філіпаўну ў «Ідыёце» Дастаеўскага, Кармэн у аднайменнай навале П. Мерымэ і оперы Ж. Бізэ. Раманы ці дакументальныя творы пра пачуцці творцаў і «ракавых жанчын» чытаюцца ці глядзяцца на адным дыханні і заўсёды ўражваюць накалам пачуццяў. Але дзіўная рэч: пераважная большасць людзей, выходзячы вечарам з тэатра або закрываючы вокладку кнігі, вяртаюцца не да жанчын кштатту Кармэн, а да Мікаэлы, яе антыпода, жывой і натуральнай. Адносіны творцаў з «ракавымі жанчынамі» сапраўды актывізуюць іх працу, натхняюць на новыя творы. Але, здарэцца, спустошваюць дашчэнт.

Няўжо вобраз Н. Молевай можа быць намаляваны толькі драматычнымі і згушчана-цёмнымі фарбамі? Вядома ж, не! Менавіта яна адкрыла Уладзіміру Караткевічу ўсю бязмежнасць чароўнага свету мастацтва і ўзняла яго да ўзроўню свайго разумення гэтай з'явы. Але адначасова акрэслілася і жахлівае несупадзенне! Для Ніны Міхайлаўны мастацтва было светам і сэнсам усяго існавання. Для Караткевіча — толькі часткай багатага і рознабаковага жыцця. Таму ў пэўны момант Уладзімір Сямёнавіч як пісьменнік пераўзышоў сваю былую выкладчыцу і рушыў далей. Адзін — па прасторах жыцця...

Навэла

У 1960–1962 гадах Уладзімір Караткевіч зноў вучыўся ў Маскве, на гэты раз на Вышэйшых сцэнарных курсах. Яго маскоўскі адрас: вуліца Дабралюбава 9/11, пакой 193 (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 617. Арк. 1; АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 736. Арк. 25).

Украінскі пісьменнік Мікалай Амельчанка, яго калега па курсах, згадвае ва ўспамінах пра асобу, якую клікалі Навэла. Працэтуем гэты ўрывац: «Валодзя быў закаханы не ў прыгажунь. У жанчынах яго найбольш прываблівалі інтэлект, тонкасць пачуццяў, незвычайная духоўнасць і, канешне ж, сапраўдны талент. Якраз з гэтай прычыны мы сябравалі з адной таленавітай паэтэсай, дзяўчынай-бардам, песнямі якой захапляліся, як і творамі вядомага, славутага Булата Акуджавы. Яна часта прыходзіла да нас — ці да мяне, ці да Валодзі ў пакой — іграла і спявала. Караткевіч тады сядзеў каля яе ног на падлозе, не зводзіў з яе закаханых вачэй і неяк сказаў мне:

— А ты ведаеш, я з ёй ажанюся. Далі-бог, ажанюся.

У яе былі два істотныя недахопы — непрыгожасць і хваравітасць, пры якой яна не толькі не магла ездзіць у тралейбусе, лятаць у самалёце, але нават быць у цягніку, бо не вытрымліваў вестыбулярны апарат. Нейк я зайшоў на Вышэйшыя літаратурныя курсы, дзе яна вучылася. Заняткі скончыліся, усе ішлі дахаты. Яна ўбачыла мяне і спытала: “Ці спяшаецца Вы куды-небудзь?” Мне не было куды спяшацца, і мы пайшлі ў інтэрнат разам, канешне ж, пехатою. Хоць гэта і было вясною, але сонца паліла неймаверна. Я, ідучы па тратуары, стараўся, каб ягонья промні меней траплялі на яе. Вёў Навэлу па зыбучай цені дрэў. Але праз нейкі час яна ўзяла мяне пад руку і падытурхнула ў цень. Я здзівіўся і сказаў ёй са смехам:

— Ты што, хочаш схавець мяне ад сонца?

Яна засвяцілася сваёй сарамлівай і нейкай вінаватаю ўсмішкай і адказала:

— Ты прабач, калі ласка, але дрэвы хістаюцца, і мне ад гэтага кепска, галава кружыцца ад ценяў, якія скачуць па тратуары.

Так, трэба быць вельмі хворым чалавекам, каб станавілася кепска ад ценяў лістоты, якія слізгаюць па зямлі. Пазней я пачуў, што яна ўсё ж выйшла замуж, але не за Валодзю, а за нейкага іншага чалавека. Кажуць, што ён разносіў яе вершы па рэдакцыях. А пісала яна тады шмат, усё часцей і часцей вершы гэтай паэтэсы з'яўляліся ў "Новом мире"».

Мяркую, мемуарыст наўмысна называе толькі імя гераніні. З аднаго боку, апускае прозвішча. З другога — робіць дакладную падказку, якой цяжка было не скарыстацца. Дык вось у 1960-я гады ў Расіі была толькі адна жанчына-бард з імем Навэла. Таму мяркую, што гаворка ідзе пра Навэлу Матвееву.

Яна нарадзілася ў пушкінскім Царскім Сяле ў 1934 годзе і была малодшая за Уладзіміра на чатыры гады. Навэла з дзяцінства пісала вершы, пачала друкавацца ў 1958 годзе. Дагэтуль яна працавала ў дзіцячым доме, у 1962-м завочна закончыла Вышэйшыя літаратурныя курсы пры Літаратурным інстытуце. На час знаёмства з Караткевічам у Матвеевай ужо выйшаў першы зборнік «Лірыка», яе прынялі ў Саюз пісьменнікаў. Тады ж Навэла пачала сачыняць песні на ўласныя вершы і выконваць іх на гітары... Дарэчы, вось іронія лёсу: у «Лірыку» ўключаны вершы «Рэмбрандт» і «Рубенс» — мастакі, якімі так захапляліся Караткевіч і Молева. Магчыма, закахайшыся ў Навэлу, Уладзімір спадзяваўся знайсці другую Ніну?

У далейшым Н. Матвеева стала адным з самых арыгінальных рускіх паэтаў, хоць і дагэтуль да канца не зразуметая сучаснікамі:

*«Когда потеряют значение слова и предметы,
На землю для их обновления приходят поэты,
Их тоска над разгадкой скверных, проклятых вопросов —
Это каторжный труд суеверных старинных матросов,
Спасających старую шхуну Земли».*

Дадатковыя доказы ў правільнасці свайго снаднесення Навэлы з ліста Амельчанкі і Навэлы Матвеевай я знайшоў у аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ імя Я. Коласа. 23 ліпеня 1961 года Караткевіч пісаў Ераніму Стулпану: *«Познакомился с Новеллой Матвеевой. Жаль девушку до слез. Такой талант и такая несоответственная наружность. А ведь умница, и какие песни поет. Прелесть! До того мне ее жаль, что отлупил бы самого бога за то, что так обидел ее»*. А далей: *«Насчет М. (з кантэксту — Ніны Молевай. — Д. М.) совсем утешился. Принял к сведению слова песни: “если невеста ушла к другому, еще неизвестно, кому повезло”. Живу, радуюсь, снова начал петь»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 20). Сувязь знаёмства і добрага настрою выглядае больш чым відавочнай. Паколькі папярэдні ліст да Стулпана датаваны 1 ліпеня, знаёмства адбылося на працягу месяца.

У ЦНБ імя Я. Коласа захоўваюцца лісты Матвеевай да Караткевіча, датаваныя 1961–1978 гадамі (усяго 14 старонак). Але паколькі іх аўтар, дзякаваць Богу, жывы, на рукі яны не выдаюцца. Зрэшты, іх існаванне — пацвярджае тое, што адносіны Уладзіміра і Навэлы пакрысе пераўтварыліся ў сяброўскія.

Сведчанне гэтаму — верш «Каравелы», які Караткевіч завяршыў у Рагачове 11 лістапада 1965 года і прысвяціў Навэле Матвеевай. Сімвалічна, што каравелы малююцца паэтам слабымі перад стыхіям:

*«Бездапаможныя, валам чужыя,
Нязграбныя, яны паўзлі, плылі,
У шторм кружылі, ў мёртвы стыль тужылі,
Бастарды неба, пасербы зямлі».*

Але нездарма менавіта на каравелах былі здзейснены Вялікія геаграфічныя адкрыцці (у тым ліку і адкрыццё Калумбам Амерыкі). Таму фінал не выклікае здзіўлення:

*«Якою воляй, яраснай і смелай,
Якою сілай, грознай, бы ўраган,
Асмеяныя нашы каравелы
Бяруць за грыву смерці акіян?!»*

Калі згадаць апісанне Навэлы Матвеевай, яе параўнанне з каравелай вельмі трапнае. За знешняй сціпласцю і нават дзівацтвам паэтэсы хаваўся талент, магчымасць здзяйсняць творчыя цуды і адкрываць новыя паэтычныя краіны і кантыненты. Але ў той сітуацыі верш «Каравелы», хутчэй за ўсё, з'яўляўся своеасаблівай рэфлексіяй.

Пазней Навэла стала лаўрэатам Пушкінскай прэміі і Дзяржаўнай прэміі Расійскай Федэрацыі. У 1963 годзе яна ўзяла шлюб з паэтам Іванам Кіру (памёр у 1992-м). Цяпер Н. Матвеева жыве ў Маскве.

Натэла

Пра стасункі з асобай, якую клікалі Натэла, таксама ўпершыню стала вядома з успамінаў Мікалая Амельчанкі: *«Калі мы вучыліся на Вышэйшых сцэнарных курсах, Валодзя быў захоплены грузінкаю — разумнай і высокаадукаванай жанчынай. Помню, што адно вока ў яе касіла. Гэтая жанчына часта прыязджала да яго з Грузіі, тайком начавала ў інтэрнаце. Тайком, таму што ні яна, ні Валодзя не хацелі, каб сябры, паэты, якія жылі побач, ведалі пра гэтую сувязь. Грузіны асуджалі тых жанчын, якія мелі пазаілюбныя стасункі з рускімі, хоць самі рабілі гэта з вялікай ахвотаю. Мяне Валодзя не баяўся, ды і Натэла, так звалі ягоную каханку, не саромелася. Калі я стукаўся ранкам да іх у пакой, яна дазваляла Валодзю ўпусціць мяне, прыкрывалася коўдраю да падбародка, віталася, міла і загадкава ўсміхалася і не здавалася касавокай. Каханне рабіла яе прыгажэйшай, чым гэта было ў сапраўднасці. У мяне ёсць фатаграфія, на якой яны зняты ўдваіх побач, нібыта муж і жонка. На адвароце яе даволі жартаўлівы надпіс: “Теніяльнаму ўкраінскаму пісьменніку ад грузінскага і беларускага геніяў”».*

У аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ захоўваюцца лісты да Караткевіча ад розных асоб. Сярод іх толькі адна жанчына мае імя Натэла. Гаворка пра Натэлу Мікалаеўну Анашвілі (па-руску яе прозвішча пішацца як «Онашвили»). Пошук інфармацыі пра яе пакуль даў усяго дзве зачэпкі. У 1970 годзе яна абараніла ў Тбіліскім дзяржаўным універсітэце кандыдацкую дысертацыю па філалогіі на тэму «Поэмы Григола Абашидзе». У 1985-м у Тбілісі выйшла кніга прозы «Путь к земле», куды ўвайшлі раманы і апавяданні.

У ЦНБ захоўваецца тэлеграма і ліст да Уладзіміра, дасланыя Натэлай з Тбілісі. У тэлеграме, відаць, адпраўленай 25 лістапада

1961 года, яна віншуе Караткевіча з днём народзінаў і дадае: «...желаю от всего сердца, дорогой мой человек, недостижимое счастье и спасибо тебе за те радости и боли, которые ты причинил мне» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 617. Арк. 1). Ліст датаваны 3 студзенем 1962 года. Натэла выказвае ўдзячнасць за дасланую кнігу і просіць паведаміць адрас, па якім будзе жыць Караткевіч пасля заканчэння курсаў: «Хочу знать твое местопребывание вообще, чтобы смогла написать тебе, когда мне будет очень и очень тяжело. Я хочу всегда знать, где ты бываешь... Думаю, что не приеду специально к тебе (падкрэслена Натэлай. — Д. М.) ни в коем случае, но так, просто хочу знать, где ты... Это даст мне возможность думать, что я не навсегда потеряла тебя. А в этом есть какое-то утешение! Ты ведь не отнимешь и это... Не надо сердиться на меня. Нас связывает воспоминание ведь не только неприятное и плохое! Мы ведь и чудесные дни помним! Прости за письмо... и прошу исполнить мою просьбу» (АРКіР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 617. Арк. 3).

Валянціна

Асноўнай крыніцай інфармацыі пра Валянціну Папову (дзявочае прозвішча — Чакалава) з'яўляюцца яе ўспаміны, змешчаныя ў лістападаўскім нумары часопіса «Польмя» за 2000 год. Аднак трэба прызнацца, што Валянціна зрабіла ўсё магчымае, каб пакінуць прыхільнікам Караткевіча мінімум інфармацыі. Вядома, што Валянціна нарадзілася ў 1940 годзе і была малодшая за Уладзіміра Сямёнавіча на 10 гадоў. Яны пазнаёміліся 17 снежня 1961 года ў рэстаране «Будапешт» на вяселлі яе аднакурсніцы. 26 сакавіка 1962 года Караткевіч пісаў Ераніму Стулпану (папярэдні ліст датаваны 15 лютым): *«А я, кажацца, нарэнец-то влюбился. Очень-очень славная девушка. Если тебя интересует — я тебе напишу подробнее... А я-то уж думал, что я конечный человек. Черт возьми, благодарю небо и землю, что я живу, что, как последний идиот, хотел кончить с собой и не сделал этого»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 22–23).

Любімым месцам спатканняў Уладзіміра і Валянціны з'яўляўся помнік беларускім партызанам у маскоўскім метро (у пераходзе паміж «Беларускай кальцавой» і «Беларускай радыяльнай»). Сустрэкаліся ў ягоным інтэрнаце, наведвалі выставы.

Паводле ўспамінаў, узаемаадносіны паміж Валянцінай і Уладзімірам мелі месца ў снежні 1961 — першай палове 1962 года. Неўзабаве пасля апошняга спаткання Караткевіч вярнуўся ў Мінск. У апошні ліст, які прыйшоў з Мінска, быў укладзены верш, дакладней яго пераклад з беларускай мовы:

*«Не хочу упиваться прошедшим,
Не хочу погибать в тоске.
Сегодня выпал, как цветы акации,
Последний мартовский снег.*

*Он скрипит под ногами от счастья,
Он поет о новых днях.
И любовь, как морские снасти,
Вновь способна поднять паруса.*

*Ночь со мною шагает к утру,
Чтобы встретить его поцелуем,
Новый день мой,
Новый рассвет,
Ты как призрак моего счастья».*

Цікава, што беларускамоўны арыгінал пад назвай «Шчасце» з прысвячэннем «В. Ч.» быў напісаны 14 сакавіка 1962 года ў 1:30 ночы. То бок тады, калі ўзаемаадносіны працягваліся. Фактычна, ён з'яўляўся прызнаннем у каханні. Пераклад на рускую мову стаў развітанням.

Больш лістоў не з'явілася. Валянціна, паводле яе слоў, «дваццаць гадоў будавала падводныя лодкі для даследавання акіяна».

Частка 3 У Мінску

Малавядомы час

Інфармацыя пра перыяд 1962–1967 гадоў пакуль спрэчная. Першая дата звязана з апошнім лістом У. Караткевіча да В. Чакалавай. Другая — са знаёмствам пісьменніка са сваёй будучай жонкай. Дакументальных звестак пра гэты час вельмі мала.

Як згадвалася вышэй, вясной 1962 года стасункі паміж Уладзімірам і маскоўскай Валянцінай закончыліся. Іх характар дазваляе казаць хутчэй пра захапленне пісьменніка. Таму не дзіўна, што 4 мая 1962 года, знаходзячыся ў Рагачове, ён піша верш «Жанчына з бэзам», прысвечаны загадкавай Л.

У першых радках прысутнічае ўспамін, які сведчыць, што ў мінулым пэўныя адносіны паміж паэтам і жанчынай ужо мелі месца:

*«І я прайшоў калісьці паўз цябе.
Паўз вусны смелыя і рук прынаднасць,
І змрок вачэй, глыбокіх, як сусвет.*

*На дне тваіх вачэй блішчэлі зоры,
Далёка так, што цэлага жыцця
Мне не хапіла б даляцець да іх...
Не паляцеў...*

*І гэта так было,
Як быццам качаня не захацела
Агіднае да лебедзя ляцець.*

*О лебедзь мой, які я быў дурны!
Якой дарогай сноўдаўся на свеце,
Каму сябе аддаў і раздарыў?!»*

Лірычны герой сніць жанчыну з бэзам, чые вочы калісьці

*«з пяшчотаю глядзелі на мяне.
Я зразумеў,
Яны ж мяне вучылі
Калісьці нездрадліваму каханню,
Каханню маладому, на якое
Не зменіш вопыт схаладнелых год».*

Вяртанне жанчыны, хай сабе на яве, а не ў сне, дапамагае герою зноў паверыць у магчымасць шчасця:

*«Ты, што мяне чакаць даўно забыла,
Дапамагла мне, ўспомніла, прыйшла...
...Будзь бласлаўёна, доўгае жыццё,
Яшчэ не скончанае ў добрым свеце.*

*Ўсё будзе. Толькі гронаў тых не будзе.
Цябе не будзе і тваіх вачэй.
А можа?»*

(Раней паэт піша пра «вільготны бэз, букет вялікіх гронаў». —
Д. М.)

Верш заканчваецца сімвалічна:

*«Душа чакае крыл.
І на адхонах
Вось-вось, здаецца, расквітнее бэз».*

Асоба Л., а таксама акалічнасці, у сувязі з якімі з'явіўся верш, пакуль што з'яўляюцца таямніцай для даследчыкаў.

5 мая 1963 года письменник написаў верш «Ты і я», які спярша прысвяціў невядомай нам Н. Д. Потым прысвячэнне было закрэслена.

*«Ты і я: пралеска ў снах бурану,
Дрэўца вішні ў ярасным агні,
Кропля на спіне Левіяфана,
Радуга на крылах навальніц.*

*Пад дзвятым валам ветразь ніцы,
Верас, што агнём абняў пярун,
Павуцінка ў пекле навальніцы, —
Адкажы на вуха ўладару,*

*Як мне здужаць ураган і вецер,
Вечны мой, зацяты, страшны бой?
Як мне, моцнаму, пражыць на свеце
Без цябе, танюткай і слабой?»*

Асоба Н. Д. таксама пакуль застаецца невядомай.

25 ліпеня 1963 года Караткевіч пісаў у лісце да Ераніма Стулпана: «Ей-богу, надоело ходить так, хочется своего угла, хочется тепла, доброты, чтобы не мыкаться, как старой собаке, и не смотреть на чужие окна. Я уже перегорел, никаких мечтаний мне не надо. “На свете счастья нет, но есть покой и воля...”. Был я влюблен трижды, и никогда это мне ничего не приносило кроме горечи, разуверения во всем и боли, — каждый раз сильнее. Теперь нужен мне только хороший друг» (АРКиР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 28–28 адв.).

Наогул 1960-я гады (асабліва іх першая палова) былі дастаткова багатымі на сустрэчы Караткевіча з прадстаўніцамі прыгожай паловы чалавецтва. 16 лістапада 1963 года ён надзвычай шчыра пісаў Ераніму Стулпану з Каралішчавічаў: *«Когда это я был способен на пакость с замужней женщиной? С одной только, да и то я ее навсегда (вылучана Караткевічам. — Д. М.) увести хотел, а это закономерная и справедливая вещь, если не можешь без этой замужней (напэўна, гаворка пра Ніну Молеву. — Д. М.). А больше такого никогда не было — да у меня десятки других было, с которыми я был, зная, что никому это не помешает. И им было хорошо со мной. И расставались они со мной ничем не оскорбленными, сохранив добрую память»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 45 адв.).

Калі весці гаворку пра гэтых асоб, існуе рэальная небяспека збіцца з танальнасці, абранай у кнізе, і перайсці да разгляду выключна багатага асабістага жыцця пісьменніка. З аднаго боку, асобныя лісты з пэўнымі звесткамі, што захоўваюцца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ, часам не падпісаны. З другога — не хочацца выкарыстоўваць і друкаваць спрэчныя звесткі. Напрыклад, два лісты невядомай нам Нэлы (першы пазначаны 1 сакавіком 1965 года, другі без даты) не даюць магчымасці ўпэўнена казаць, якія стасункі (сяброўскія ці іншыя) звязвалі адрасатаў. А сказ з іншага ліста — *«прадоўжым размову. Ты сядзь насупраць у сваё крэсла, што каля балкона»* (АРКіР. Ф. 11. Воп. 1. Адз. зах. 276. Арк. 2 адв.) можа сведчыць як пра тое, што дзяўчына была ў гасця у Караткевіча (асабліва калі ўлічваць, што яна перадае *«прывітанне матулі»*), так і сітуацыю, калі Караткевіч раней апісваў уласную кватэру ў лісце.

Таму няхай асобныя звесткі, датаваныя перыядам 1962–1967 гадоў, пакуль застануцца ў чарнавіках аўтара гэтай кнігі. Спадзяюся, толькі часова.

Галіна

Ва ўспамінах археолога Міхася Чарняўскага, запісанага яго студэнтамі, сустракаецца цікавая фраза, звязаная з асабістым жыццём Караткевіча: *«Ну што вы, калі ў яго былі такія экзальтаваныя актрысы, колькі было [б] трагедый... <...> Не дай бог ён бы жаніўся з нейкай акторкай ці з нейкай паэтэсай — ён хадзіў бы “галодны і п’яны”»*. Як відаць, ацэнка цалкам адмоўная. У нечым яе прычыны будуць зразумелыя чытачу ў наступным раздзеле, прысвечаным Валянціне Нікіцінай, жонцы Уладзіміра Сямёнавіча. А пакуль вернемся да працытаванага фрагмента. Хто ж гэтая актрыса?

Пасля выхаду «Донжуанскага спіса» даводзілася размаўляць з людзьмі, якія ведалі Караткевіча, бо былі патрэбныя ўдакладненні. Ад аднаго тэатральнага крытыка, якому я цалкам давяраю, стала вядома імя актрысы, якую звязвалі з Караткевічам асабістыя пачуцці. Яе імя — Галіна Францаўна Бальчэўская.

Яна нарадзілася 20 студзеня 1945 года ў вёсцы Палессе Мядзельскага раёна, што знаходзіцца недалёка ад мястэчка Будслаў. *«І вось гэтую вёску падчас вайны спалілі поўнасю, — узгадвала Бальчэўская. — Пасля вайны, як сябе памятаю, было яшчэ шмат комінаў разбураных, хат, хоць людзі ўжо і будаваліся. І вось уздоўж вуліцы — дзве сцяжынкi. Гэтыя сцяжынкi былі засыпаныя бітым шклом. Гэтае шкло з разбітых вакон разбураных хат. Шкло гэтае ўжо ўелася ў зямлю, было прысыпанае зямлёй, яно не калолася ў ногі.*

І вось мы, дзеці, бегалі па гэтых сцяжынках. Я вельмі любіла бегачь па гэтых сцяжынках босая. Як бяжыш, вецер у вушах свішча, і такая радасць — радасць ад таго, што шкло блішчыць на сонцы, пераліваецца, зіхаціць. І проста аж захлынаешся ад гэтай радасці, што так прыгожа блішчыць шкло на сонцы. Вось я цяпер

думаю часта: гэта ж трэба так — у людзей такое гора, такая бяда, а ў мяне — радасць. Радасць ад таго, што шкло блішчыць».

Але ў рэальнасці дзяцінства Галіны было надзвычай цяжкім. Бацька пакінуў сям'ю, а неўзабаве памерла маці. Дзяўчынка трапіла ў дзіцячы дом у Чэрвені. У выбары прафесіі ёй вельмі дапамагла настаўніца рускай мовы і літаратуры Аляксандра Андрэеўна Герасімовіч, якая даручыла дзяўчыне ў адным са спектакляў выконваць ролю князёўны Валконскай. Так Галіна зацікавілася тэатрам, удзельнічала ў мастацкай самадзейнасці і стала марыць пра сцэну.

У 1963 годзе яна скончыла чэрвеньскую школу. Год працавала токарам на Мінскім мотавелазаводзе, а потым паступіла ў Беларускае дзяржаўнае тэатральна-мастацкае інстытут на актёрскі факультэт, які закончыла ў 1968-м. Чатыры гады працавала ў Віцебску, у Дзяржаўным акадэмічным тэатры імя Якуба Коласа. У 1972-м перайшла ў трупы Купалаўскага тэатра. Сярод яе любімых ролей у абодвух калектывах былі Акуліна («Улада цемры» Л. Талстога), Надзейка («Трыбунал» А. Макаёнка), Ліза Брычкіна («А досвіткі тут ціхія» Б. Васільева), Ніна («Парог» А. Дударова) і інш.

У аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ імя Я. Коласа захоўваюцца два лісты Бальчэўскай да Караткевіча. Першы з іх датуецца 7 ліпенем 1971 года, дата другога пакуль не вядома. Яны напісаны падчас гастролей па Віцебскай вобласці, куды выправіўся Купалаўскі тэатр (спярша часткі трупы базіраваліся ў Паставах, потым мусілі перабрацца ў Глыбокае). Для мясцовых жыхароў паказвалі некалькі спектакляў (Бальчэўская была занятая ў спектакле «Трыбунал» паводле п'есы Макаёнка).

Тая акалічнасць, што яны напісаны пасля таго ўжо, як Уладзімір Сямёнавіч узяў шлюб (гл. далей), робіць сітуацыю асабліва далікатнай. Варта ўлічваць спрэчнасць і катэгарычнасць у ацэнцы некаторых людзей, блізкіх да Караткевіча. Таму частка цытат хай пакуль што застанецца ў архіве. Адзінае, адначу з пэўнасцю, лісты не пакідаюць сумненняў у пачуццях Бальчэўскай да Караткевіча (дарэчы, актрыса звяртаецца

да пісьменніка «мілы Класік»; АРКiР. Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 625. Арк. 2). Яна двойчы запрашае яго прыехаць да купалаўцаў. У другім лісце Галіна піша: «...ты павінен прыехаць. Не дзеля мяне. Дзеля тэатра, дзеля людзей. Тут усе любяць цябе вельмі. І потым, на другое запрашэнне нельга адказвацца» (Ф. 11. Воп. 2. Адз. зах. 625. Арк. 3 адв.). Але цяжка сказаць, ці былі пачуцці Бальчэўскай узаемнымі. На маю думку, хутчэй за ўсё, не.

Цікава, што імя і прозвішча актрысы згадваецца ў вершы Рыгора Барадуліна, які сябраваў з Караткевічам. Твор «Журба кляновага ліста» пабачыў свет у зборніку «Абсяг» (Мінск, 1978):

*«Песня маці чыёй балючэйшая,
Ці тваёй, ці маёй, пакутніцы?
Адкажы мне,
Галіна Бальчэўская.
Смутак мой ад мяне не адкупніцца.*

*Чыя каса
Бядой
Была?
Чыя краса
З вадой
Сплыла?*

*Ты — галінка абныла-крохкая
Дрэва наскага,
Дрэва песеннага.
Са жніва талака йшла —
З палёгкаю,
З ласкаю
Маладзiк павесiла.*

*Табе знаёма
Журба
Вясла,*

*Дзе накрыёма
Вярба
Расла.*

*Гора чула ты, ліха бачыла.
Каб зласліўцы твае аббрахаліся,
Сум спагодзіла песні матчынай
Галая на святло прагалінка».*

Бальчэўская, занятая ў многіх спектаклях, доўга не магла атрымаць належнага грамадскага прызнання і звання заслужанай артысткі Беларусі. Дапамаглі некалькі шчаслівых выпадкаў. Вядомы тэатральны крытык Анатоль Сабалеўскі ініцыяваў на акцёрскім курсе Беларускага ўніверсітэта культуры і мастацтваў пастаноўку «Дагарэла свечачка» (паводле п'есы Алеся Петрашкевіча), у якой прымала ўдзел Галіна Францаўна. Неўзабаве пастаноўка была паказана падчас гастролей у Кіеве, а пасля перанесена на малую сцэну Купалаўскага тэатра. Рэжысёр Рыгор Баравік ператварыў «Дагарэла свечачка» ў монаспектакль. Пастаноўку запрасілі ў Кіеў на ўкраінскі Міжнародны фестываль монаспектакляў «Марыя». Там беларуская пастаноўка узяла Гран-пры. А неўзабаве, у 1999-м, Бальчэўская атрымала званне заслужанай артысткі рэспублікі.

Памерла Галіна Францаўна праз шэсць гадоў, 17 мая 2005 года.

Адной з любімых народных песень Бальчэўскай, якая засталася ў яе памяці яшчэ ад маці, была «Ой ты, косю, ты мой косю». Але яна была таксама адной з любімых і ў Караткевіча. Хіба выпадкова?

Валянціна

У 1967 годзе пісьменнік пазнаёміўся з Валянцінай Нікіцінай (дзявочае прозвішча Ватковіч). Яна нарадзілася 28 чэрвеня 1934 года ў Кыргызстане. Пра яе дзяцінства аўтару расказала Любоў Пятроўна Рабушка, якая вучылася з будучай жонкай Караткевіча ў адным класе.

«Валянціна Ватковіч, яе брат Генадзь і маці прыехалі ў Радашковічы пасля вайны, дзесьці ў 1946–1947 гадах, — узгадвае Любоў Пятроўна. — Яна прыйшла да нас у пяты клас. Маці Валянціны спачатку працавала ў пракуратуры. У адным доме знаходзіўся рэстаран, пракуратура і аднапакаёвая кватэра Ватковічаў. Аднойчы ноччу ў рэстаране выбухнулі газавыя балоны, і ўвесь будынак загарэўся. Туды збегліся суседзі. Да дому, які гарэў, было страшна падысці. Побач стаялі напаяўнранутыя Валянціна і яе брат, якія трымцелі ад холаду і страху. Потым ім далі новую кватэру.

Але ў маці не было спецыяльнай адукацыі, таму хутка яна апынулася на пасадзе загадчыцы клубам. Што датычыцца бацькі Валянціны, дык пра яго мы нічога не ведалі. А сама мая аднакласніца на гэтую тэму нічога не казалася. Магу выказаць здагадку, што нейкім чынам ён мог быць звязаны з Польшчай (наколькі імя па бацьку Валянціны — Браніславаўна). Але маці была рускай.

Увогуле Ватковічы былі надзіва ветлівымі, добрымі па натуре. Але жылі вельмі бедна. Валю часта падкармлівала сям'я аднакласніцы Фані, якая жыла побач. Маці Фані ішкадавала Валю і яе брата: варыла пабольш ежы і клікала іх. Калі Фаня праз гады прыходзіла ў госці да Караткевічаў, Валянціна казалася: “Вось хто мяне ратаваў у дзяцінстве...”

Валя вельмі вылучалася сярод нас усіх. З першага дня знаёмства адчувалася, што яна была нейкай асаблівай, натхнёнай, вельмі развітай і адукаванай. Яе галоўным, ды, напэўна, і адзіным

хобі было чытанне. Яна так захаплялася, што яе нельга было ад яго адарваць. Калі мы толькі пачыналі знаёміцца з класікай, яна чытала ўсё — і замежную, і рускую літаратуру. На сумных уроках трымала кнігі пад партай.

У нашай школе выкладанне ішло на беларускай мове. Але некаторыя вучні (у тым ліку і Валянціна) мелі рускія падручнікі і адказвалі па-руску. Зразумела, яна ведала беларускую мову. Але як след вывучыла яе, калі пачала выкладаць у Брэсцкім педагагічным універсітэце. У нашай кампаніі гаварылі па-беларуску. А калі прыехалі ў Мінск, перайшлі на трасянку.

Першыя гады ў школе Валянціна вучылася сярэдне — на “тры” і “чатыры”. Магчыма, прычына хавалася ў звычайных, нават сярэдніх настаўніках. Магу ўзгадаць толькі двух. Кацярына Канстанцінаўна Жалязоўская была дачкой святара. Яна скончыла Пецяўбургскі ўніверсітэт, выкладала ў малодшых класах (з Валянцінай яны не перасякаліся). Леанід Кандрацэвіч (прозвішча не памятаю) таксама скончыў той жа ўніверсітэт. Ён выкладаў гісторыю (а таксама рускую і нямецкую мовы) не па падручніку, а расказваў сваё бачанне падзей.

Але потым нашым класным кіраўніком стаў Фёдар Янкоўскі, будучы вядомы вучоны, мовазнаўца, які выкладаў у нас беларускую мову і літаратуру. Мы ўсе падцягнуліся, прычым Янкоўскі рабіў усе заўвагі і парады вельмі тактоўна. У клас ён звычайна прыходзіў у вышыванай кашулі. Выкладаў не па падручніку, вучыў нас пісаць лекцыі. Калі адказвалі яго словамі, літаральна квітнеў і радаваўся нашым поспехам. Прымушаў нас чытаць і прывучыў да чытання. Спецыяльна прыходзіў у школьную бібліятэку і правяраў, якія кнігі мы бралі, у якой ступені засвоілі і зразумелі літаратурны твор. Цікавіўся, якая атмасфера ў сям’і. Некаторыя хлопцы добра разумелі матэматыку, але атрымлівалі слабыя ацэнкі па мовах. Янкоўскі прымушаў іх займацца дадаткова, даваў заданне напісаць сачыненне. Ён выкладаў у нас у дзявятым і першай палове дзясятага класа, а потым з’ехаў у Мінск. Але за гэты час Валянціна падцягнулася. Усе думалі, што яна

скончыць школу з медалём. Прычым не адна яна. У аблана паслалі дадзеныя на двух залатых і пяцярых срэбраных медалістаў. Але там не маглі паверыць, што звычайнай школе ўласцівы такі высокі ўзровень. Таму на клас выдзелілі толькі два срэбраныя медалі. Таму Валянціна засталася без яго.

У Радашковічах у нас склалася свая кампанія, куды ўваходзілі Валя, я і яшчэ некалькі чалавек. І ў школьны, і ў студэнцкі час (калі прывязджалі дадому на вакацыі або выходныя) мы заўсёды трымаліся разам. Часта хадзілі ў адзіны клуб. Не танцавалі, а проста сустракаліся. Любілі пасядзець у парку на лавачцы і гуляць у фанты. Здаралася, проста гулялі па Радашковічах і спявалі песні. У асобныя дні бачыліся яшчэ больш вузкай кампаніяй: я з братам і яна з братам. Хадзілі ў лес у ягады і грыбы. Цяпер з нашых аднакласніц у жывых засталася ўсяго некалькі чалавек. Адна жыве ў Ізраілі, адна — у Амерыцы, адна ў Санкт-Пецярбургу, але ўсе падтрымліваем адносіны.

Пасля заканчэння школы Валянціна паступіла на гістарычны факультэт БДУ, а я ў Педагагічны інстытут. Спачатку мы разам жылі на кватэры. Але сыну гаспадыні не падабалася наша прысутнасць, а таму неўзабаве раз'ехаліся па іншых прыватных кватэрах».

У 1956 годзе Валянціна скончыла гістарычны факультэт БДУ і працавала ў краязнаўчых музеях: раённым Аршанскім і абласным Брэсцкім. У тыя гады яна ўзяла шлюб, але неўзабаве развялася. Прозвішча Нікіціна захавала. Але ўспамінаць пра свайго першага мужа не любіла.

Потым Валянціна паступіла ў аспірантуру Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі. Археолаг Міхась Чарняўскі, які вучыўся там разам з Валянцінай, згадваў, што над сваім даследаваннем яна працавала ў Маскве. «Яна там была два гады, пісала дысертацыю, ну і стала адчуваць сябе трошкі масквічкай. Ну, а мы тут такія, правініцыя. І гэта ў яе трошачкі так праскользвала ў размовах, у адносінах. І наша начальства яе тут незалюбіла. Хаця яна дысертацыю ўжо зрабіла амаль што, назад яе не ўзялі — не трэба

нам тут такая ганарыстая. Хай едзе, дзе была. І яна страшэнна забітая гэтым, што трэба ехаць у Брэст».

Якраз у 1964 годзе ў часопісе «Маладосць» выйшла аповесць Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха». А Валянціна Браніславаўна вельмі любіла дэтэктывы. «І я кажу: слухай, я табе дам такі дэтэктыў, такі дэтэктыў, — успамінаў Міхась Чарняўскі. — <...> Я кажу — во дэтэктыў, каб, можа, на душы лягчэй было. Яна як села, дык аж да Брэста яго чытала».

У наступным, 1965-м, годзе Валянціна Браніславаўна абараніла кандыдацкую дысертацыю па археалогіі (дакладней, па паморскай культуры). Аднак вымушана была працаваць у Брэцкім педінстытуце на кафедры гісторыі КПСС. Пазней, тлумачыўшы гэтую сітуацыю, Валянціна Нікіціна казала: «Захочаеш есці — будзеш і такое выкладаць».

Наконт абставін знаёмства Валянціны і Уладзіміра існуе тры версіі. Згодна першых дзвюх, яно адбылося 2 лістапада 1967 года ў Брэцкім педінстытуце.

Паводле ўспамінаў Адама Мальдзіса, літаратуразнаўца Уладзімір Калеснік, загадчык кафедры беларускай літаратуры Брэцкага педінстытута, запрасіў Караткевіча ў свой горад на чытацкую канферэнцыю па рамане «Каласы пад сярпом тваім». «Разам са студэнтамі свайго курса, як куратар, прыйшла туды і Валянціна Браніславаўна. Канферэнцыя не дужа цікавіла яе, і яна, адседжваючы “мерапрыемства”, чытала нейкі польскі дэтэктыў (дэтэктывы былі яе слабасцю). І калі ў прафесарскай Уладзімір Калеснік пазнаёміў іх, яна спытала:

— А чаму б вам не напісаць які дэтэктыў?

— Які, да прыкладу? — Валодзя сам страшэнна любіў добрыя дэтэктывы. Як і фантастыку.

— Ну, хаця б такі, як “Дзікае паляванне караля Стаха”... — аказваецца, Валянціна Браніславаўна неяк чытала ў цяніку часопіс з гэтай аповесцю, але не звярнула ўвагу, хто яе аўтар.

— Га-га! Тры: га! — разрагатаўся Валодзя. — Дык гэта ж я напісаў “Стаха”!

*Валянціне Браніславаўне стала ніякавата, і яна прапанавала:
— Тады пайшлі піць каву...»*

Згодна Міхасю Чарняўскаму, Валянціна Браніславаўна адразу сказала Караткевічу пры сустрэчы, што ведае яго, бо чытала «Дзікае паляванне...» і вельмі захоплена ім. А потым удакладніла, што асобнік ёй падарыў Міхась Чарняўскі. Таму Караткевіч пазней называў археолага «сватам».

А вось тэатразнаўца Ізабэла Гатоўчыц, грунтуючыся на ўспамінах Валянціны, пісала, што сустрэча адбылася ў цягніку Берлін — Масква. Будучыя муж і жонка ехалі ў адным купэ да Брэста. Прычым неўзабаве пасля знаёмства пісьменніка запрасілі на сустрэчу ў Брэст (відаць, менавіта пра яе вядуць гаворку А. Мальдзіс і М. Чарняўскі).

На першы погляд, трэцяя версія больш адпавядае рэчаіснасці. Што сведчыць на яе карысць? Слова Адаму Мальдзісу: «*Аднойчы раніцай, на самым пярэдадні Кастрычніцкіх свят 1967 года, Караткевіч прыбег да мяне ўзбуджаны:*

— Разумееш, стары, я, здаецца, жанюся!

— І хто ж тая, што нарэшыце цалкам запаланіла тваё сэрца?

— З Брэста. Валя. Валянціна Браніславаўна. Разумная жанчына. Гісторык, дакладней, археолог, і дысертацыю абараніла. <...>

— Дык што ж тады цябе бянтэжыць? — не стрывала мая Марыя (жонка А. Мальдзіса. — Д. М.).

— Разумееце, старыя, я запрасіў яе на свята да сябе і толькі ў цягніку ўспомніў, што мы ўсе запрошаны ў Ракаў, на вяселле Рагойшавага Славы.

— То вазьмі і яе з сабой.

— А выпадае?

— Чаму ж...»

Можа падацца, што Караткевіч запрашаў у госці Валянціну толькі пасля пэўнага знаёмства. Калі б яны сустрэліся толькі на канферэнцыі, наўрад ці ў іх была б дастатковая колькасць часу, каб завязаць стасункі. Валянціна Браніславаўна магла адмовіцца ад такога падарожжа праз некалькі дзён пасля першай

сустрэчы. А сумеснае падарожжа ў цягніку спрыяла б большай шчырасці. Прычым якраз там мог адбыцца і дыялог пра «Дзікае паляванне караля Стаха».

Але Любоў Рабушка таксама разказвала са слоў Валянціны, што сустрэча адбылася ў Брэсце на чытацкай канферэнцыі. І пазнаёміў будучых мужа і жонку Уладзімір Калеснік. *«Думаю, што Валя спадабалася яму з першага погляду, таму ён і запрасіў яе»*, — кажа Любоў Пятроўна. Гэтыя словы сведчаць на карысць адной з першых дзвюх версій.

У любым выпадку, Валянціна прыняла запрашэнне Караткевіча. Яны разам паехалі на вяселле літаратуразнаўцаў Вячаслава Рагойшы і Таццяны Кабржыцкай, што цэлы тыдзень гуло ў Ракаве на лістападаўскія святы (адзначалася 50-годдзе Кастрычніцкай рэвалюцыі). Першая рэакцыя некаторых знаёмых была не надта тактоўнай. Некаторыя «максімалісты» казалі Валянціне за сталом прама ў вочы: *«Раз дрэнна гаворыш па-беларуску, то ты яму не пара»*. *«Яна расплакалася, — расказваў Адам Мальдзіс, — выпіла паўстакана самагону, потым яшчэ і абцас зламала»*. Як узгадваў Міхась Чарняўскі, некаторыя *«готовыя былі крыжам легчы, каб ён не жаніўся з ёй. Ну як гэтак — прарок беларускага роднага адраджэння жэніцца з разведзенай нейкай кабетай, рускамоўнай, тым больш якая чытае гісторыю КПСС у Брэсцкім педінстытуце, якая не гаворыць па-беларуску!»*. Для аб'ектыўнасці трэба сказаць, што неўзабаве Валянціна Нікіціна вывучыла беларускую мову, прычым, паводле слоў А. Мальдзіса, стала размаўляць на ёй лепш за сваіх нядаўніх крытыкаў.

Але больш істотна было тое, што паміж Уладзімірам і Валянцінай расла ўзаемная сімпатыя. Гэтая вестка імгненна абляцела вузкае кола нацыянальнай інтэлігенцыі. 20 снежня 1967 года Ларыса Геніюш піша ў лісце да Зоські Верас: *«Валодзя, здаецца, жэніцца на нейкай выкладчыцы з Брэсцкага пед Інстытута. Яна 5 дзён гасціла ў іх... Не веру таму Валодзі, цяжкая з ім гутарка ў гэтай справе»*. А 3 студзеня 1968 года да Ларысы Геніюш прыходзіць ліст ад Максіма Танка: *«...сустрэў Калесніка, ад якога*

і даведаўся, што Уладзімір закахаўся ў Брэсце ў харошую дзяўчыну». 12 лютага 1968 года Геніюш зноў піша з Зэльвы Зосьцы Верас: «Зусім цёпла пагутарылі і з дзяўчынай Караткевіча. Яна ад іх ужо паехала, але прыслала мне пачку дэтэктывак, і відно, што ёй, беднай, нявесела... Што ў іх атрымаецца, не ведаю».

Паколькі закаханым хацелася бачыцца часцей, Валянціна вырасыла перабрацца ў Мінск. Спярша паспрабавала ўладкавацца ў Інстытут гісторыі Акадэміі навук, але туды яе не ўзялі. *«Таму што была жанчына, якая мела пэўныя планы на Караткевіча і якая ўсё не пакідала надзеі на адносінны, — расказваў Адам Мальдзіс. — Вось гэтая жанчына і пайшла да дырэктара інстытута, нагаварыла ўсякага: што прыйдзе Валя і разваліць усю працу».* Тады Караткевіч парушыў свой прынцып (ні за каго не прасіць) і дапамог уладкаваць Валянціну ў Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук. Летам 1969 года яна пераехала ў Мінск. За два гады да гэтага Караткевіч атрымаў двухпакаёвую кватэру на вуліцы Веры Харужай, 48. Менавіта тут Уладзімір Сямёнавіч пасяліў Антона Косміча, галоўнага героя рамана «Чорны замак Альшанскі» (1979). Гэтую кнігу аўтар прысвяціў менавіта Валянціне: *«В. К., якой гэты раман абяцаў дзесяць год назад, з удзячнасцю».* Прычым сам Уладзімір Сямёнавіч жартоўна прызнаваўся, што паабяцаў ёй напісаць дэтэктыўны твор у першы дзень знаёмства.

Караткевіч пісаў у рамане: *«Раніцай мяне разбудзіў залівісты крык неўня, а пасля адчайнадушнае, надрывістае кувіканне парасяці... Як на вёсцы».* Кожны тыдзень па дарозе ад дома адкрываўся Старажоўскі рынак, дзе гандлявалі жывёламі і птушкамі. Расказвалі, што пісьменнік прыходзіў на рынак, купляў галубоў і тут жа адпускаў іх на волю.

Калегі запамнілі Валянціну *«блакітнавокай у акулерах бландзінкай, крыху паўнаватой, але зграбнай, у маленькай чорнай класічнай сукенцы, якая ёй вельмі пасавала».* Справай яе прафесійнага жыцця стаў удзел у стварэнні «Збору помнікаў гісторыі і культуры Беларусі». Як пісаў Адам Мальдзіс, тое, што зрабіла

Валянціна Браніславаўна для падрыхтоўкі «Збору...», для таго, каб «ён ішоў “без купюр”, можна смела назваць навуковым подзвігам, грамадзянскай мужнасцю. Яна бясконца ездзіла ў экспедыцыі, абараніла не адзін помнік архітэктуры, пісала сама артыкулы і брашуры і рэдагавала чужыя». У 1990 годзе Валянціна Караткевіч (пасмяротна) разам з іншымі аўтарамі была ўзнагароджана за выданне Дзяржаўнай прэміяй БССР.

Як сцвярджае І. Гатоўчыц, «амаль з першых дзён працы Валі да нас пачаў заходзіць Уладзімір Сямёнавіч Караткевіч». Зрэшты, пасля пераезду ў Мінск Валянціна жыла ў сям’і пісьменніка. Але з Уладзімірам яна не распісвалася. «Многія сябры пісьменніка, яго блізкае асяроддзе не ўзрадаваліся яе з’яўленню, бо Валодзя для іх знік, — успамінала Любоў Рабушка. — Раней у Караткевіча, на сутнасці, была халасцяцкая кватэра, у якой можна было збірацца і весела бавіць час. Сябры адгаворвалі Валодзю жыць разам з Валянцінай. Адзін сябар казаў мне: “Пагаварыце з Валянцінай, не ўвязваецца гэта”. Але маці Караткевіча вельмі прывязалася да Валі. Маладая жонка ўзяла гаспадарку ў свае рукі і хутка раз-агнала п’яную кампанію».

Тое ж кажучь і сябры пісьменніка. Як сцвярджаў археолаг М. Чарняўскі, «Валянціна стала яму і жонкай, і ахоўніцай, і нянькай, і медсястрой, і лекарам. Найперш яна разазнала прыліпал з бутэлькамі, частка якіх мэтанакіравана старалася спаіць пісьменніка. Яна ўпарадкавала яго побыт, апекавалася, вызваляючы час для творчасці, ствараючы для гэтага ўтульнасць і спакой». Той жа думкі прытрымліваецца літаратуразнаўца А. Мальдзіс: «З прыходам у дом Валянціны Браніславаўны ў многім змяніўся ўклад Валодзевага жыцця. Нягледзячы на сваю навуковую занятасць, яна ўзяла на сябе многія бытавыя клопаты. Перасталі наведвацца некаторыя знаёмыя з “халасцяцкімі” звычкамі. Іх месца занялі калегі па рабоце Валянціны Браніславаўны».

Шлюб, які «цягнуўся ўжо некалькі гадоў», быў зарэгістраваны толькі 19 лютага 1971 года. Валянціна, якая ўзяла прозвішча мужа, абмяняла сваю двухпакаёвую кватэру ў Брэсце на пакой

у Мінску. Праз два гады гэты пакой разам з двухпакаёвай кватэрай Караткевіча па вуліцы Веры Харужай, 48 абмянялі на трохпакаёвую кватэру (па вуліцы Карла Маркса, 36). Там Валянціна, Уладзімір і маці пісьменніка жылі да сваіх апошніх дзён.

Як пісаў Адам Мальдзіс, у новай кватэры ў пісьменніка нарэшце «з'явіўся асобны кабінет для работы. Ажаніўшыся, Караткевіч стаў часцей адпачываць — у сваім любімым Кактэбелі, а таксама ў Гаграх, Дубултах. Хоць і ўсялякае бывала ў жыцці, Караткевіч быў удзячны жонцы за яе паўсядзённыя клопаты».

Але чаму шлюб быў зарэгістраваны не адразу? «Валодзя тады збіраўся ў Славакію, дзе перавялі яго кнігу, — кажа Любоў Рабушка. — Хацеў узяць з сабой і Валянціну. Але калі сталі афармляць дакументы, паўстала пытанне: а які яе статус? Тады яны пайшлі і адразу распісаліся. Чаму гэта не зрабілі раней? Што тычыцца Караткевіча, дык адназначна адказаць складана. Адносна Валянціны, мяркую так. Яна вельмі яго любіла. А яшчэ мела перадавыя погляды. Таму не лічыла прынцыповым — іх адносіны афіцыйна зафіксаваныя ці не. Галоўнае — разам».

«Калі яны сышліся, то па сутнасці жылі на Валіну зарплату і знаходзіліся ў вельмі складанай фінансавай сітуацыі, — працягвае Любоў Рабушка. — З намі працаваў Сцяпан М., які быў у адной кампаніі з Караткевічам. Распавядаў, як іх цягалі ў КДБ, спрабуючы прыпісаць удзел у нацыяналістычнай арганізацыі. Калі ён сустракаў у калідорах КДБ Караткевіча або кагосьці іншага, то іх ставілі тварам да сцяны, каб не маглі выпадкова ўбачыць адзін аднаго і перакінуцца словам. Сам М. доўгі час не мог нідзе ўладкавацца (хоць з'яўляўся кандыдатам мастацтвазнаўства), пазней працаваў у Кніжнай палатцы».

Калі Караткевіча сталі больш друкаваць і перакладаць, у сям'і пісьменніка нарэшце з'явіліся грошы. У іх кватэры мелася шмат драўляных і керамічных скульптурак, абразоў, археалагічных рэчаў, якія гаспадары прывозілі з падарожжаў і камандзіровак.

Зразумела, у параўнанні з папярэднімі генерацыямі даследавання вобраз Валянціны прадстаўлены ў мастацкай літаратуры дастаткова

сціпла. Са значных твораў пісьменнік прысвяціў ёй толькі раман «Чорны замак Альшанскі». Але мяркую, што Караткевіч нарэшце знайшоў у Валянціне свой ідэал і асабістае шчасце. Як вядома, адны жонкі пісьменнікаў, не прэтэндуючы на першыя ролі, займаюцца гаспадаркай, дзецямі, перадрукоўваюць тэксты. А іншым творцам неабходны побач духоўна роўны чалавек. І зразумела, калі муж і жонка — творчыя людзі, нікому не хочацца сыходзіць у цень. Узаемаадносіны Караткевіча з Раісай Ахматавай, Нінай Молевай і Навэлай Матвеевай — найлепшы таму прыклад. А вось Валянціна Браніславаўна, сама таленавіты вучоны, усё ж забяспечвала мужу тыл. Мяркую, у ёй Караткевіч і знайшоў «залатую сярэдзіну».

Урэшце Валянціну Браніславаўну прыняла і бліжэйшае атачэнне пісьменніка. 5 ліпеня 1971 года Ларыса Геніюш пісала Раісе Жук-Грышкевіч: «*Валя цудоўная як гаспадыня хаты. Гасцінная, мілая, вельмі культурная і даволі абаяльная, прыгожая. <...> Валя здзівіла мяне, бо гутарыць цяпер выключна на роднай мове*».

Валянціне і Уладзіміру было адмерана крыху больш чым дзесяцігоддзе сямейнага шчасця. «*Усю душу Валянціна аддавала навуцы і Караткевічу. Жыла яго справамі і творамі, яго працай, даглядала яго маму*», — успамінала Любоў Рабушка. Пра ўзаемаадносіны Валянціны і Уладзіміра сведчыць той факт, што пісьменнік цяжка перажываў хваробу жонкі. 8 ліпеня 1982 года, калі стан здароўя Валянціны Браніславаўны пагоршыўся і яе забралі ў бальніцу, Караткевіч напісаў верш «*Ў бездарожжа для тых, каму шчасціць...*». Стаўленне да жонкі відаць ужо ў аўтарскай пазнацы: «*Свет повен мною, як шар зямны вадою. // А я не магу падаць табе глытка вады*».

Нарэшце, сам верш:

*«Ў бездарожжа для тых, каму шчасціць,
Дагарае ўначы маё сэрца...*

*Ты дала мне імгненнае шчасце,
Я табе даў за гэта бяссмерце.*

*І калі ты падзякаю, болям,
Азарыла мне прорвы сусвету,
Я сказаў:
“Больш, напэўна, ніколі
Мы на свеце не ўбачымся гэтым”.*

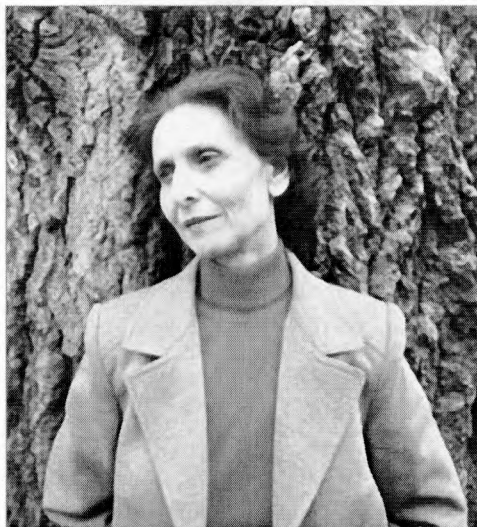
*І табе — хай нас людзі рассудзяць —
Я зайздроснай аддзякую доляй:
Ты — ніколі — мяне не забудзеш.
Ты мяне не ўбачыш ніколі.*

*Ў ноч самоты, і ў цемры магілы
Будзе смага адна тваёй доляй:
Ты забыць мяне будзеш не ў сілах,
І са мною... ніколі.
Ніколі».*

«Калі Валянціна захварэла, я наведвала яе ў Бараўлянах, — распавядала Любоў Рабушка. — Яна мужа пераносіла свае пакуты. Ведала свой дыягназ, але трымалася малайцом». 28 лютага 1983 года Валянціна Браніславаўна пакінула гэты свет. 25 ліпеня 1984 года Уладзімір Сямёнавіч рушыў услед за ёй.

Ужо пасля смерці Валянціны ўкраінскі пісьменнік Мікалай Амельчанка «спытаў у Валодзі, якой усё-ткі была яго жонка, бо сам Валю так і не ўбачыў. І ён адказаў сумна, крыху падняўшы галаву, глядзячы ў цёмнае неба, нібыта дзесьці там, у невядомай вышыні, убачыў яе:

— Яна не была прыгажуняю, але валодала дзіўнай духоўнай абаяльнасцю. Яна была каралевай духоўнасці...».

Раїса Ахматова

*Уладзімір Караткевіч і Ніна Молева. 1959 г.
Фота з кнігі «Уладзімір Караткевіч. Быў. Ёсць. Буду»
і часопіса «Москва».*

Навэла Матвеева

Галіна Бальчэўская

*Галіна Бальчэўская ў спектаклі
«Дагарэла свечачка». 2004 г.*

*Валянціна Караткевіч
(Ватковіч). Канец 1940-х –
пачатак 1950-х гг. З асабістага
архіва Любові Рабушкі*

*Уладзімір Караткевіч
і Валянціна Караткевіч. 1977 г.*

*Злева направа: Міхась Забэйда-Суміцкі, Валянціна Караткевіч, Уладзімір
Караткевіч, Вацлаў Жыдліцкі. Прага. 1972 г. Фота Сяргея Панізньніка*

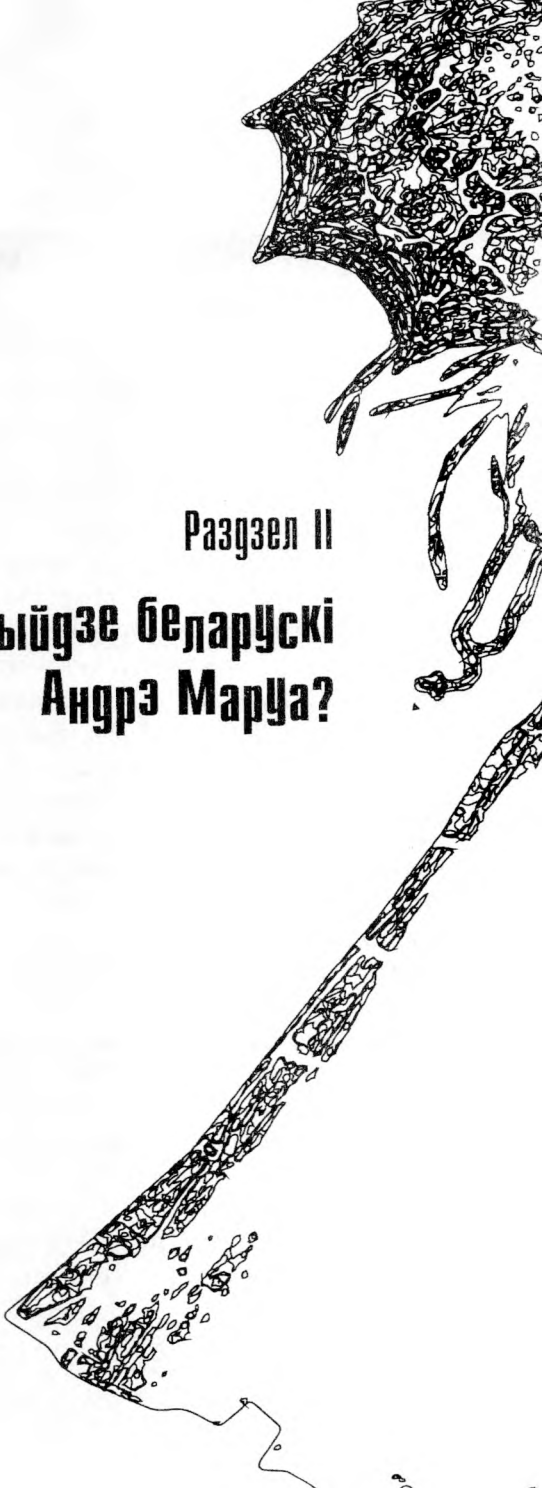
*Злева направа:
Уладзімір Караткевіч,
Валянціна Караткевіч
і маці пісьменніка Надзея
Васільеўна. 1969 г.*

*Валянціна Караткевіч.
Мінск. Снежань 1981 г.*

Раздзел II

**Калі прыйдзе беларускі
Андрэ Марча?**

Як стварыць літаратурную біяграфію

(Палемічныя нататкі)

Кожная нацыянальная літаратура (а таксама звязаная з ёй навука, у прыватнасці літаратуразнаўства) з'яўляецца асобным светам, цывілізацыяй. Аднак кожная з іх існуе па агульных для ўсіх законах. Перыядычна нацыянальная літаратура сустракаецца з пэўнымі цяжкасцямі, пераадоленне якіх дазваляе акрэсліць і завастрыць надзённыя праблемы, што паўсталі ў грамадстве, спрыяе росту цікавасці да твораў і далейшаму развіццю прыгожага пісьменства. Калі карыстацца тэрміналогіяй англійскага гісторыка Арнольда Тойнбі, якую ён ужыў для характарыстыкі сусветных цывілізацый, гэта катэгорыі «выкліку» і «адказу».

Ці не першым такім выклікам было пытанне аб праве беларусаў «людзьмі звацца», размаўляць і пісаць на сваёй мове, у выніку чаго беларуская літаратура падаравала свету нашаніўскае адраджэнне, творчасць Купалы, Коласа, Багдановіча, Гарэцкага... Праз дзесяцігоддзі пасля Вялікай Айчыннай вайны з'явілася неабходнасць расказаць пра яе не ў гераічна-пафасным стылі, а паказаць яе як найвялікшую сусветную трагедыю. Так, у савецкай мастацкай прасторы з'явілася «лейтэнанцкае пакаленне», а ў беларускую літаратуру прыйшоў Васіль Быкаў. Няўвага да свайго мінулага і каранёў сфарміравала ў беларускім пасляваенным грамадстве нацыянальны нігілізм. Такі дыягназ яшчэ ў «Лістках календара» канстатаваў Максім Танк, які зазначыў, што беларуская літаратура зачала сваё Вальтэра Скота. Неўзабаве ў літаратурнай прасторы з'явіўся Уладзімір Караткевіч. Казаць пра канчатковае вырашэнне «гістарычнага пытання» яшчэ рана, але ўражвае, колькі зроблена за апошнія дзесяцігоддзі.

За гады незалежнасці нацыянальная літаратура часам з большым, часам з меншым поспехам спрабавала вылучыць у сваіх шэрагах аўтараў-фантастаў, крочыць у нагу з суседзямі ў дэтэктыўным жанры, «прышчачіць» на беларускім дрэве галіну постмадэрнісцкай традыцыі.

Цяпер жа перад намі паўстаў новы выклік — **проблема разрыву паміж грунтоўна напісанымі літаратуразнаўчымі даследаваннямі, непадрыхтаванай да іх чытацкай аўдыторыяй і амаль поўнай адсутнасцю папулярных біяграфій пра жыццё літаратурных класікаў**. Інакш кажучы, праблема адсутнасці ў беларускай літаратурнай прасторы свайго Андрэ Маруа (знакаміты французскі пісьменнік, аўтар бліскучых біяграфій Шэлі, Байрана, Вальтэра, Шатабрыяна, Жорж Санд, Гюго, Дзюма, Бальзака і шэрагу іх калег па пярэ).

Вырашэнне пастаўленай праблемы можна падзяліць на два аспекты: **стварэнне папулярнай літаратуры для навучэнцаў і для дарослых**. Як не згадаць традыцыі савецкіх часоў, калі для дзяцей малодшага і сярэдняга школьнага ўзросту было напісана мноства папулярных выданняў? Памятаю, маё знаёмства з гісторыяй рускай літаратуры пачалося з кнігі Надзеі Шэр «Апавяданні пра рускіх пісьменнікаў». Вядома, у той кнізе былі маленькія недахопы: у катэгорыю класікаў — за сваё дзекабрысцкае мінулае — трапіў Рылееў, не было Дастаеўскага (зрэшты, можа школьнікам сапраўды было зарана чытаць пра Радзіёна Раскольнікава?), гістарычныя недакладнасці сустракаліся ў апісанні грамадскай пазіцыі Горкага. Але біяграфіі Пушкіна, Лермантава, Тургенева, Талстога, Чэхава, іншых рускіх пісьменнікаў былі прачытаны на адным дыханні яшчэ да знаёмства з іх асноўнымі творамі. Прынцып пабудовы тэксту фарміраваўся як храналагічна-біяграфічны, але ў адпаведных раздзелах гаворка ішла пра змест, сэнс і значэнне найбольш вядомых аповесцей і раманаў. Такім чынам, адбывалася своеасаблівая падрыхтоўка да іх успрымання. Аўтар становіўся не чужым і халодным пісьменнікам з партрэта, што вісеў над дошкай у класе рускай мовы і літаратуры,

а жывым чалавекам, аднадумцам, старэйшым сябрам, чытанне твораў якога ператваралася з абавязку ў свята.

Можа падацца, што такія кнігі варта чытаць толькі ў школьныя гады. Але звычайна яны напісаны так проста, даступна, без прэтэнзій на літаратуразнаўчыя і мастацтвазнаўчыя адкрыцці, у якіх часам можна заблытацца. Таму ідэальна падыходзілі для знаёмства з раней невядомым светам. Адначасова такія выданні дапамагаюць атрымаць грунтоўныя, базавыя веды ў тых сферах мастацтва, якія па пэўных прычынах у маладосці аказаліся па-за ўвагай. Таму той, хто зацікавіцца гісторыяй балета, наўрад ці абміне кнігу Валянціны Пасюцінскай «Чароўны свет танца», тэатралам-пачаткоўцам прыйдзеца даспадобы праца Аляксандра Кузьміна «ЛЯ вытокаў рускага тэатра», а аматары оперы не прапусцяць выдання «У свеце оперы» Людмілы Міхеевай і Таццяны Розавай. Нават папулярная расійская энцыклапедыя «Аванта+», хоць афіцыйна і разлічана на школьнікаў, можа прыдацца нават пры падрыхтоўцы да семінараў у ВНУ.

Ці выдаваліся кнігі такога кшталту ў Беларусі? Ці могуць беларускія школьнікі даведацца пра падрабязнасці біяграфіі беларускіх пісьменнікаў, знакамітых драматычных артыстаў, спявакоў? Баюся, адказам будзе маўчанне.

Што датычыцца **кніг для дарослых**, дык пакуль што адзіная паўнаважасная папулярная біяграфія беларускага пісьменніка выйшла яшчэ ў 1982 годзе ў Маскве ў знакамітай серыі «ЖЗЛ». Гаворка, як можна здагадацца, пра кнігу «Янка Купала» Алега Лойкі. (Праз два гады, у 1984-м, раман-эсэ «Як вада, як агонь...» выйшаў асобнай кнігай у Мінску, у выдавецтве «Мастацкая літаратура».)

У большасці чытачоў раман выклікаў неверагодную цікавасць і захапленне. Смеласцю ў абмалёўцы вобраза галоўнага героя, тонкай псіхалагічнай пераканаўчасцю, захоплена-рамантычным ракурсам успрымання творчасці класіка беларускай літаратуры і культывавай асобы. Варта заўважыць, што такая значная праца, як «Янка Купала», магла з'явіцца толькі дзякуючы шматграннасці

асобы яе аўтара, Алега Лойкі, які спалучаў у сабе вядомага літаратурнааўца, аўтара шматлікіх артыкулаў і аглядаў, аўтара грунтоўнай «Гісторыі беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд» і адначасова паэта, чужага да праяў паэтычнага таленту іншых.

Разам з тым раман і цяпер выклікае палеміку ў пэўных літаратурных і мастацкіх колах. На думку апанентаў, у асобных яго раздзелах адчуваецца водгулле савецкага часу. У А. Лойкі можна сустрэць і крыху іранічнае стаўленне да асобных дзеячаў беларускага нацыянальнага руху, і факты, якія трактуюцца зусім не гістарычна. Магчыма, цяпер асобныя раздзелы «Янкі Купалы» патрабуюць пэўных каментарыяў. Але заўзятая крытыка, якія самі наўрад ці здолеюць напісаць нешта падобнае, не ўлічваюць, што гэта ці не адзіная кніга такога жанру, напісаная для чытача, а не для спецыяліста. Чытаецца яна лёгка, аналіз твораў і разгляд падзей жыцця паэта арганічна паядноўваюцца.

Таму сітуацыя з літаратурнымі біяграфіямі ў нашых усходніх суседзяў выглядае марай-ідэалам. Ва ўзгаданай вышэй серыі «ЖЗЛ» у свой час выходзілі біяграфіі Пушкіна, Лермантава, Гоголя, Някрасава, Чэхава, Цютчава, Дастаеўскага, Салтыкова-Шчадрына — там прадстаўлены практычна ўсе найбуйнейшыя асобы рускай літаратурнай класікі XIX ст. Можа, уся справа ў тым, што росквіт нашай літаратуры адбыўся на стагоддзе пазней і мы яшчэ не паспелі сабраць неабходныя матэрыялы? Але тут варта згадаць пра бліскучую працу Дзмітрыя Быкава, прывечаную Барысу Пастарнаку, які памёр на чатыры гады пазней за Якуба Коласа, у 1960-м. Або фундаментальную кнігу Людмілы Сараскінай, якая мае 992 старонкі (!) і прывечана жыццю і творчасці Аляксандра Салжаніцына. Кніга пачала стварацца яшчэ пры жыцці героя і выйшла ў 2008-м, у год яго смерці.

Хтосьці справядліва заўважыць, што сучасных біяграфій беларускіх пісьменнікаў нашмат больш, і згадае нарыс «Абуджаная памяць» Анатоля Вераб'я пра Уладзіміра Караткевіча, «Нескароны талент» Міхася Мушынскага пра Міхася Зарэцкага,

даследаванні «Іван Шамякін: нарыс жыцця і творчасці» Віктара Каваленкі, «Іван Чыгрынаў» Алеся Марціновіча, «Іван Мележ» Уладзіміра Гніламёдава... Але ўсе пералічаныя кнігі з'яўляюцца не біяграфіямі, а нарысамі жыцця і творчасці, з тым удакладненнем, што ўласна творчасць дамінуе. Магчыма, гэта, так бы мовіць, літаратура больш высокага пілатажу. Але яна патрабуе і большай падрыхтаванасці ад чытачоў, бо калі хаця б асобныя творы пісьменніка раней не былі прачытаны, адкрываць старонкі такіх нарысаў будзе псіхалагічна складана.

Відавочна, што нарысы жыцця і творчасці павінны з'яўляцца наступным этапам пасля папулярных біяграфій. Таму давайце ўявім, што мы з вамі, маладыя даследчыкі літаратуры, вырашылі напісаць такую папулярную біяграфію аднаго з беларускіх класікаў, якая прымусіла б усіх чытаць яго творы. Каб чуткі пра яе пайшлі не толькі па нашай зямлі, але і «па ўсёй Русі вялікай», і па Еўропе, і па Амерыцы. Наіўныя! Мы нават не здагадваемся, колькі праблем чакае нас наперадзе.

Каркасам альбо «шкілетам» любой біяграфічнай працы з'яўляецца факталогія. Інакш кажучы, **летапіс жыцця і творчасці пісьменніка**. Але зараз вядомы толькі пяць «летапісаў», выдадзеных асобна. Яны прысвечаны жыццю і творчасці Якуба Коласа (дзве кнігі Міхася Мушынскага, што выйшлі ў 1982-м і 2012-м), Максіма Гарэцкага (Таццяна Дасаева), Міхася Лынькова (Міхась Кенька) і Аркадзя Куляшова (Тэрэза Голуб). У іх уведзены ва ўжытак як інфармацыя з дзённікаў, асабістай перапіскі творцаў, так і архіўныя матэрыялы, і вынік працы іншых даследчыкаў. Астатнія «летапісы» звычайна змешчаны ў зборах твораў пісьменнікаў і ўтрымліваюць толькі асноўныя даты жыцця і творчасці.

У ідэале неабходны матэрыял для напісання біяграфій павінны прапаноўваць **навуковыя канферэнцыі, прысвечаныя творчасці таго ці іншага пісьменніка**. У Беларусі іх праводзіцца нібыта дастаткова. На агульным фоне найбольш плённай выглядае праца арганізатараў «Каласавін» і Гарэцкіх чытанняў, якія штогод ладзяць канферэнцыі і пры гэтым своечасова выдаюць

зборнікі дакладаў. Зрэшты, гэта сапраўды падзвіжніцкая праца групы энтузіястаў, сканцэнтраваных вакол музея Якуба Коласа і фонда імя братаў Гарэцкіх, пакуль не ацэнена як след і, на жаль, не зрабілася прыкладам у літаратуразнаўстве.

Тройчы (1995, 2005, 2010) у Оршы ладзіліся канферэнцыі, прысвечаныя Уладзіміру Караткевічу. Калі матэрыялы першай выйшлі праз пяць гадоў, у 2000-м, дык матэрыялы другой дагэтуль чакаюць свайго выдаўца. На працу Караткевічаўскіх чытанняў напрамую паўплывала і асабістае знаёмства большасці яго ўдзельнікаў з пісьменнікам, чаго па зразумелых прычынах не магло адбыцца на «Каласавінах», а тым болей на Гарэцкіх чытаннях. Таму калі першыя чытанні больш нагадвалі канферэнцыю, дык другія пераўтварыліся, па сутнасці, у вечар памяці Караткевіча, дзе замест уласна навуковых дакладаў пераважалі аповеды кшталту «Уладзімір Сямёнавіч і я» або (пры меншай сціпласці дакладчыка) «Я і Уладзімір Сямёнавіч».

У Магілёве на базе ўніверсітэта імя Аркадзя Куляшова таксама праводзяцца аднайменныя чытанні. Прызнацца, давялося трымаць у руках толькі зборнік 2006 года, але ўбачанае расчаравала: ад Куляшоўскіх чытанняў засталася толькі... назва. З 322 старонак пухляга зборніка толькі пяць дакладаў былі прысвечаны творчасці паэта.

Раз у два гады ладзіцца канферэнцыя, прысвечаная творчасці Янкі Купалы. Тэмамі Узвышаўскіх чытанняў перыядычна становіцца творчасць таго ці іншага пісьменніка, які належаў да аднайменнага літаратурна-мастацкага згуртавання (Змітрака Бядулі, Тодара Кляшторнага, Кузьмы Чорнага, Антона Бабарэкі і інш.). Перыядычна ладзяцца канферэнцыі, прысвечаныя творчасці Максіма Багдановіча, Адама Міцкевіча, Уладзіміра Калесніка. Вясной 2008 года ў Слуцку прайшлі першыя Віткаўскія чытанні.

Іншыя канферэнцыі адбываліся толькі аднойчы і па шэрагу прычын не мелі свайго працягу (Адамовіцкія чытанні; канферэнцыя ў БДУ, прысвечаная Васілю Быкаву; канферэнцыя па жыцці і творчасці Петруся Броўкі і Петруся Глебкі).

Агульнай праблемай усіх канферэнцый з'яўляецца вузкае кола іх удзельнікаў, якое не змяняецца гадамі, слабы прыток маладых даследчыкаў, а таксама тэматыка дакладаў, якая ў працах асобных літаратуразнаўцаў робіць «кругавую эвалюцыю» і часта вяртаецца да таго, пра што ўжо вялася гутарка некалькі гадоў таму.

Дастаткова каштоўнай крыніцай інфармацыі павінны з'яўляцца **ўспаміны пра пісьменніка**. Але многія з іх маюць адну істотную загану: замест таго, каб падзяліцца каштоўнай інфармацыяй, аўтары часцей згадваюць пра саміх сябе ў сувязі з аб'ектам успамінаў, прэтэндуюць на ролю яго галоўнага сябра, шкадуюць, што пісьменніка не ацанілі як след пры жыцці. Ва ўсіх такіх тэкстах творца выступае проста ідэальнай асобай, анёлам, які спусціўся на грэшную зямлю. Ад колькасці падобнага ялею часам становіцца прыкра. Сорамна прызнацца, але часам нейкія «адмоўныя», а значыць, больш рэальныя штрыхі да біяграфіі, спрэчныя меркаванні ці паводзіны ўспрымаюцца з радасцю, бо манументальная постаць становіцца жывой і больш блізкай.

Абсалютна не адлюстроўваюцца ва ўспамінах узаемаадносінны пісьменнікаў з калегамі. Па-першае, як ужо адзначалася, колькасць сяброў творцы павялічваецца з часам у геаметрычнай прагрэсіі. Па-другое, калі праходзіць пэўны час, зразумець сапраўдныя адносіны паміж літаратарамі становіцца ўсё больш складана. З найлепшымі сябрамі ўсё больш зразумела. Агульнавядома, што Шамякін сябраваў з Макаёнкам, Караткевіч — з Барадуліным, Быкаў — з Карпюком і Адамовічам. Але як, напрыклад, ставіліся адзін да аднаго Быкаў і Шамякін, даследчыкі звычайна не згадваюць (хоць асобныя месцы ў мемуарах Васіля Быкава дазваляюць меркаваць, што стаўленне іх аўтара да Івана Шамякіна было крыху іранічным). Таму ва ўспамінах пісьменнікі, здараецца, выглядаюць не жывымі людзьмі, а «абшчынай талстоўцаў», якія толькі і думалі, як не пакрыўдзіць адзін аднаго. Але калі літаратура — адлюстраванне жыцця, дык чаму пісьменнікі не маглі паводзіць сябе ў адпаведнасці з жыццёвымі законамі? Чаму сярод асноўных дат жыцця і творчасці Тургенева,

змешчаных напрыканцы яго біяграфіі ў серыі «ЖЗЛ» (даследаванне Юрыя Лебедзева), можна прыгадаць канфлікт з Талстым і Дастаеўскім? Цяжка ўявіць такую сітуацыю ў беларускіх выданнях. І таму часта атрымліваецца, што кнігі ўспамінаў ёсць, а факталогіі ў іх няма.

У беларускім літаратуразнаўстве на дзіва мала — у параўнанні з нашымі суседзямі — надаецца ўвагі **ролі жанчын у творчасці пісьменнікаў**. Прозвішчы Ганны Керн і Лізаветы Варанцовай, Кацярыны Сушковай, Паліны Віардо, Алены Дзянісьевай («дзянісьеўскі цыкл» Цютчава), Апалінарыі Суславай, іншых муз і спадарожніц жыцця знакамітых людзей ужо даўно сталі легендамі. Іх лёсы, уплыў на творчасць класікаў становяцца тэмамі як часопісных публікацый, так і грунтоўных даследаванняў (як класіку жанру згадаем працу Людмілы Сараскінай «Каханая Дастаеўскага: Апалінарыя Суслава: біяграфія ў дакументах, лістах і матэрыялах»). А што мы ведаем пра Уладзіслава Францаўну — жонку Янкі Купалы? Пра Валянціну Караткевіч? Пра першую і другую жонку Васіля Быкава? Памятаю, пасля прачытання трылогіі Якуба Коласа «На ростанях» узнікла цікавасць да дзяўчыны, якая стала прататыпам Ядвісі — галоўнага жаночага персанажа твора. Але ўсё, што давялося знайсці, аказалася невялікай згадкай у кнізе Максіма Лужаніна «Колас расказвае пра сябе».

Вядома, асобныя ўзаемаадносіны вывучаны больш грунтоўна. Дастаткова згадаць цікавыя артыкулы Вячаслава Рагойшы, дзе аналізаваліся адносіны Якуба Коласа і Святланы Сомавай. Але гэта, на жаль, пакуль што выключэнне.

Але што даследаванні! Мы часта нават не ведаем, каму прысвечаны той ці іншы хрэстаматыйны твор... Напрыклад, сын Петруся Броўкі ўспамінаў, што бацька ніколі не расказваў, каму быў прысвечаны знакаміты верш «Пахне чабор...». Але можна падумаць, што Пушкін ці Лермантаў рабілі камусьці падобныя прызнанні! Не, на гэты конт сярод літаратуразнаўцаў ішлі сапраўдныя дыскусіі, але часцей за ўсё аб'ект перажыванняў таго ці іншага класіка акрэсліваўся і ўстанаўліваўся. У нас жа часам

складваецца ўражанне, што такі клопат наогул нікому не патрэбны. Адзінае выйсце ў такой сітуацыі — самому пісьменніку расказаць пра жанчыну свайго жыцця, як тое зрабілі Іван Шамякін у аповесці «Слаўся, Марыя!» ці Ніл Гілевіч — у кнізе «Добры анёл беларускасі: Штрыхі да партрэта Ніны Іванаўны Гілевіч».

Зразумела, што пры падрабязным разглядзе біяграфіі пісьменніка немагчыма абмінуць яго творчасць. Вось тут даследчыкам не абысціся без **поўных збораў твораў**. Але прыкладаў такіх выданняў беларуская навука налічвае няшмат: 3 тамы са спадчыны Максіма Багдановіча і 9 тамоў (у 10 кнігах) — Янкі Купалы. Выданне 20-томніка твораў Якуба Коласа і 15-томніка Максіма Танка, якія ажыццяўляюцца цяпер, з'яўляюцца разам з асобнымі іншымі выданнямі толькі набліжанымі да поўных. Большасць жа збораў спадчыны пісьменнікаў змяшчаюць толькі іх пражыццёвыя, паэтычныя і драматургічныя творы, а вось перапіска пры гэтым часта ігнаруецца. А як жа расказаць пра паўсядзённае жыццё аўтараў без аналізу эпістальнага жанру?

Відавочна, што перад даследчыкамі, якія жадаюць працаваць над папулярызаванай айчынай літаратуры, паўстае шэраг праблем. Асобныя з іх могуць быць вырашаны толькі пры падтрымцы дзяржавы. Ці праз стварэнне спецыяльнай праграмы па прапагандзе беларускай літаратуры, ці нават праз заснаванне ў структуры Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук аддзела, які займаецца напісаннем кніг такога кшталту. Але акрамя матэрыяльнага заахвочвання патрэбна яшчэ і ўсведамленне неабходнасці такой працы. Па прымусе таленавіты раман-біяграфію напісаць немагчыма.

На першы погляд можа здавацца, што літаратуразнаўства развіваецца на дзіва шпаркімі тэмпамі. І сапраўды, ствараюцца калектыўныя працы, выходзяць манаграфіі, абараняюцца дысертацыі. Але такі спакой не можа быць падставай для аптымізму. Нагадаю савецкія часы, калі кнігі пісьменнікаў выходзілі фантастычна высокімі накладамі, але сфера ўжывання беларускай

мовы няўхільна скарачалася. Да пэўнага часу, пакуль удзельнікамі літаратурнага працэсу (пісьменнікамі і чытачамі) з'яўлялася пакаленне, якое, прынамсі ў дзяцінстве, гадалася ў беларускамоўным асяроддзі, справы ішлі нібыта нядрэнна. Але магла ўзнікнуць такая сітуацыя, калі праз некалькі дзесяцігоддзяў прозу і паэзію, акрамя іншых твораў, ужо не было б каму чытаць.

Тое самае можа ў далёкай перспектыве адбыцца і з літаратурнаўствам. Даследаванні для навукі іншых навукоўцаў і саміх сябе — гэта, вядома, добрая справа. Але для забеспячэння непарыўнасці працэсу, яго падпіткі новымі маладымі кадрамі проста неабходна, каб хоць бы частка прац тэарэтыкаў становілася здабыткам досыць шырокага кола чытачоў. Тады, магчыма, з сотні зацікаўленых чытачоў дзясятка будучых навукоўцаў калі-небудзь напішуць уласнае даследаванне. Тыя ж, каго абставіны накіруюць на іншыя жыццёвыя сцежкі, прынамсі, атрымаюць уяўленне пра законы і традыцыі прыгожага пісьменства.

«Залаты век» кожнай літаратуры не прыходзіць з узмахам чарадзейнай палачкі добрага чараўніка. Яго чакаюць, але да яго і рыхтуюцца, пераадольваюць праблемы і такім чынам адказваюць на выклік часу. Мажліва, тады новы росквіт беларускай літаратуры, пра які ў глыбіні душы марыць кожны чытач, неўзабаве стане рэальнасцю...

У пошуках беларускага Дзюма

(Перыядызацыя беларускай гістарычнай літаратуры)

Айчынны гістарычны жанр звездаў часы росквіту і заняпаду. Для таго каб акрэсліць яго сучасны стан, варта ўдакладніць, у які літаратурны перыяд мы жывём.

Аналіз канкрэтных твораў падказвае, што ў беларускай гістарычнай літаратуры XX стагоддзя варта вылучыць некалькі перыядаў — дакараткевічаўскі (да канца 1950-х гадоў), караткевічаўскі (канец 1950-х — сярэдзіна 1980-х гадоў XX ст.), так званае «залатое стагоддзе» (сярэдзіна 1980-х — 1990-я гады) і сучасны этап (з пачатку 2000-х).

Караткевіч і Тарасаў

Калі першаму этапу было ўласціва засваенне прасторы гістарычнай прозы, пошук сюжэтаў і формаў, дык нааўнасць другога вызначана агромністым укладам **Уладзіміра Караткевіча** ў развіццё гістарычных жанраў. Думаецца, што Уладзімір Сямёнавіч разглядаў мінулае не як класічны пісьменнік-гісторык, а хутчэй як пісьменнік-фантаст, чый позірк быў скіраваны не ў будучыню, а ў мінулае. На чым грунтаваўся такі падыход?

Падчас з'яўлення ў літаратуры Караткевіча айчынная гістарычная прастора заставалася некранутай і мала каму вядомай. Таму пісьменнік прыдумаў міф, прыгожую легенду пра наш край, на прасторах якога дзейнічалі негістарычныя асобы, народжаныя яго фантазіяй. А вось рэальныя гістарычныя асобы, як ні парадаксальна, выяўлены ў яго творах досыць слаба. Галоўны герой твораў Караткевіча — чалавек, звесткі пра існаванне

якога нельга знайсці ў крыніцах таго часу, як, напрыклад, Гервасій Выліваха ў «Ладдзі распачы». (Адразу абмоўлюся, што выказаны мной тэзіс не тычыцца рамана «Каласы пад сярпом тваім». Справа ў тым, што час яго дзеяння — XIX стагоддзе, калі беларусы не мелі дзяржаўнасці.) Калі ж дзеянне твора У. Караткевіча адбываецца раней, дык рэальных персанажаў у ім амаль няма. Нават у рамане «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» толькі кратка згадваецца, што дзеянне адбываецца ў часы Жыгімонта. І ўсё, болей чытачы з гэтым героем не сустракаюцца. Чаму?

У той час аб'ектыўнага разумення гісторыі ў грамадства не было наогул. Таму пададзены ў якасці станоўчага героя кіраўнік аднаго з дзяржаўных утварэнняў (Полацкага княства, Вялікага Княства Літоўскага ці Рэчы Паспалітай) мог бы аўтаматычна адштурхнуць ад беларускай ідэі чытача, выхаванага на думцы, што Полацк з'яўляўся часткай Старажытнарускай дзяржавы, а две наступныя дзяржавы былі, адпаведна, літоўскай і польскай. Акрамя таго, у часы існавання Савецкага Саюза галоўным героем і літаратуры, і гісторыі лічыўся народ ці яго прадстаўнікі. Таму пісьменнік, відаць, не хацеў ствараць сабе яшчэ адну праблему ва ўзаемаадносінах з уладай і абвастраць сітуацыю. А можа, гэта быў дакладны псіхалагічны разлік: спачатку пераканаць чытача, што ў беларусаў ёсць багатая нацыянальная гісторыя. А пра тое, што яна мае рэальных герояў, чытач можа здагадацца і сам...

У якасці альтэрнатывы пісьменнік выяўляў праз сваіх герояў любоў да роднай зямлі без прывязкі да дзяржаўных утварэнняў. Заклік, на які адазвалася цэлае пакаленне, прывёў да асэнсавання саміх сябе і адначасова да неабходнасці канкрэтыкі і суровай гістарычнай праўды. Свой погляд на гістарычную літаратуру прапанаваў **Кастусь Тарасаў**.

Выпускнік хімічнага факультэта Беларускага політэхнічнага інстытута, Тарасаў быў досыць далёкі ад гуманітарнага асяроддзя. Ён змяніў шмат прафесій, але да творчай, журналісцкай працы звярнуўся позна, калі размяняў ужо трэці дзясятак. Друкавацца як пісьменнік пачаў яшчэ пазней: у 1976 годзе, калі яму

споўнілася 36 гадоў, у «Нёмане» выйшла аповесць «Следственный эксперимент». Ужо праз чатыры гады з'явіўся яго славетны раман «День рассеяния». Менавіта гэты твор, які стаў адной з візітных карткаў пісьменніка і пазней быў выдадзены пад назвай «Пагоня на Грунвальд», заклаў прыныцы гістарычнага пісьменства другой, некараткевічаўскай, плыні.

Тарасаў істотна змяніў ракурс і форму назірання за мінулым. Творы Караткевіча па сваёй эпічнасці і абагульненасці нагадвалі верталётныя фотаздымкі. У адрозненне ад свайго папярэдніка Тарасаў спусціўся на зямлю, ператварыўся з летапісца сівой даўніны, які апісваў падзеі з вышыні стагоддзяў, у непасрэднага відавочцу. Таму ў рамане «Пагоня на Грунвальд» гісторыя была паказана на шырокім фоне: ліцвіны і палякі, крыжакі і татары; бітвы і сямейнае жыццё; панарамнае ўзнаўленне Грунвальдскай бітвы.

Іншым стаў пісьменніцкі падыход. У Караткевіча гісторыю рухалі народныя масы на чале са сваімі павадырамі. У Тарасава логіка падзей абумоўлівалася палітыкай эліты грамадства і дзеяннямі простых людзей, якія рэалізоўвалі заканамернасці гісторыі праз выпадковасці. Так, герой «Пагоні на Грунвальд» Андрэй Ільніч арыштоўваў князя Свідрыгайлу, удзельнічаў у вандроўцы Вітаўта да імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі і спрыяў перамозе над крыжакімі.

Як ужо адзначалася, перад пакаленнем Тарасава паўстала праблема выбару, нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, а неўзабаве і маладой дзяржавы з ранейшымі дзяржаўнымі ўтварэннямі, якія існавалі на тэрыторыі Беларусі. Лагічны выбар быў зроблены на карысць Полацкага княства і Вялікага Княства Літоўскага, гісторыя якіх стала тэмай большасці тарасаўскіх твораў.

Але самым галоўным у творчасці Тарасава стаў іншы, у параўнанні з Караткевічам, агульны настрой. У «Пагоні на Грунвальд» Кастусь Тарасаў адпраўляе на смерць двух галоўных герояў, якія вярнуліся жывымі з Грунвальдскай бітвы. Прычым Юрыя забіваюць у Чэхіі, а Андрэя Ільніча — у час міжусобнай барацьбы

ў ВКЛ. Атрымліваецца, што ў той момант яны абаранялі не родную зямлю, а сталі пешкамі ў чужой гульні.

Цікава, што той жа гістарычны перыяд апісвае Генрых Сянкевіч у сваіх «Крыжаках». Але яго героі Мацько і Збышка дажылі да глыбокай старасці. А Збышка дачакаўся той шчаслівай хвіліны, калі адбылося канчатковае падпарадкаванне Тэўтонскага ордэна Польшчы.

Што ж атрымліваецца? Пасля прачытання «Крыжакоў» чытач мог убачыць, што змаганне з імі вялося не дарма і Польшча атрымала доўгачаканы выхад да мора. А вось «Пагоня на Грунвальд» нібыта ў чарговы раз адлюстроўвала трагічнае светаўспрыманне як беларускіх пісьменнікаў, так і ментальнасць народа.

Але Сянкевіч (як, дарэчы, і Караткевіч) з'яўляўся абуджальнікам нацыі. Таму раманы абодвух пісьменнікаў пры ўсёй трагічнасці апісаных падзей не маглі не ўслаўляць нацыяльнальную ідэю праз аптымізм галоўных герояў — носьбітаў гэтай ідэі. Тарасаў, несумненна, пайшоў далей. Ён зразумеў ці, хутчэй, наважыўся паказаць, што гісторыя трагічная сама па сабе, што ў ёй далёка не заўсёды бываюць пераможцы. Перафразуючы Л. Галубовіча, можна акрэсліць прынцып Тарасава знакамітымі радкамі: *«Ты — боль, гісторыя. Ты — быль. / Твае суровыя законы / Не для забаў, не для гульбы — / А пошук ісціны да скону».*

«Залатое стагоддзе»

Прадаўжальнікамі справы Караткевіча і Тарасава стала цэлая плеяда пісьменнікаў высокага ўзроўню і высокага майстэрства, якія выйшлі на літаратурную авансцэну ў другой палове 1980-х. Менавіта тады з'явіліся творы **Леаніда Дайнекі**, **Уладзіміра Арлова**, **Вольгі Іпатавай**, **Вітаўта Чаропкі**, абумоўленыя патрэбамі і абставінамі літаратурнага і грамадскага жыцця. Разнастайнасць жанраў, пісьменніцкіх манер, падыходаў у асвятленні гістарычных падзей і гістарычных герояў, велізарны грамадскі рэзананс,

які мелі кнігі згаданых аўтараў, — усё пераконвае, што гэты перыяд варты таго, каб яго называлі «залатым стагоддзем» нашай гістарычнай прозы (раней я прытрымліваўся думкі, што гэты тэрмін дарэчы ўжываць у сувязі з творчасцю Уладзіміра Караткевіча. Але, згадзіцеся, сітуацыя, калі ў гістарычнай прозе працаваў адзін пісьменнік, не можа лічыцца «залатым стагоддзем»).

У гэты час айчынная гістарычная літаратура сутыкнулася з пэўнымі складанасцямі. У шэрагу краін, дзе мінулае не з'яўляецца вялікай таямніцай і не выклікае спрэчак, гістарычныя раманы — сродак папулярызаванай даўніны. Яны своеасаблівы ўрок паўтарэння, аднаўлення і адначасова засваення новай інфармацыі. Гэта нагадвае першыя ўрокі ў школе пасля летніх канікул, калі разам з элементарным паўтарэннем вучням незаўважна выкладаецца і новы матэрыял.

У Беларусі сітуацыя іншая. Ігнараванне багатай айчынай мінуўшчыны ў рэшце рэшт прывяло да яе няведання (дзе поўнага, а дзе частковага). Таму беларускія гістарычныя раманы згаданага перыяду — гэта не толькі абавязковыя дынамічны сюжэт і імклівыя падзеі, гэта таксама і фарміраванне канцэпцыі нацыянальнай гісторыі. Праблематыка, якую заклаў у творчасці У. Караткевіч, была паспяхова і па-майстэрску вырашана. Героямі беларускіх гістарычных раманаў зрабіліся Міндоўг і Гедымін, Альгерд і Вітаўт. (Дарэчы, справа стварэння цэлай серыі раманаў пра князёў і каралёў, якія кіравалі краем, ажыццяўляецца не толькі ў нас. Напрыклад, нашы ўсходнія суседзі паспяхова ажыццяўляюць выдавецкія праекты «Рурыкавічы — дынастыя ў раманах» і «Раманавы — дынастыя ў раманах».)

У асобным, хоць і блізкім кірунку працаваў **Вітаўт Чаропка**. Яго творчасць можна зразумець, згадаўшы пачатак мінулага стагоддзя, калі ва ўніверсітэтах дарэвалюцыйнай Расіі існавалі гісторыка-філалагічныя факультэты. Вядома, у Беларусі і раней сустракаліся асобы, якія з поспехам сумяшчалі даследчыцкую і ўласна літаратурную дзейнасць: так рабілі Іван Навуменка, Алесь Адамовіч. Але яны займаліся аналізам творчасці калег, аднадумцаў,

славутых папярэднікаў. Фактычна, працавалі на той жа літаратурнай дзялянцы, але разглядалі рэчаіснасць праз іншы ракурс. У беларускай традыцыі Вітаўт Чаропка стаў першым творцам, які паспрабаваў сумясціць гісторыю і літаратуру. Яго папярэднікі пісалі раманы і аповесці, нарысы з папулярным выкладаннем падзей мінулага. Чаропка ўзяўся за аналіз першакрыніц і тэкстаў даследчыкаў, акрэсліў уласную інтэрпрэтацыю падзей. І ў выніку прапанаваў сваё прачытанне беларускай гісторыі ад глыбокай мінуўшчыны да сярэдзіны XVII стагоддзя праз постаці найбольш выбітных асоб («Імя ў летапісе», «Уладары Вялікага княства»).

Разважаючы пра гістарычную прозу «залатога стагоддзя», неабходна згадаць чалавека, які спрычыніўся да інтэнсіўнага развіцця беларускай гістарычнай літаратуры на тым этапе. Гэта **Мікола Ермаловіч**. Прафесійныя гісторыкі ставіліся да ягоных прац з насцярожанасцю. Яго кнігі сапраўды не заўсёды нагадваюць класічныя навуковыя працы. У даследаваннях Ермаловіча эмоцыі часам бяруць верх над логікай. Але для літаратуры ён зрабіў выключную, вялікую справу. Для прыкладу варта згадаць пытанне ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага. У навуковых спрэчках і дыскусіях важнае месца займае пытанне аб месцы знаходжання летапіснай Літвы. Як вядома, існуе тры канцэпцыі: — летапісная Літва знаходзілася на тэрыторыі сучаснай Літвы; — летапісная Літва знаходзілася на паўднёвым усходзе сучаснай Літвы і паўночным захадзе Беларусі; — летапісная Літва знаходзілася на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Беларускія пісьменнікі, якія пісалі на гэтую тэму (Леанід Дайнека ў рамане «Жалезныя жалуды»; Вольга Іпатава ў рамане «Залатая жрыца Ашвінаў»; Генрых Далідовіч у рамане «Кліч роднага звона»), падтрымалі апошнюю версію.

На першы погляд, высвятляць гістарычную правату — справа навукоўцаў. Але, калі паглядзець шырэй, пісьменнікі не маглі застацца ўбаку. Падумаіце, як цікава атрымліваецца! Калі мы цалкам прымаем трэцюю версію, дык гісторыю ВКЛ не прыйдзеца дзяліць паміж некалькімі народамі. Менавіта тады беларусам

належыць самы вялікі і смачны «кавалак» у пірагу гістарычнай спадчыны. Ну, і ўсім астатнім нешта абавязкова застанеца! Таму Міколу Ермаловіча разам з Уладзімірам Караткевічам хочацца назваць папярэднікамі згаданага пакалення пісьменнікаў, своеасаблівымі «предтечами», калі выкарыстаць гэтае старое, але ёмістае рускае слова.

На сучасным этапе

Час ішоў, і паступова кірунак развіцця беларускай гістарычнай літаратуры пачаў змяняцца. Па-першае, рэчаіснасць ужо не патрабавала ад літаратараў стварэння канцэпцыі айчычнай гісторыі. За больш чым дзесяцігоддзе (з пачатку 1990-х) з'явілася пакаленне маладых гісторыкаў, былі напісаны шматтомныя навуковыя даследаванні. Па-другое, раманаў пра вялікіх князёў не магла быць велізарная колькасць. Адною з прычын гэтага я назваў бы наступную: раманы, якія пішуцца дзеля абуджэння нацыянальнай самасвядомасці, наўрад ці будуць прысвечаны крызісным часам. Найлепшыя героі атрымаюцца з крыху ідэалізаваных валадароў, у час кіравання якіх Беларусь зведала росквіт і ўздым. А такіх, на жаль, няшмат...

Па-трэцяе, неяк незаўважна змянілася літаратурнае пакаленне. Сённяшні час у гістарычнай літаратуры — гэта, магчыма, своеасаблівая «восень патрыярхаў». У кожнага з пісьменнікаў былі свае прычыны адысці ад гістарычнага напрамку. Леанід Дайнека заняўся бізнесам, Вітаўт Чаропка больш увагі стаў надаваць непасрэдна гісторыі, Уладзімір Арлоў застаўся ў літаратуры, але засяродзіўся на сучасных тэмах. У творчасці апошняга цяпер зусім іншы перыяд. Калісьці яго называлі другім Караткевічам, але Арлоў вырашыў застацца Арловым. З вышыні сённяшняга дня невядома, што было б лепш, але, на маю думку, самыя выдатныя мастацкія творы Уладзіміра Арлова напісаны як раз на тым, раннім, этапе яго творчасці.

Сучаснай беларускай гістарычнай прозе ўласціва некалькі рысаў. Перш за ўсё, яна працягвае развівацца ў межах дзвюх разгледжаных плыней. Класічным прыхільнікам караткевічаўскага падыходу з'яўляецца **Людміла Рублеўская** («Золата забытых магіл», «Пярсцёнак апошняга імператара», «Авантуры Пранціша Вырвіча, шкаляра і шпега»), тарасаўскага прынцыпу — **Алесь Наварыч** («Літоўскі воўк») і **Андрэй Федарэнка** («Нічыё»).

Акрамя таго, з-пад п'ера новага літаратурнага пакалення творцаў, што пішуць у жанры гістарычнай прозы, выйшлі раманы і аповесці, дзеянне якіх адбываецца ў наш час, сюжэтныя лініі — *тады і цяпер* — пераплятаюцца або разгортваюцца адначасова (так званы паралельны раман), а прататыпамі герояў неабавязкова з'яўляюцца канкрэтныя гістарычныя асобы. Інакш кажучы, гэта раманы і аповесці крыху іншай канструкцыі, іншай будовы і паэтыкі. Зразумела, яны — выяўленне індывідуальнасці пісьменнікаў, але і адначасова адлюстраванне патрабаванняў часу. Сюжэтно-структурныя змяненні твораў пісьменнікаў апошняй генерацыі можна лічыць адным з чарговых доказаў цыклічнасці развіцця літаратуры. А таксама, у некаторай ступені, вяртаннем да караткевічаўскага этапу ў нашай гістарычнай літаратуры. Менавіта таму **прыгодніцкі кірунак зноў пераважае над уласна гістарычным.**

Пераможцы і пераможаныя

(Рэцэпты для гістарычнай прозы)

Гістарычная літаратура заўсёды была ў пашане ў нашых суседзяў — як на Захадзе, так і на Усходзе. Прычым пісьменнікаў, якія аддавалі перавагу гістарычнаму жанру, высока ацэньвалі як чужыя, так і свае. Дастаткова згадаць, што палякі Генрых Сянкевіч і Уладзіслаў Рэймант (аўтар рамана «Апошні сейм

Рэчы Паспалітай», дзеянне якога адбываецца ў 1793 годзе ў Гродне) сталі лаўрэатамі Нобелеўскай прэміі па літаратуры (адпаведна ў 1905 і 1924 гадах). А ў Польшчы ў гонар загінулых герояў «Трылогіі» Сянкевіча нават заказвалі памінальныя службы. Што тычыцца Расіі, дык тут за прыкладамі далёка хадзіць не трэба: гістарычныя дэтэктывы нашага сучасніка Барыса Акуніна, дзеянне якіх разгортваецца ў апошнія дзесяцігоддзі XIX — пачатку XX стагоддзя, ужо даўно зрабіліся бестселерамі, а іх аўтар — даволі багатым чалавекам. Дастаткова сказаць, што пачатковы наклад адной з кніг пісьменніка — «Нефрытавых пацерак» — склаў 500 тысяч, і гэта толькі пачатак! На падставе і польскіх, і расійскіх раманаў паспяхова здымаецца кіно (згадаем бліскучыя экранізацыі твораў Сянкевіча рэжысёрам Ежы Гофманам; твораў Акуніна з так званага «фандорынскага цыкла»: «Азазэль», «Турэцкі гамбіт» і «Стацкі саветнік»), іх героі без перабольшвання з'яўляюцца нацыянальнымі сімваламі.

Тое можна ўбачыць у суседзяў. А паміж імі, паміж Польшчай і Расіяй, паміж польскай і рускай гістарычнымі літаратурамі — гістарычная літаратура беларуская, з усімі яе перавагамі і недахопамі. Песімісту яна нагадае «змрочны лес», у якім ён, нібы

герой «Боскай камедыі» Дантэ, пражыўшы некалькі гадоў пад манаполіяй расійскай гістарычнай літаратуры савецкага перыяду, апынуўся «*насярэдзіне жыцця зямнога*», «*не згледзеўшы, куды вядзе дарога*». Аптымісту, у сваю чаргу, яна нагадае прамень святла ў цёмным царстве, бо ў любым выпадку жанр гістарычнай прозы не зведаў у поўнай ступені ўсіх наступстваў крызісу, што паступова ахапіў айчынную літаратуру напрыканцы мінулага стагоддзя.

Прыгледзеўшыся, можна ўбачыць рэалістычныя моманты ў абодвух супрацьлеглых поглядах. Сапраўды, касмічных накладаў савецкага часу нам ужо ніколі не дасягнуць. Ды і ўвогуле, ці змога калі-небудзь дзесяцімільённая Беларусь выпускаць кніжныя навінкі 500-тысячнымі накладамі? Пытанне рытарычнае. Але параўнаем сітуацыю са становішчам у вясковай прозе. У далёкай будучыні яна можа проста знікнуць, калі сыдуць з жыцця апошнія вясковыя жыхары ў традыцыйным усходнеславянскім разуменні гэтага слова. А вось на гістарычную літаратуру заўсёды будзе існаваць стабільны попыт, які можа толькі павялічвацца ў выпадку павелічэння цікавасці да яе грамадства.

Але як жа зрабіць так, каб яркае, жыццесцвярдзальнае сонечнае святло нарэшце з'явілася ў канцы літаратурнага тунэля? Бо пакуль яго сцены асвятляюцца толькі свечкамі, што трымае ў руках купка пісьменнікаў, якія працуюць у гістарычным жанры... Што варта і трэба змяніць, каб небеларуская гістарычная літаратура з надзеяй і лёгкай зайздрасцю глядзела на суседзяў-беларусаў, а іх літаратуры, нібы спадарожнікі, арыентаваліся на нашу літаратурную планету гістарычнай прозы? Наступныя разважанні аўтара ёсць спроба адказаць на гэтыя пытанні.

Чаго, на першы погляд, не хапае нашай гістарычнай літаратуры? Можа падацца, што **дакладнасці**. Нездарма ў рэцэнзіях прафесійных гісторыкаў на творы азначанага жанру заўсёды выкарыстоўваецца адна і тая ж схема. Спачатку словы пахвалы і ўдзячнасці за тое, што пісьменнік узяў на сябе адказнасць асвятліць мала вывучаны, цёмны перыяд гісторыі. Потым адзначаецца

шэраг станоўчых рыс твора: добра паказаны галоўныя героі, якія змагаюцца і жывуць не дзеля сябе, а дзеля Айчыны; збольшага перададзена атмасфера часу... Хоць потым спрактыкаванае вока рэцэнзента ўсё роўна знаходзіць пэўныя неістотныя хібы, якіх можна было б пазбегнуць — павінен прачытаць пісьменнік паміж радкоў, — калі б аўтар азнаёміўся перад напісаннем твора з адпаведнай манаграфіяй, напісанай (па абсалютна выпадковым супадзенні) самім рэцэнзентам. У канцы чытач «адкрые» для сябе тое, што, нягледзячы на асобныя недахопы, твор чытаецца цікава і абавязкова будзе запатрабаваны.

Але перад фіналам усіх чакае яшчэ адзін абзац, дзе з навуковай пунктуальнасцю, матэматычнай выверанасцю і звычайнай чытацкай з'едлівасцю тлумачыцца, што падзеі, пра якія піша аўтар, адбыліся, напрыклад, не ў 1671, а ў 1672 годзе; што адзін з гістарычных персанажаў ну ніяк не мог з'явіцца на старонках рамана, бо ўжо дзесцігоддзе таму адышоў да прабацькоў; ды і горад, дзе ўсё адбываецца, у разгляданы час быў яшчэ не горадам, а звычайным невялікім паселішчам, якому трэба было праіснаваць яшчэ стагоддзе да атрымання магдэбургскага права.

Зрэшты, усё залежыць і ад асабістага стаўлення рэцэнзента да аўтара і яго твора. Хрэстаматычным прыкладам вышэйсказанага з'яўляецца творчасць Уладзіміра Караткевіча, у якой можна сустрэць звычай дзядзькавання (выхаванне шляхціча ў сялянскай сям'і), перанесены на некалькі стагоддзяў наперад. Прызнаемся шчыра, не быў бы Караткевіч Караткевічам, добра яму дасталася б ад нашай крытыкі!

Але тое памылкі, якія не надта ўплываюць на характар твора і толькі служача аўтарскай задуме. Ды і акрамя Караткевіча, ніхто з беларускіх пісьменнікаў на такіх дробязях не трапляўся. А вось у нашых суседзяў усё нашмат больш сур'ёзна. Так, Барыс Акунін (у раманах «Стацкі саветнік», «Караная») наўмысна назваў брата расійскага імператара Аляксандра III не Сяргеем Аляксандравічам, а Сімяонам Аляксандравічам, што дало падставу для больш вольнага абыходжання з гістарычным матэрыялам.

І нічога, публіка ніяк не адрэагавала. Хто ведаў сапраўднае імя вялікага князя, здагадаліся самі; таму, хто не ведаў, было ўсё роўна. На Захадзе пайшлі яшчэ далей. Напрыклад, Генрых Сянкевіч у знакамітым рамане «Агнём і мячом» пераўтварыў Іярэмія Вішнявецкага, якога навукоўцы лічаць недальнабачным самадурам, у таленавітага палітыка і дыпламата. Той з чытачоў, хто акрамя рамана ўбачыў і экранізацыю Ежы Гофмана, згадзіцца, што такія трактоўкі стала ўваходзяць у свядомасць. Але бог з ім, з Вішнявецкім! Усё нашмат горш, калі са звычайнага чалавека робяць сімвал забойства і нянавісці. Хто з чытачоў п'есы Шэкспіра «Макбет» скажа хоць слова ў абарону галоўнага героя? Між тым перыяд кіравання сапраўднага Макбета працягласцю ў сямнаццаць гадоў у сярэдзіне XI стагоддзя лічыўся часам росквіту Шатландыі. Ды і карону Макбет захапіў хоць і сілай, але не шляхам каварнага забойства, а ў часы грамадзянскай вайны. Таму ў аспекце гістарычнай дакладнасці беларуская літаратура (як з-за сваёй маладосці, так і традыцыйнасці) дасць фору шэрагу іншых літаратур.

Але не дакладнасць з'яўляецца каралевай балю ў гістарычнай літаратуры. Трэба, каб творы чыталіся за адну ноч, каб сюжэт трымаў ад першай да апошняй старонкі. Карацей кажучы, для гістарычных твораў вельмі важныя, а часам і неабходныя такія **мастацкія вартасці, як моцны сюжэт, інтрыга, дынаміка разгортвання падзей**. Але хто будзе сцвярджаць у дачыненні да нашых пісьменнікаў адваротнае?! У гэтым аспекце мы таксама не саступаем канкурэнтам. Разам з тым паміж беларускай, з аднаго боку, і польскай і рускай літаратурамі, з другога, ёсць і адрозненні, якія, на жаль, не заўсёды ідуць нам на карысць.

...Якія сілы кіруюць героямі гістарычных раманаў? Што прымушае іх рабіць цуды і змагацца з ворагамі? Гэта можа быць каханне, сяброўства, асабістыя перакананні. Але ў большасці гістарычных твораў усе ўчынкi здзяйсняюцца з-за любові да Радзімы. Усе героі падзяляюцца на станоўчых і адмоўных па тым, ці адпавядаюць іх дзеянні нацыянальнай ідэі.

Як жа гэта праяўляецца ў гістарычнай літаратуры кожнай з трох разглядаемых намі краін? Героі Генрыха Сянкевіча — Валадыеўскі, Заглоба, Кміціц, Скішэтускі — здзяйсняюць свае подзвігі і пры гэтым застаюцца жывымі, захоўваючы вернасць Айчыне, царкве, каралю і прыўкраснай пані. Да культу жанчыны, які з'яўляецца агульным для ўсіх твораў прыгодніцкага характару, мы яшчэ вернемся. А пакуль што адзначым для сябе пераемнасць польскага светаўспрымання: Польскае каралеўства — Рэч Паспалітая — другая Рэч Паспалітая, што існавала паміж дзвюма сусветнымі войнамі, — Рэч Паспалітая трэцяя (сучасная Польшча з пачатку 1990-х). І што змянілася з таго часу? Амаль нічога! Усё засталася: Польшча, палякі, каталіцкая вера, асоба караля (цяпер кіраўніка дзяржавы). Маленькі паляк, што адкрые ў наш час кнігу Сянкевіча, падпішацца пад кожным яе словам, поўным любові да сваёй краіны.

Галоўнага героя Барыса Акуніна — Эраста Пятровіча Фандорына — неўзабаве будзе ведаць насельніцтва 1/6 часткі зямной паверхні. І я б асцерагаўся кпіць і з аўтара, і з героя, як робяць гэта асобныя крытыкі, называючы іх звычайнымі вінцікамі ўсёмагутнай камерцыйнай літаратуры. Сянкевіча можна таксама абвінаваціць у гэтых жа грахах, асабліва калі прыгадаць, што ўсе раманы яго «Трылогіі» («Агнём і мячом», «Патоп», «Пан Валадыеўскі») напісаны па адной і той жа схеме: тры галоўныя персанажы — «рыцары», іх ролю па чарзе выконваюць Скішэтускі, Кміціц і Валадыеўскі; чароўная «пані» і «антыгерой-нехрысціянін»; нарэшце, у фінале нас чакае абавязовае вяселле рыцара і прыгажуні. Але хто з чытачоў звяртае на такія моманты ўвагу?!

А папулярнасць Фандорына з'явілася дзякуючы руху зусім іншых механізмаў свядомасці, выкліканых, зноў-такі, нацыянальнай ідэяй. Сам Барыс Акунін казаў у адным з інтэрв'ю, што Фандорын па тэрміналогіі Канфуцыя — *«высакародны муж»*, для якога галоўным у жыцці з'яўляецца *«абавязак перад... унутраным голасам, або перад Богам, калі ён веруючы чалавек»*. Акрамя таго, Фандорын, на думку Акуніна, *«аб'ядноўвае... тры*

гістарычныя тыпы — рускага інтэлігента, брытанскага джэнтэльмена і японскага самурая», у кожнага з якіх ён бярэ самае лепшае. І што ў рэшце рэшт атрымліваецца? Вернасць Айчыне — ёсць, адданасць маральным перакананням, веры (слова «царква» ў дадзеным кантэксце будзе недакладным) — ёсць. Амаль тое, што і ў Сянкевіча. Поўнай вернасці цару (асабліва Мікалаю II) няма: у раманах добра відаць, куды рухаецца Расія.

Ёсць вернасць каханню да жанчыны, гэта патрабуе асобнай гаворкі. Калі шчыры хрысціянін Сянкевіч дарыў кожнаму «рыцару» адзін ідэал, адно каханне, за якое той на працягу твора паспяхова змагаўся, дык Акунін пайшоў іншым шляхам. У першай кнізе «фандорынскага цыкла» («Азэзэль») ворагі забіваюць нявесту Фандорына, у «Алмазнай калясніцы» (адной з апошніх па часе напісання, але другой па часе разгортвання падзей) герой перажывае трагічнае каханне, пасля чаго больш не можа па-сапраўднаму кахаць. Пасля гэтага ва ўсіх наступных кнігах не будзе галоўных гераінь — будуць толькі празрыстыя цені, любімыя жанчыны галоўнага героя, ніводная з якіх не зможа закрануць таемныя струны душы Эраста. І толькі ў «Алмазнай калясніцы» Эрасту Пятровічу зноў дазваляць жыць і кахаць...

І зноў-такі, дзейнасць Фандорына, яго жыццё і яго пошукі варта разглядаць, улічваючы яго светапогляд, вернасць яго Расіі — а да таго часу Маскоўскаму княству, Вялікаму Маскоўскаму княству, Маскоўскаму царству, Расійскаму царству, Расійскай імперыі, нават сучаснай Расіі, куды, згодна Акуніну, часам трапляюць фандорынскія нашчадкі.

Героі Сянкевіча будуць падаўляць казацкае паўстанне на Украіне, будуць тапіць яго ў крыві, пры гэтым спачуваючы паўстанцам. Разам з тым яны перакананыя, што казакі робяць замах не на іх, яны робяць замах на грамадскі лад, на мілую іх сэрцу Рэч Паспалітую. Таму перыпетыі, звязаныя з выкраданнем злодзеймі-нехрысціянамі галоўных гераінь, толькі падкрэсліваюць непатрэбнасць неспакою, войнаў, паўстанняў... Герой Б. Акуніна будзе ўдзельнічаць у разгроме народніцкіх тэарыстычных

гурткоў, нават усведамляючы частковую слушнасьць поглядаў, якія прапагандуюць супернікі. У існаванні гэтых гурткоў ён убачыць замах не на сябе, а на Расійскую імперыю.

Таму за героямі Сянкевіча будзе стаяць вялікая Польшча, усе пакаленні польскіх дзяржаўнікаў і патрыётаў. Таму за героем Акуніна будзе стаяць вялікая Расія. Таму чытачы абедвюх краін будуць чытаць і любіць такія творы.

А што ў такім выпадку адбываецца ў нас? Ці стаяць за героямі беларускай гісторыі іх прашчурны? Відаць, якраз гэты настрой адчуваў у сваім рамане «Пагоня на Грунвальд» Кастусь Тарасаў, калі пісаў, што *«пазіраючы ў неба, Вітаўт быў упэўнены, што і Кейстут, і Гедымін, і Міндоўг зараз сабраліся сюды і лунаюць над полем бітвы і незямной сваёй сілай гасяць дух немцаў, маюць сэрцы сваіх. Не могуць у такі слаўны дзень не з'явіцца, прапусціць урачыстасць, якая чакалася стагоддзямі, не ўбачыць помсты за крыжовыя паходы, за вогнішчы, кроў, пакуты сваіх народаў. Тут дзяды, тут яны ўсе да аднаго, дапамагаюць яму, у кожнага ёсць свая злая памяць на крыжакоў, вось яны носяцца, мільгаюць сярод сцягоў, мячоў, стрэл, чаканаў, кордаў, сярод крыкаў, гулу, бразгату, гromу бітвы».*

Несумненна, што такі настрой мог перажываць Вітаўт, які адчуваў духоўную еднасць з прашчурамі-ліцвінамі. Але ці адчуваюць цяпер такую еднасць сучасныя беларускія чытачы? На жаль, далёка не ўсе. І гэта не дзіўна. Калі на ўзроўні факталогіі, на разумовым узроўні мы даўно ўсвядомілі, што Вялікае Княства Літоўскае — не чужая нам дзяржава, што яе жыхары — нашы продкі, дык людзей, далёкіх ад гісторыі ў паўсядзённым жыцці, у гэтым пераканаць няпроста. І таму калі героі Г. Сянкевіча могуць думаць пра Польшчу, а герой Б. Акуніна — пра Расію, дык Еўфрасіння Полацкая, Усяслаў Чарадзеі, князі Вячка і Вітаўт думаць пра Беларусь не могуць проста таму, што тады такой назвы не існавала. Першыя тры героі могуць хвалявацца пра лёс Полаччыны, пра сваё княства, Вітаўт — пра Вялікае Княства Літоўскае, але для большасці жыхароў Беларусі гэта не адно і тое ж.

Калі нацыя адчувае сваю еднасць з мінулым, дык з гэтага і вынікае яе ўяўленне пра «залатое стагоддзе». Для палякаў падобнаму паняццю з пэўнай доляй умоўнасці адпавядае час, калі жывуць героі «Трылогіі» (дакладней, толькі яго пачатак, бо польскі ідэал дзяржаўнага ладу істотна пахіснуўся пасля казацкіх паўстанняў і войнаў з Расіяй і Швецыяй). Для рускіх, нягледзячы на духоўны застоі («Победоносцев над Россией простер совиные крыла»), «залатым» (зноў-такі, з пэўнай умоўнасцю) можна назваць канец XIX стагоддзя, калі Расійская імперыя атрымала найбольшае тэрытарыяльнае пашырэнне за ўвесь перыяд існавання. Дзякуючы саманазвам абедзвюх нацый, якія не змяняліся доўгі час і трывала ўмацаваліся ў свядомасці, пэўнай настальгіі па далёкіх часах, узроўні цывілізацыйнай амбіцыёзнасці абодвух народаў, а таксама выкліканай усімі гэтымі фактарамі абвостранай гістарычнай памяці палякі і рускія без цяжкасцей асэнсоўваюць сваю непарушную сувязь з тым «залатым часам» і працуюць, змагаюцца, жывуць для новага непазбежнага перыяду росквіту.

Што датычыцца нашага краю, дык позняе замацаванне ў свядомасці назвы «Беларусь», павольнае фарміраванне нацыі і адсутнасць у навейшы час цывілізацыйнай амбіцыёзнасці прывялі да таго, што «залатое стагоддзе» асацыіруецца ў большасці беларусаў з кіраваннем П. Машэрава ў 1960–1970-я гады, якое яшчэ наўрад ці можа стаць фонам для гістарычных твораў.

...Увогуле ў беларускай гістарычнай літаратуры адной з магістральных тэм было і застаецца паўстанне К. Каліноўскага. Бо менавіта тады пачынаецца рух «за сябе», за стварэнне незалежнай беларускай дзяржавы, а не працягваецца курс на аднаўленне Рэчы Паспалітай. Можа, таму дзейнасць Т. Касцюшкі, які выступаў супраць яе падзелаў, толькі параўнальна нядаўна зацікавіла айчынных прэзаікаў, у прыватнасці Я. Конева. А падзеі 1863 года знайшлі адлюстраванне ў прозе У. Караткевіча, А. Наварыча, Л. Рублеўскай і інш.

Але зварот і да асоб рэвалюцыянераў, і ўдзельнікаў іншых вызваленчых паўстанняў і рухаў хавае ў сабе пэўную небяспеку.

І вось чаму. Галоўны герой кожнага гістарычнага твора, падпарадкаванага служэнню нацыянальнай ідэі, проста абавязаны служыць ёй, гэтай ідэі, і быць яе носьбітам. Ідэя — неўміручая, героі, на жаль — не заўсёды. Але падыход да гэтага пытання ў разглядаемых намі літаратурах розны. Напрыклад, Барыс Акунін кажаў, што *«дапамог свайму герою толькі ў адным — зрабіў яго надзвычай удачлівым. Звычайна чалавек такога, як ён, складу, доўга не жыве. Набор высакародных рысаў істотна ўскладняе выжыванне»*. Такое ж шанцаванне характэрна і для герояў Сянкевіча.

А што мы бачым у асобных творах беларускіх пісьменнікаў? Герой рамана Вітаўта Чаропкі «Храм без Бога» Мацей Кузьміч губляе каханую і бачыць крах сваіх задум. Кастусь Тарасаў адпраўляе на смерць двух галоўных герояў згаданага вышэй рамана «Пагоня на Грунвальд» Андрэя Ільніча і Юрыя, якія вярнуліся жывымі з Грунвальдскай бітвы. Прычым Юрыя забіваюць у Чэхіі, а Ільніча — у час міжусобнай барацьбы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Яны абаранялі чужую зямлю і сталі такім чынам ахвярамі чужой хцівасці. Героіня рамана Алеся Наварыча «Літоўскі воўк» Аксана пасля паражэння паўстання 1863 года пытаецца ў сябе: *«Няўжо няма нічога іншага, як змірыцца з такім жыццём, жыць, проста жыць?»*

Нельга сумнявацца, што канцоўка ўсіх трох таленавітых твораў ёсць асабістая пазіцыя аўтараў, якія паказваюць, як нечакана ці, наадварот, звыкла можа змяніць лёс выпадак. У дачыненні да двух першых твораў можна прыгадаць і той момант, што ў Сярэднявеччы жыццё простага чалавека, нават шляхціча, ва ўмовах бясконцых войнаў і сутычак высока не цанілася. Сапраўды, *«быў час, быў век, была эпоха...»*.

Але чаму тады Мацько і Збышка, героі рамана Сянкевіча «Крыжакі» і адначасова сучаснікі герояў К. Тарасава (бо размова ідзе пра адны і тыя ж падзеі), дажылі да глыбокай старасці? А *«Збышка ў росквіце сілаў дачакаўся той шчаслівай хвіліны, калі ў адны вароты выязджаў з Мальбарга са слязамі на вачах магістр крыжакоў, а ў другія на чале войска ўязджаў польскі ваявода, каб*

імен караля і каралеўства прыняць пад сваю ўладу горад і ўвесь край да сівых хваляў Балтыкі» (менавіта тады адбылося канчатковае падпарадкаванне Тэўтонскага ордэна Польшчы)? Пасля прачытання «Крыжакоў» чытач убачыць, што змаганне з імі вялося не дарма і Польшча атрымала доўгачаканы выхад да мора. А якія думкі напаткаюць чытача «Пагоні на Грунвальд» пасля смерці галоўных герояў? Цалкам магчыма, што яны будуць сугучныя ідэям Эклезіяста, дзе сцвярджаецца, што «ўсё марнасць». Дык навошта тады была барацьба? Няўжо ў гэтым у чарговы раз адлюстроўваецца трагічнае светаўспрыманне як беларускіх пісьменнікаў, так і народа, чыю ментальнасць яны адлюстроўваюць?

Не буду сцвярджаць, што **паспяховасць** героя — абавязковая ўмова для кожнага пісьменніка. Хтосьці справядліва нагадае Овада з аднайменнага рамана Э. Войніч, чыя смерць прымушала маладых рамантыкаў прыносіць клятвы аб вечным змаганні з прыгнятальнікамі. Але ў Овада, як ні дзіўна гэта гучыць, не было выбару. Самасвядомасць італьянцаў ужо ў XIX стагоддзі была такой высокай, што кожны юнак не мог нават падумаць пра здраду свайму нацыянальнаму руху. У нас бывалі адваротныя выпадкі. У канцы XIX стагоддзя малады юнак, якога клікалі Юзаф Пілсудскі, лічыў сябе беларусам. Праз пэўны час ён стаў палякам і спрычыніўся да аднаўлення незалежнасці Польшчы і станаўлення другой Рэчы Паспалітай. Мы не можам асуджаць яго за тое, што ён далучыўся да пераможцаў. Але колькі талентаў страціла Беларусь такім чынам?

У наш прагматычны час пасля эпохі грамадскіх узрушэнняў падобныя выпадкі не адзінкавыя. Беларусам трэба прывабліваць беларускасцю, і героі-пераможцы лепш за ўсё падыходзяць для гэтай справы. Бо сваё стаўленне да герояў чытач аўтаматычна пераносіць на ідэю, за якую яны змагаюцца. Перамогуць героі — раней ці пазней пераможа ідэя. А значыць, чытач падсвядома зробіць крок насустрач гэтай ідэі.

Але тут паўстае пытанне: як жа пакінуць герояў пераможцамі, калі некалькі стагоддзяў запар беларусы па чарзе страчвалі

ўсё, што мелі? Можна разгледзець некалькі магчымых шляхоў.

Першы шлях прапанаваў Ягор Коней у сваім рамане «Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі», прысвечаным перыяду знаходжання галоўнага персанажа ў Амерыцы. Касцюшка, змагаючыся за незалежнасць паўночнаамерыканскіх калоній, дапамог здзейсніць над англічанамі шэраг перамог. Такім чынам, праводзіцца думка пра тое, што поспехам перашкаджаюць не героі, якія нібыта не здольныя перамагаць, а часовыя і часавыя абставіны, зменлівыя з цягам часу.

Другі шлях актыўна прапагандуе ў сваёй творчасці Людміла Рублеўская, у прыватнасці ў рамане «Золата забытых магіл» і аповесці «Пярсцёнак апошняга імператара». Дзеянне ў іх адбываецца паралельна ў мінулым і ў сучаснасці. Нават калі продкі па нейкіх прычынах церпяць часовае паражэнне, дык іх нашчадкі абавязкова выпраўляюць сітуацыю і з верай глядзяць у будучыню. Таму звычайна, абсалютна не гераічная канцоўка «Пярсцёнка апошняга імператара», адкуль чытачы даведваюцца, што ранейшы праціўнік беларушчыны *«прышоў у бібліятэку, на краязнаўчы гурток»*, разам з сябрам *«прывалок два магільныя крыжы васямнаццаціга стагоддзя»*, а *«цяпер у экспедыцыю... папрасіўся»*, дае падставы для аптымізму.

Трэці шлях — самы нязвыклы і адначасова няпросты. Бо залежыць ён не ад асобных аўтараў, а ад нас саміх. Усе ведаюць, што кожны момант жыцця, кожнае імгненне — гэта ўжо гісторыя. Калі-небудзь наш з вамі час таксама стане тэмай гістарычных апавяданняў, аповесцей, раманаў. Пісьменнікі, зразумела, — вялікія фантазёры. Але яны абавязваюцца на факты і могуць дадумаць толькі тое, чаго не ведаюць або не ўяўляюць дакладна. А якія толькі дробязі не фіксуе наша тэхнагенная эпоха! Перамог, як і шчасця, ніколі не бывае замала. Таму давайце перамагаць! А потым на пыльных сцяжынках далёкіх планет беларускай мінуўшчыны нашчадкі ўбачаць нашы сляды...

Толькі «Плач перапёлкі»?

(Іван Чыгрынаў)

Асоба гэтага пісьменніка займае адметнае месца ў беларускім літаратурным пантэоне. Аўтар раманнай пенталогіі, шматлікіх апавяданняў і п'ес, ён рэалізаваўся ў літаратуры, атрымаў прызнанне і належную ацэнку пры жыцці. Але чаму тады для многіх чытачоў Чыгрынаў застаўся ў гісторыі перш за ўсё як аўтар рамана «Плач перапёлкі»?

Напісанне некалькіх раманаў, з'яднаных паміж сабой агульнай тэмай, героямі і месцам падзей, было распаўсюджанай з'явай у беларускай літаратуры. Хто толькі не звяртаўся да «дылогіі», «трылогіі», «тэтралогіі» і нават «пенталогіі»! (Але заўважым істотную асаблівасць. Такая тэндэнцыя часцей за ўсё праяўлялася ў пісьменнікаў, чые творы цяпер не маюць вялікай запатрабаванасці ў чытачоў.) Час ад часу такія ж маштабныя творы выходзілі з-пад пяра і прызнаных творцаў: Якуб Колас, чые аповесці з трылогіі «На ростанях», паводле слоў крытыкаў, «мелі вялікае значэнне для станаўлення жанру рамана ў беларускай літаратуры»; Іван Мележ, Іван Навуменка, Вячаслаў Адамчык (пенталогія Івана Шамякіна складалася з аповесцей). Але ва ўсіх выпадках першы твор часцей за ўсё з'яўляўся найбольш моцным і вызначаў агульную задуму, тады як працяг у лепшым выпадку толькі паўтараў ранейшыя здабыткі аўтара.

Сапраўды, «У палескай глушы» Я. Коласа, «Людзі на балоце» І. Мележа, «Сасна пры дарозе» І. Навуменкі, «Чужая бацькаўшына» В. Адамчыка ў большай ці меншай ступені пераўзыходзілі наступныя часткі трылогіі. Але дзіўным чынам у свядомасці

чытача адлюстравалася ацэнка менавіта першых, а не завяршальных твораў кожнага з цыклаў. І на тое былі свае прычыны.

Відавочна, што коласаўскія «На ростанях» і мележаўскія «Завеі, снежань» пісаліся з вялікім перапынкам пасля стварэння папярэдніх твораў. На іх мастацкую моц паўплывалі стан здароўя пісьменнікаў, у сітуацыі Я. Коласа яшчэ і грамадска-палітычная атмасфера ў краіне. А вось не зусім удалая рэалізацыя чыгрынаўскай задумы і цяпер выклікае шкадаванне ў чытачоў і крытыкаў.

Чаму так адбылося? Адною з прычын магла стаць вялікая колькасць раманаў. Нагадаю, што на творчым рахунку Івана Чыгрынава іх пяць: «Плач перапёлкі» (1970), «Апраўданне крыві» (1976), «Свае і чужынцы» (1983), «Вяртанне да віны» (1992) і «Не ўсе мы загінем» (1996). Дзеянне ў іх разгортваецца падчас Вялікай Айчыннай вайны на ўсходзе Беларусі, у вёсцы Верамейкі. «Плач перапёлкі» прынёс аўтару сапраўдную славу. Але з кожнай наступнай кнігай першапачатковы поспех усё больш аддаляўся і засланыя далейшымі творамі. Аднак мяркую, што гэта занадта простае тлумачэнне. Каб адказаць на гэтае пытанне, а таксама паспрабаваць раскрыць таямніцы чыгрынаўскага таленту, паглыбімся ў свет яго твораў і герояў.

Цяпер з аддаленасці часу відаць, што адной з галоўных заслуг І. Чыгрынава ў «Плачы перапёлкі» стала гістарычная праўдзівасць пры адлюстраванні падзей і герояў, пры перадачы атмасферы эпохі. Часам здавалася, што ў Верамейках была ўсталявана відэакамера, якой пісьменнік карыстаўся пры напісанні рамана, — настолькі ўсё выглядала рэалістычна і натуральна. Істотна, што аўтар не пайшоў па шляху стварэння гераічнай атмасферы. Ён праўдзіва паказаў адступленне Чырвонай арміі з баямі на ўсход, прыход немцаў і досыць пасіўную, асцярожную рэакцыю насельніцтва, якое на першым этапе акупацыі з неахвотай удзельнічала ў фарміраванні як новых органаў улады, так і партызанскіх атрадаў. Такое выкладанне падзей падаецца абгрунтаваным і мастацку глыбокім, паколькі яно паказвае выразную дыферэнцыяцыю ў стаўленні верамейкаўцаў да вайны. Адметнасцю «Плача

перапёлкі» стала манера, у якой разгортваюцца падзеі. Прызнацца, спярша яна выклікала нават пярэчанне сваёй павольнасцю. Толькі потым прыйшло разуменне, што перадаецца сапраўды няспешны рух жыцця ў вёсцы.

Традыцыі першага рамана былі працягнуты на старонках твора «Апраўданне крыві». У параўнанні з «Плачам перапёлкі» на яго старонках з'явіліся сцэны з удзелам немцаў. Менавіта ў такіх сітуацыях пісьменнік шукаў вытокі будучай барацьбы, знаходзіў яе карані ў рэакцыі вясковых жыхароў на жахі акупацыі, у імкненні абараніць сябе і выратаваць сваякоў і родны край.

Першыя два раманы сталі ў пенталогіі найбольш удалымі. Нездарма яны былі адзначаны агульнасаюзнай Літаратурнай прэміяй імя А. Фадзеева. Але чаму ж тады наступныя творы не атрымалі такой чытацкай увагі? Нездарма пісьменніца Людміла Рублеўская прызнавалася, што *«сярод маіх сяброў не памятаю таго, хто прачытаў бы яе (пенталогію. — Д. М.) цалкам»*.

На маю думку, пераломным у пенталогіі стаў менавіта трэці раман, «Свае і чужынцы», які быў прысвечаны партызанскаму руху. Паўтаруся, папярэднія два творы вылучала натуральнасць у перадачы мінулага. Мяркую, на гэта паўплываў той факт, што Чыгрынаў, нарадзіўшыся ў 1934 годзе, пражыў вайну на акупаванай тэрыторыі. Прыродная назіральнасць і абвостранае ўспрыманне рэчаіснасці дазволілі яму дзе ўзнавіць убачанае, дзе здагадацца, а дзе і па-філасофску пераасэнсаваць тагачаснае жыццё.

Паколькі аўтар задумаў раманную эпапею пра Вялікую Айчынную вайну, не разгледзець тэму партызанскай вайны ён не мог. Але з-за таго, што Чыгрынаў сам у ёй не ўдзельнічаў, бо быў яшчэ малы, адпаведнага досведу і назіранняў не меў і не змог напоўніцу перадаць атмасферу змагання. Дакладней, не выступіў у рамане безумоўным наватарам, што з'яўляецца адной з неабходных умоў творчай удачы.

Што датычыцца раманаў «Вяртанне да віны» і «Не ўсе мы загінем», дык, на маю думку, творца стаў шмат у чым закладнікам уласнай творчай манеры. У маладыя гады, калі хапала жыццёвай

моцы, здавалася, што нават пры павольным выкладанні сюжэта можна паспець адлюстраваць падзеі ўсёй вайны. У сталыя гады прыйшло разуменне, што часу катастрофічна не хапае. Давалася паскорыць крок.

У выніку падзеі першых трох раманаў ахопліваюць час ад пачатку вайны да бітвы пад Масквой (фактычна, крыху больш за паўгода). А ў двух апошніх творах Чыгрынаў паспрабаваў ахапіць увесь астатні перыяд, што не магло не прывесці, на думку вядомага даследчыка Дзмітрыя Бугаёва, да *«пэўнай аблегчанасці пісьма, асабліва прыкметнай у апошнім творы»*. Акрамя таго, раман «Не ўсе мы загінем» ствараўся ў апошнія гады жыцця, калі здароўе аўтара не спрыяла плённай творчасці.

«Але што з таго?» — спытае чытач. У чым жа прынцыповае адрозненне ад раманаў-эпапей Я. Коласа і І. Мележа? Істотная розніца бачыцца ў тым, што пярэ абодвух пісьменнікаў належаць творы, якія могуць чытацца і разглядацца адасоблена ад іншых частак трылогіі. Гэта значыць, чалавек, які па нейкіх прычынах не знайшоў «Подых навалніцы», мог абмежавацца прачытаннем «Людзей на балоце». Характары герояў і сюжэтныя лініі апошняга твора былі распрацаваны такім чынам, што чытач, перагарнуўшы апошнюю старонку, меў адчуванне яго завершанасці. Пісьменнік сам мог вырашаць, пісаць працяг ці не. Таму яго ўдача ці няўдача не вельмі ўплывала на агульную ацэнку першага твора.

А вось у Івана Чыгрынава склалася адваротная сітуацыя. Жадаў Іван Гаўрылавіч таго ці не, але ён пісаў цэласны твор, толькі падзелены на часткі пад рознымі назвамі. Ці па меншай меры, меў намер пісаць яго. Нездарма канец «Плача перапёлкі» з'яўляецца пачаткам «Апраўдання крыві». Але галоўнае ў тым, што, нягледзячы на высокі мастацкі ўзровень першай кнігі, яна не раскрывала да канца ні характары галоўных герояў, ні сюжэтныя лініі. Яна толькі завязвала вузлы, якія чытач павінен быў раскручваць на працягу ўсёй эпапеі. Менавіта таму і з'яўляецца адчуванне незавершанасці, якое ўплывае на агульную ацэнку чыгрынаўскай творчасці.

Якое ж тады месца пісьменніка ў беларускім прыгожым пісьменстве? Не прэтэндуючы на ісціну ў апошняй інстанцыі, лічу, што яго найлепшыя творы, безумоўна, адносяцца да літаратуры «першага эшалона». Гэта дае падставу называць яго маштабным, выдатным творцам. Тым не менш не пакідае ўражанне, што сёння ўспрыманне твораў Чыгрынава крыху іншае, чым два дзесяцігоддзі таму.

Што дае падставу для такога сцвярджэння? Штуршком для яго сталі невялікія, неістотныя на першы погляд дробязі першых двух раманаў. Адразу падкрэслію, што вяду гаворку пра іх не для таго, каб, па прыкладзе Маякоўскага, выкінуць творы з літаратурнага «карабля сучаснасці». Наадварот, калі яны прэтэндуюць на статус класікі, дык і планка патрабаванняў заўжды надзвычай высокая.

Адной з асаблівасцей існавання вёскі Верамейкі ў творах Чыгрынава стаў яе досыць шчаслівы лёс у перыяд грамадскіх падзей 1920–1930-х гадоў. Узважаная палітыка тагачаснага старшыні калгаса Дзяніса Зазыбы прывяла да таго, што ніхто з яго аднавіскоўцаў не быў раскулачаны. Усе добраахвотна, хоць і паступова, уступілі ў калгас. Абышлі бокам вёску і рэпрэсіі. Так, яны перыядычна ўзгадваюцца ў першых двух раманах у сувязі з агульнай сітуацыяй у краіне. Але ў адносінах да Верамеек паказваецца толькі эпізод на сходзе, калі адзін з герояў пры асуджэнні чарговай групы рэпрэсаваных «зброднікаў» устрымліваецца пры галасаванні... і не атрымлівае ніякага пакарання.

Зразумела, у кожным выпадку можна сцвярджаць, што такія сітуацыі мелі месца ў рэальным жыцці. Магчыма, так яно і было. Але з-за гэтага адбылося непазбежнае спрашчэнне матываў, па якіх асобныя сяляне пайшлі на службу да немцаў. З вышыні сённяшняга разумення гісторыі відавочна, што некаторых вяскоўцаў штурхала на супрацоўніцтва з новай уладай палітыка 1930-х гадоў, асабліва калектывізацыя і рэпрэсіі.

Супастаўленне розных пісьменнікаў і іх твораў — не заўсёды ўдалы прыём. Але думаецца, ён будзе да месца ў дачыненні да тых аўтараў, якія адлюстроўвалі ў творчасці адзін і той жа час.

Дык вось, параўноўваючы «Плач перапёлкі» і «Апраўданне крыві» з аповесцю «Знак бяды» Васіля Быкава, відаць, што ў Васіля Уладзіміравіча атрымалася не проста па-майстэрску перадаць атмасферу жыцця на акупаванай тэрыторыі, але і прасачыць жывыя сувязі паміж мінулым і будучым, паказаць адказнасць кожнага чалавека за яго ўчынкі. Менавіта таму вобраз Сцепаніды, якая міжволі ўдзельнічала ў калектывізацыі, набыў дадатковае трагічнае адценне.

Пры ўсіх шматлікіх станоўчых якасцях чыгрынаўскіх твораў адзначаныя сувязі часоў і падзей не былі паказаны ў Чыгрынава так глыбока, як у Быкава. Напрыклад, калабаранты адлюстроўваліся як непаўнаватасныя людзі, якіх прывяла да немцаў або нянавісьць да савецкай улады, выхаваная мінулай службай у бацькі Махно (Антон Брва-Жыватоўскі), або паталагічная жорсткасць (Рахім). Для аб'ектыўнасці адзначым, што Быкаў пісаў свой твор у 1980-я гады, калі грамадская атмасфера была ўжо крыху іншай. Наўрад ці Чыгрынава даравалі б такі падыход на дзесяцігоддзе раней.

Зрэшты, калі творы класікі абуджаюць інтарэс і прачытваюцца па-іншаму, чым раней, гэта сведчыць толькі пра тое, што яна працягвае сваё жыццё ў бязмежнай прасторы літаратуры.

Таямніцы Івана Шамякіна

Не сакрэт, што сярод беларускіх пісьменнікаў савецкай эпохі менавіта Іван Шамякін з'яўляўся адным з самых чытальных аўтараў. Апошнім часам цікаvasць да яго асобы не знікла, але больш перамясцілася ў літаратуразнаўчы асяродак. Сённяшня ацэнка творцы вагаецца ад успрымання Івана Пятровіча як «апостала мадэрнізму» (Ганна Кісліцына) да «хрысціянскага пісьменніка» (Міхась Южык). Гэты артыкул з'яўляецца спрабай уласнага прачытання пісьменніцкай спадчыны.

Цяперашняя ўвага да творчасці Шамякіна сапраўды сімптоматычная. У літаратуру і літаратуразнаўства прыйшло пакаленне, якое нарадзілася ўжо ў незалежнай Беларусі. Між тым савецкая эпоха, якая выступае для маладых людзей усяго толькі адным з этапаў гістарычнага мінулага, пакінула пасля сябе шмат пытанняў.

Чым была выклікана фантастычная папулярнасць твораў Шамякіна ў савецкія часы? Чаму вялікія наклады ў 1990-я гады зраўняліся з тыражамі іншых пісьменнікаў? Ці сапраўды Шамякіна сталі менш чытаць? Каб адказаць на гэтыя пытанні не паасобку, а разам, варта, на мой погляд, увесці асобу пісьменніка ў новую, паслясавецкую сістэму каардынат і патлумачыць яго месца ў беларускай літаратуры.

Адным з перыядаў росквіту айчыннага прыгожага пісьменства з'яўляліся 1960–1980-я гады. З аднаго боку, умовы для творчасці былі на дзіва неспрыяльныя. На змену хрушчоўскай «адлізе» паступова надыходзілі «застойныя» брэжнеўскія часы, калі ў грамадстве, здавалася б, не хапала паветра. Магчыма, таму найлепшыя беларускія пісьменнікі шукалі апоры, жыццёвага грунту ў мінулым. Васіль Быкаў — у ваенных падзеях, Іван

Мележ — у традыцыйным сялянскім укладзе, Уладзімір Караткевіч — у сівой даўніне гісторыі. З прызнаных аўтарытэтаў бадай толькі Іван Шамякін абапіраўся менавіта на сюжэты і вобразы сучаснасці.

У кантэксце развіцця літаратуры кожнай эпохі падобны падыход выглядае цалкам натуральным. Але ў савецкія часы пісьменнікі, якія мелі такую творчую скіраванасць, падвяргаліся падвоянай рызыцы. З аднаго боку, іх кантраляваў партыйны апарат, які пільна адсочваў любыя праявы нязгоды. З другога — бязмежнае ўсхваленне сістэмы магло адштурхнуць чытачоў-інтэлектуалаў.

Што ж вылучыла Шамякіна з кагорты летапісцаў навакольнай савецкай рэчаіснасці і забяспечыла чытацкі інтарэс? Што паспрыяла ўхвальнаму стаўленню да яго творчасці дзяржавы? Мяркую, пісьменніцкая шчырасць. Крытычна ацэньваючы рэчаіснасць, вельмі цяжка схаваць уласнае адмоўнае або нават саркастычнае стаўленне да яе. З'яўляючыся фанатыкам ідэі, цяжка стварыць паўнаважнасць мастацкі твор. Шамякін знаходзіўся нібыта пасярэдзіне паміж гэтымі крайнасцямі. Ён шчыра прымаў савецкія рэаліі. Больш за тое, яны ад нараджэння ўвайшлі ў яго кроў, таму ўспрымаліся аўтарам абсалютна натуральна, як частка жыцця. У выніку, з аднаго боку, фальш і штучнасць пэўных праяў савецкага жыцця змякчалася. З другога — тыпова савецкія фразы, штампы, абароты, здаралася, паўтараліся ў творах з пэўнай перыядычнасцю.

Што ж тады паспрыяла чытацкай папулярнасці твораў Івана Шамякіна? Несумненны талент. Майстэрства пабудовы дыялогу. Здольнасць «закруціць сюжэт» — у гэтай якасці Шамякін, відаць, у беларускай літаратуры ні з кім непараўнальны. Істотна і тое, што Іван Пятровіч быў не з тых пісьменнікаў, якія клічуць за сабой чытачоў наперад і тым апярэджваюць эпоху. Шамякін развіваўся ўпоравень з савецкай элітай і, разам з тым, на паўкрок апярэджаў грамадства, якое часта даведвалася пра новыя павевы ў жыцці менавіта з пісьменніцкіх твораў.

Адзначаная здольнасць падаецца ўнікальнай. З першых пасляваенных твораў, у якіх Шамякін яшчэ ўзгадвае «вялікага Сталіна» (напрыклад, у «Грузінскай аповесці»), і да змрочных аповесцей 1990-х гадоў, якія адлюстроўвалі цёмныя бакі новай «капіталістычнай рэчаіснасці», пісьменнік заўсёды шчыра паказваў уласныя погляды на жыццё. Хто можа пахваліцца такой дыстанцыяй на працягу больш як за палову стагоддзя?

Але тады чаму ў незалежнай Беларусі так істотна зменшыліся наклады яго кніг? Прасцей за ўсё патлумачыць гэта эканамічным крызісам або «савецкасцю» пісьменніка. Аднак калі прыгледзецца да позніх твораў Шамякіна, напрыклад да рамана «Губернатар», відаць, што аўтар застаўся верным сваёй лініі ўвасаблення духу часу. Таму думаецца, усё больш складана.

На пачатку 1990-х гадоў адбылося, на мой погляд, ідэйнае разыходжанне пісьменніка з чытачамі. Перад той часткай, якая прымала савецкую рэчаіснасць і са стрыманым аптымізмам глядзела ў будучыню, паўстала праблема выжывання. Пісьменніцкі трагізм толькі вярэдзіў ім душу. Тая частка грамадства, якая прыняла ўвесь дыяпазон новых павеваў (ад адраджэння беларускай культуры да рыначнай эканомікі) ці хаця б іх пэўны сегмент, не магла далучыцца да шамякінскага ўспрымання паслясавецкага грамадства.

Акрамя таго, пры ўсім трагізме падзей, якія адлюстроўваў Шамякін у ранейшых творах, у глыбіні душы ён заставаўся аптымістам. Яно і не дзіўна, бо пісьменнікі, козырам якіх з'яўляецца сюжэт, якія пішуць шмат і чые творы прысвечаны сучаснасці, проста абавязаны з упэўненасцю глядзець на рэальнасць. Бадай, у іх няма іншага выйсця. Масавы, шырокі чытач ніколі не будзе звяртаць увагу на творы песімістычнага гучання.

Але будзем шчырыя: акрэсленыя праблемы датычыліся пэўнай, канкрэтнай эпохі і кардынальна не ўплывалі на агульнае ўспрыманне творчасці Івана Шамякіна. Цяпер, калі пасля яго смерці прайшло ўжо больш за сем гадоў, а з часу напісання яго найлепшых твораў — некалькі дзесяцігоддзяў, раманы

пісьменніка павінны быць ацэнены з вышыні часу. Зрэшты, такі лёс усіх твораў і творцаў. Вядома, выказваю толькі свой суб'ектыўны погляд. У дадзеным выпадку і крытыка, і чытача.

Паспрабуем разабрацца ў спрэчных момантах творчасці Шамякіна на прыкладзе твораў, якія атрымалі ці не найбольшую папулярнасць сярод чытачоў: раманаў «Гандлярка і паэт» і «Атланты і карыятыды». Прызнацца, такіх супярэчлівых пачуццяў, як пры іх прачытанні, не адчуваў даўно. Адлюстраванне тагачаснага жыцця, побыту людзей, псіхалогіі герояў спачатку выклікае сапраўднае захапленне. Але праз пэўны час ловіш сябе на думцы, што найбольш удалымі і натуральнымі атрымаліся старонкі, дзе няма атмасферы і духу «савецкасці».

Што маю на ўвазе? Пачынаючы чытаць раман «Гандлярка і паэт», адчуваў пэўны скепсіс. Колькасць твораў пра вайну, прачытаных маім пакаленнем, даўно перайшла крытычную мяжу, пасля якой некаторыя моманты проста перастаюць успрымацца належным чынам. Тым не менш раздзелы пра гандлярку Вольгу падаліся наватарскімі і ўразілі да глыбіні душы.

Апісанні перадваеннага Мінска і жыцця яго насельнікаў, атмасфера пачатку вайны перададзены з натуральнасцю і паўнатой. Складваецца ўражанне прысутнасці як аўтара, так і чытача на сталічных вуліцах. Неўзабаве ўзнікла насцярожанасць: папрокі, якія аўтар выказваў у адрас гераіні, выклікалі здзіўленне. Тое, што ў савецкія часы здавалася мяшчанствам, цяпер лёгка тлумачыцца жыццёвай кемлівасцю і клопатам пра тое, як ацалець падчас нямецкай акупацыі. Нагадаю, што раней, у 1917–1920-я гады ў Мінску па чарзе змянілася ўлада цара, Часовага ўрада, саветаў, немцаў, зноў саветаў, палякаў і ў чарговы раз саветаў. Несумненна, вопыт выжывання перадаўся гераіні разам з аповедамі бацькоў. Але галоўнае было ў тым, што Вольга выглядае жывым, спрэчным і натуральным чалавекам.

А вось са з'яўленнем Паэта інтарэс да твора пачынае паступова зніжацца. Цяжка папракаць аўтара ў адсутнасці рэалізму: і патрыятычныя выказванні героя, і яўкі, і кватэры, і падпольная

барацьба — усё гэта, несумненна, мела месца. Відавочна, што тып станоўчага героя быў надзвычай распаўсюджаны ў той час. Але бязмежная правільнасць праз пэўны час пачынае выклікаць ціхую нуду. Калі ўмоўная першая частка рамана прымушае з маланкавай хуткасцю перагортаць яго старонкі, дык другая чытаецца паволі і зрэдка.

Вельмі здзівіў фінал. Каб пазбегнуць папрокаў у неаб'ектыўнасці, працуюць ўрываком з ліста Яна Скрыгана да Івана Шамякіна, напісанага ў сакавіку 1976 года. Ян Скрыган вельмі высока ацаніў твор. Але пры гэтым адзначыў, што «здзівіў *трохі канец: як бы абарваны, як бы заскоры*». Нагадаю: Вольга перавозіла ў лес зброю, а потым раптоўна, пад уражаннем забойства маленькіх яўрэйскіх дзяцей, чые рэчы яна ўбачыла, падарвала сябе і некалькіх паліцаяў. Пасля прачытання апошняга эпизоду аповесці ў мяне склалася ўражанне, што фінал аказаўся крыху штучным. Але па законе савецкай ваеннай літаратуры напрыканцы твора павінен быць здзейснены подзвіг, што і адбылося.

З пазіцыі сучаснасці пэўнае непаразуменне выклікаюць і асобныя старонкі рамана «Атланты і карыятыды». Сам твор, як іншыя шамякінскія раманы, чытаецца на адным дыханні. Праблемы архітэктуры, узаемаадносінаў паміж спецыялістамі ў гэтай галіне і партыйным кіраўніцтвам, асабістыя стасункі герояў — усё гэта пераплецена ў такі клубок, які хопіць вынаходлівасці і моцы сплесці толькі сапраўднаму майстру.

Але адначасова ў рамане моцна бянтэжаць праявы партыйнасці. Твор пачынаецца з моманту, калі галоўны герой, архітэктар Карнач, узяў самаадвод падчас выбараў у партыйны орган. Наступныя старонкі прысвечаны размовам героя, архітэктара Шугачова (сябра Карнача) і яго сям'і, Макаеда (ворага і канкурэнта галоўнага героя) са сваёй жонкай, якія абмяркоўваюць гэты ўчынак і пралічваюць яго наступствы. Цяжка спрачацца, што тады такая сітуацыя была форс-мажорнай. Больш за тое, яна цалкам адпавядала тагачасным рэаліям. Але сёння такія эпизоды наўрад ці зацікавяць аўдыторыю. Расчараўвае фінал. Пасля таго

як прафесійныя справы Карнача, здавалася б, цалкам забыталіся, канфлікт вырашае мудры, строгі, але справядлівы сакратар абкама Сасноўскі. Чым не класіка сацрэалізму?

Вось колькі цытат з твора: *«А навошта яму заядацца з Шугачовым, якога выбралі сакратаром партбюро», «але разам з тым такая сітуацыя злавала: не да твару партыйнаму кіраўніку душэўная раздвоенасць», «яна дрэнна ўплывае на брата, робіць яго, актыўнага камсамольца, скептыкам», «партыя паставіла грандыёзную гуманную задачу: забяспечыць людзей жылём», «вы ніякая не актрыса. Ніколі не іграеце. Між іншым, за гэта вас любіць увесь гарадскі актыў»* (апошнюю фразу Карнач кажа Галіне Уладзіміраўне, у якую потым закахаўся), *«толькі ведай: партыйныя прынцыпы Ігнатовіч ніколі не задбае», «не зробіць ён такога даклада на бюро гаркома, бо глыбока паважае гэты прадстаўнічы орган»* і г. д.

Каб пазбегнуць крытыкі і папрокаў з боку прыхільнікаў Шамякіна, яшчэ раз падкрэслію: там, дзе Іван Пятровіч звяртаўся да праяў звычайнага жыцця, узаемаадносін паміж людзьмі, ён заставаўся глыбокім майстрам слова. Але як толькі творца адыходзіў у сферу палітыкі і партыйнасці, узнікала штучнасць, ненатуральнасць, пафас.

Іван Шамякін успрымаецца сучасным чытачом амаль як бездакорны савецкі пісьменнік. Кажуць, савецкая эпоха ўзгадала пісьменніка, дала яму багаты жыццёвы матэрыял, падарыла дабрабыт. Ды і наогул, мала хто атрымаў ад яе столькі рэгалій і ўзнагарод. І сапраўды, Шамякін — Герой Сацыялістычнай Працы, акадэмік Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, народны пісьменнік, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі СССР і дзвюх Дзяржаўных прэмій БССР... Але вазьму смеласць сцвярджаць, што савецкасць толькі перашкодзіла Івану Пятровічу і яго творам, прывязаўшы іх да свайго часу.

Для таго каб застацца ў літаратуры, пісьменнік павінен не толькі апярэджваць свой час — гэта датычыцца ў першую чаргу геніяў. На маю думку, творца мусіць абапірацца на сваю

эпоху, на глыбокім філасофскім узроўні ўздымаць актуальныя для яе праблемы. Але ён не павінен звязвацца з ёй гэтак шчыльна, каб наступныя пакаленні не маглі знайсці штосьці сугучнае ўласным думкам.

Як жа нам разглядаць творчасць Шамякіна, сімвала беларускай савецкай літаратуры, і яго калег у такім кантэксце? Мяркую, ісціну трэба шукаць пасярэдзіне: паміж савецкай традыцыяй безмежнага ўсхвалення і тэзісамі вядомага артыкула «Ружовы туман. Раздзел з гісторыі таталітарызму» Сяргея Дубаўца, у якім ён назваў нацыянальную літаратуру савецкай эпохі антыподам беларушчыны.

Будзем аб'ектыўныя: сярод кніг І. Шамякіна ёсць тыя, якія засталіся ў сваім часе, якія перайшлі з твораў літаратуры ў катэгорыю «гісторыя літаратуры» або нават «гістарычныя крыніцы». Мяркую, па асобных з іх даследчыкі будуць вывучаць атмасферу часу і свядомасць савецкіх пісьменнікаў. А вось асобныя найлепшыя творы Івана Пятровіча, самыя таленавітыя раздзелы яго раманаў, безумоўна, застануцца і будуць запатрабаваныя чытачамі.

Літаратура «сонечная» і «начная»

Письменнік, доктар філалагічных навук, прафесар, даследчык творчасці Ф. Дастаеўскага і арыгінальны літаратурны крытык Аляксандр Станюта адышоў у іншы свет у жніўні 2011 года. Але маштаб зробленага ім, на маю думку, зусім не адпавядае ступені публічнага прызнання ягонага таленту.

Біёграф, інтэрпрэтар, дакументаліст?

Упэўнены, падобнае меркаванне будзе прынята асобнымі чытачамі з іроніяй, а то і ўнутраным пратэстам. Як можна казаць пра яго адсутнасць, калі ў Аляксандра Станюты былі рэгаліі і высокі грамадскі статус, калі былі выдадзены кнігі, калі ён адчуваў павагу з боку калег і меў высокі аўтарытэт сярод колішніх студэнтаў? Тым не менш не пакідае адчуванне, што асоба і творчасць Аляксандра Аляксандравіча па-ранейшаму ўспрымаюцца ў вузкім кантэксце.

Для дасведчаных тэатралаў Аляксандр Аляксандравіч з'яўляецца біёграфам Стэфаніі Станюты, сваёй маці. Пераацаніць значнасць кнігі «Стэфанія» цяжка. Лічаныя беларускія акцёры пакінулі ўспаміны або мэтанакіравана гутарылі з журналістамі. Таму дакументальная аповесць, якая змяшчае ў сабе шмат цікавых дэталей, падрабязнасцей творчага жыцця самой артысткі, яе калег, Купалаўскага тэатра ўвогуле, ліквідуе «белыя плямы» ў гісторыі айчыннага сцэнічнага мастацтва. Для іншых А. Станюта цікавы найперш у якасці крытыка і літаратуразнаўцы, бо яго памятаюць як аўтара дзвюх кніг пра творчасць Ф. Дастаеўскага, зборніка «Плошча свабоды», шэрагу літаратурна-крытычных даследаванняў.

Нягледзячы на глыбіню ацэнак, тэатральная і літаратурная крытыка застаецца з'явай у нечым другаснай у параўнанні са стварэннем арыгінальнага тэксту, спектакля, фільма. Крытык застаецца ў сваім часе — разам з большасцю з'яў мастацтва, пра якія ён напісаў. Тады як найлепшыя ўзоры арыгінальнай творчасці пачынаюць самастойнае жыццё ў прасторы мастацтва ўжо без інтэрпрэтатара (нешматлікія выключэнні кшталту В. Бялінскага толькі падцвярджаюць правіла). Таму для крытыка як адна з магчымасцей застацца стваральнікам першаснай мастацкай з'явы — шлях у праявічныя жанры.

Станюта зрабіў такі крок у сталым узросце, калі былі апублікаваны яго раманы «Гарадскія сны» і «Сцэны з мінскага жыцця», шэраг аповесцей і апавяданняў. Творчасць пісьменніка атрымала станоўчыя водгукі, пра яе з'яўляліся рэцэнзіі. Тым не менш сфарміравалася меркаванне, што кнігі Станюты — гістарычная дакументалістыка, магчымасць перанесціся ў ваеннае і пасляваеннае мінулае Мінска, стаць сведкамі нямецкай акупацыі, забойства Кубэ, вызвалення, наладжвання быту пасля вайны («Гарадскія сны») або трапіць у эпоху «адлігі» («Сцэны з мінскага жыцця»). Магчыма, некаторыя падставы для такога падыходу даў сам аўтар. Уладальнік сапраўды фантастычнай памяці, А. Станюта захаваў ва ўяўленні назіранні, уражанні, малюнкi далёкага мінулага. Улічваючы, што з таго часу (асабліва ваеннага) засталася няшмат сведчанняў, прычым яркіх, непасрэдных, дзіцячых або юначых, творы пісьменніка сталі сапраўдным кландайкам для аматараў сталічнай даўніны. Аднак і такі падыход звужае ўспрыманне Станюты як пісьменніка. Пры такой логіцы яго проза ўспрымаецца як кнігі для мінскіх інтэлігентаў сталага веку або маладых аматараў гісторыі, якія доўгімі вечарамі паглыбляюцца ў мінулае сталіцы.

Такім чынам, сын-біёграф, крытык-інтэрпрэтатар, пісьменнік-дакументаліст. Ці не замала? Не, калі ўспрымаць творчасць А. Станюты ў параўнанні з яго калегамі. Так, калі належным чынам асэнсаваць узровень напісанага. У прозе Аляксандра Аляксандравіча ў найбольшай ступені сканцэнтраваліся творчыя

пошукі аўтара. Каб патлумачыць іх значэнне, звернем увагу на суадносіны ў літаратуры катэгорый асобы і часу.

«Гарадскія сны»

Звычайна ў праявічым жанры (аповесцях, успамінах) у цэнтры аповеду знаходзіцца асоба героя, які дзейнічае ў пэўнай часовай прасторы. Абставіны жыцця з'яўляюцца фонам для сюжэта або ўплываюць на падзеі. У буйным жанры (рамане) творца звычайна імкнецца гарманічна прадставіць як чалавека, так і часавую прастору, эпоху, у якіх той існуе. Менавіта таму героі такіх твораў становяцца сімваламі пэўнага гістарычнага перыяду і ўвасабляюць думкі і ідэалы людзей таго часу.

У цэнтры рамана «Гарадскія сны», пра які пойдзе гаворка далей, знаходзіцца асоба гісторыка Сяргея Забелы. Ён узгадвае сваё жыццё ў даваенным, ваенным і пасляваенным Мінску. Сям'я героя, месцы яго жыхарства, інтэр'еры дамоў, рэплікі і паводзіны людзей... Дзесьці на заднім фоне гучаць стрэлы, ідзе вайна... Часам гэты свет урываецца ў жыццё героя (напрыклад, у выпадку, калі Сяргей разбівае шкло фашысцкай машыны і немец у пошуку вінаватага прыходзіць да яго дадому). Акрамя мастацкага вымыслу, у творы прадстаўлена гістарычная эпоха і рэальныя асобы. Наркамы НКУС Берман і Яжоў, гаўляйтар Кубэ і яго канкурэнт за ўладу ў Беларусі фон Готберг, міністр дзяржбяспекі Цанавя і футбалісты мінскага «Дынама», пра якіх ён клапаціўся.

А. Станюта па-майстэрску пераключае ракурсы з асабістага і прыватнага на агульнае, дзякуючы чаму яго кніга трымае ўвагу чытачоў. Перад намі класічны варыянт твора, які мае некалькі ўзроўняў прачытання. Першы дазваляе нам паглыбіцца ў свет героя. Другі — адчуць эпоху. Пры такіх разважаннях узнікае паралель з «Вайной і мірам», дзе грамадскае жыццё адбіваецца ў лёсах герояў. Але ж раман Талстога стаў класікай яшчэ таму, што меў трэці, філасофскі, абагульняльны ўзровень. Такая рыса ўласціва і раману Станюты.

На пачатку твора лірычны герой прыязджае ў Маскву і наведвае Крэмль, дзе калісьці, у якасці крамлёўскага курсанта служыў яго бацька: *«Небо снижалось, оставляя свою бесконечную высоту, и словно впадало сюда, в большую лощину среди высоких каменных сооружений. <...> И было ощущение, что так вот, со всей очевидностью, даже наглядностью перед глазами открылось вдруг невидимое, неземное, без начала и конца, небесное течение вечности. <...> И вот тут, в этой впадине неба, под вековечным небесным потоком появляется обыкновенный человек, отец твой... <...> Потом небесное течение покидает твоего отца на этой площади, на страже бога, сотворенного людьми. <...> Отец здесь остается, живой на страже мертвого, а небесное течение снова подымается куда-то за каменное ограждение площади. Оно уносится выше, дальше — туда, где для отца, как и для всех, опять наступит небытие».*

Сяргей Забела трапляе праз гады ў тую ж прастору, дзе калісьці знаходзіўся яго бацька. *«В пространстве, в том или ином месте, в принципе, можно при желании побывать, войти туда и снова выйти. Пространство, место — это уже как-то ближе к неизменности и к непреложности. А время, время? Им не овладеешь. Оно тобою — да...»* Па сутнасці, «Гарадскія сны» становяцца спробай лірычнага героя праз філасофскія разважанні, праз дыялогі з самім сабой разгадаць таямніцу часу, мінулага і знайсці сэнс жыцця.

У чым жа філасофская аснова рамана А. Станюты? Паспрабаваць знайсці адказ на гэтае пытанне нам дапаможа назва твора. Што азначае ў ёй слова «сны»? Письменнік выкарыстоўвае ў творы «прыныцып сноў», што робіць дзеянне рамана не паслядоўным, а пульсуючым, перарывістым, у нечым фантазмагарычным і ў чымсьці прыпадабняе да «Ста гадоў адзіноты» Маркеса.

Чаму сны становяцца «гарадскімі»? Мяркую, тое не проста канстатацыя месца дзеяння. Як піша письменнік, *«время меняет все. Одними и теми же остаются только места. Они, может, и связывают как-то происходящее во времени».* Шматзначным успрымаецца

фінал твора: *«И вот теперь, спустя сорок лет, в июне, возле тех же самых дверей, под знакомыми с юных лет окнами были слышны совсем другие голоса, другой уличный шум и ветерок, другой шелест листвы уже состарившихся лип. <...> Не было уже тех, кто помнил, знал то время. Не было в спешищей молодой толпе, в помолодевшем, пусть пока только снаружи, времени. Время прошло. Осталось место. Как бы его ни переделывало время, место, где было, там — и остается навсегда».* Тонкасць і небанальнасць успрымання рэчаіснасці, часу і прасторы — самых глабальных філасофскіх катэгорый, пэўна, першая ўмова сапраўднага таленту. А ўменне зафіксаваць плынь свядомасці героя, маштабнасць ягонага роздуму робіць такую здольнасць пісьменніка відавочнай. Месца дзеяння (Мінск) у «Гарадскіх снах» звязвае, па-першае, мінулае і сучаснасць, па-другое, людзей розных эпох, а, па-трэцяе, узроўні прачытання рамана (асабісты, грамадска-гістарычны і філасофскі), што надае твору цэласнасць і завершанасць.

«Сонечная» і «начная» проза

Апошнім часам у беларускай літаратуры стала надзвычай модна гуляць «у класікаў». Пры ўсіх адмоўных і адначасова камічных сітуацыях, якія нараджаюць гэтакія прэтэнзіі, творы неабходна разглядаць на прадмет іх адпаведнасці ці неадпаведнасці канону. І высокаму ўзору. Толькі рабіць шчыра і «па гамбургскім рахунку». А. Станюта не паспеў, а можа, не імкнуўся публічна заявіць уласныя прэтэнзіі на прызнанне. Гэтую справу за яго павінны зрабіць мы.

Рэаліі сучаснага літаратурнага працэсу сведчаць: чытачы страцілі давер да станоўчых ацэнак, бо яны пераважаюць ледзь не ў кожнай рэцэнзіі. Таму паспрабую патлумачыць значэнне прозы А. Станюты інакш: праз развіццё сучаснай айчынай літаратуры.

У рускім літаратуразнаўстве існуе даўняя традыцыя вылучаць у прыгожым пісьменстве два кірункі, звязаныя з асобай

двух вялікіх пісьменнікаў, — Л. Талстога і Ф. Дастаеўскага. Што з’явілася падставай для класіфікацыі? Найбольш грунтоўнае разыходжанне бачыцца ва ўнутраным свеце творцаў і іх стаўленні да светабудовы. Не будзе адкрыццём адзначыць, што ва ўсе часы сучаснасць з канфліктамі, войнамі і супярэчнасцямі ўспрымалася большасцю сапраўдных пісьменнікаў у якасці дысгарманічнай з’явы. Адпаведна, галоўныя персанажы ў творчасці абедзвюх плыней звычайна імкнуліся дасягнуць гармоніі. Аднак яе пошукі адбываліся рознымі шляхамі.

Аўтары, што трымаліся першай, «талстоўскай» традыцыі, імкнуліся або перанесці дзеянне ў рамантызаванае мінулае і адшукаць там «залатое стагоддзе», або знайсці ў сучаснасці асоб, што выклікаюць захапленне, або нейкім чынам прывесці ўласных герояў да раўнавагі з навакольным светам. У сучаснай беларускай прозе прадстаўнікамі такой плыні, якую можна назваць «сонечнай», з’яўляюцца Андрэй Федарэнка, Уладзімір Саламаха, Аляксандр Станюта, Уладзімір Сцяпан і некаторыя іншыя.

Пісьменнікі другой традыцыі, якую можна назваць «начной», імкнуцца сканцэнтраваць увагу чытачоў на сучасных для іх рэаліях, адлюстравачь у сваёй прозе дысгармонію рэчаіснасці, драматычную экспрэсію, паглыбіць гэтыя адчуванні. Так ствараецца кантраст з гармоніяй, і чытач «падводзіцца» да разумення яе неабходнасці. Прадстаўнікамі гэтай плыні ў нашай літаратуры з’яўляюцца Анатоль Казлоў, Юрый Станкевіч, Альгерд Бахарэвіч, Алена Брава...

Адзначу яшчэ адзін, асабісты крытэрыі вылучэння згаданых кірункаў. Апошнім часам чытаю значную колькасць твораў сучаснай беларускай літаратуры. Нядаўна злавіў сябе на парадаксальнай думцы: для ўласнай асалоды чытаю менавіта «сонечныя», гарманічныя творы. Тады як зварот да «начных», дысгарманічных кніг адбываецца хутчэй па прафесійным абавязку (каб напісаць рэцэнзію, каб мець уяўленне пра бягучы літаратурны працэс).

Упэўнены, «сонечны» і «начны» кірункі выступаюць увасабленнем адпаведнага тыпу мыслення: гарманічнага і дысгарманічнага. Прычым як пісьменніка, так і чытача. З аднаго боку, мы можам

разглядаць тып чытацкага мыслення (праз выбар пэўных пісьменнікаў і іх кніг). З другога — творчым асобам уласцівы заўсёдны пошук крыніц натхнення. Таму, думаю, што «сонечныя» пісьменнікі, хутчэй за ўсё, будуць чытаць «сонечных», і наадварот.

Прызнаюся, з кніг сучаснай айчыннай літаратуры толькі некаторыя выклікалі ў мяне сапраўднае натхненне, думкі, ідэі і, галоўнае, адчуванне гармоніі, параўнальнае з уздзеяннем твораў агульнапрызнанай, сусветнай класікі. Адной з іх стаў раман А. Станюты «Гарадскія сны». Менавіта таму з усёй шчырасцю і адказнасцю за свае словы хачу назваць яго раман адным з сапраўдных дасягненняў, а магчыма, і класікай беларускай літаратуры...

Віктар Марціновіч — першы постіндустрыяльны пісьменнік?

За апошні год у беларускай літаратуры адбыліся змены, якія, на маю думку, могуць істотна паўплываць на яе развіццё ў наступныя дзесяцігоддзі. Вонкавай праявай новых павеваў сталі два факты. Спярша ў шорт-ліст другой літаратурнай прэміі імя Ежы Гедройца ўвайшлі два творцы, якія паралельна з літаратурай займаюцца журналісцкай дзейнасцю (Альгерд Бахарэвіч і Людміла Рублеўская). Пасля па сёціве пракацілася хваля цікавасці да новага рамана Віктара Марціновіча «Сфагнум».

Сувязь двух фактаў, магчыма, нябачная на першы погляд, падштурхнула да далейшых разважанняў. Але пачну крыху здалёк. З крытэрыяў, якія на працягу апошняга паўстагоддзя з'яўляліся галоўнымі падчас ацэнкі літаратурных твораў. Прычым не для прыхільнікаў масавай літаратуры, а для хоць бы адносна дасведчанай чытацкай аўдыторыі.

Першую мадэль, уласціваю творцам савецкіх часоў (гаворка перш за ўсё пра 1960-я — сярэдзіну 1980-х гадоў), можна патлумачыць праз **вобраз падводнай лодкі**. Пісьменнік мог некалькі гадоў пісаць раманы, знаходзячыся па-за грамадскай увагай (фактычна, «пад вадой»). Потым «усплываў»: прыносіў твор у рэдакцыю, дапрацоўваў яго, чакаў выдання ў часопісе, а пасля асобнай кнігай... А потым зноў хаваўся «пад ваду», каб рэалізаваць чарговую творчую задуму.

Такой мадэлі спрыяла адсутнасць у СССР рэальнага палітычнага жыцця і магчымасці публічнага самавыяўлення (паэтычныя выступленні часоў «адлігі» засталіся ў мінулым). У выніку

пісьменнік або мусіў іграць ролю «літаратурнага генерала» і ўдзельнічаць у афіцыйных мерапрыемствах, або сыходзіць ва ўласную «падводную лодку». Да таго ж роля тэкставага носьбіта інфармацыі (кніг, газет, часопісаў — легальных ці самвыдатаўскіх) была надзвычай высокай. Асабліва ўлічваючы, што акрамя замежнага радыё, якое глушылася, іншыя крыніцы атрымання інфармацыі тады адсутнічалі. Адпаведна, **галоўным крытэрыем ацэнкі кожнага пісьменніка заставалася яго творчасць.**

Непрацяглы перыяд перабудовы істотна змяніў сітуацыю, якую яркава адлюстроўвалі дэвізы «**тут і цяпер!**» і «**сустрэнемся на барыкадах**». На першы план выйшаў тып творцы-трыбуна, творцы-бунтара, які публічна агучваў свае ідэі (класічны прыклад — паэт Анатоль Сыс). Таму **новым галоўным крытэрыем стаў фактар, ці адпавядае творчасць часу** (у тым выпадку — сучаснасці, якая супрацьпастаўлялася мінуламу).

Пасля перабудовы, у 1990-я гады, на пераважнай частцы постсавецкай прасторы ключавым пытаннем стала праблема выбару: арыентавацца на Захад ці на савецкую спадчыну? Да гэтай праблемы дадаліся адносіны інтэлігенцыі да дзейнай улады, якая ў шэрагу рэспублік апелявала да традыцый СССР. У выніку ў краінах СНД склаліся два лагеры (абапіраючыся на расійскі досвед, назавём іх «лібераламі» і «патрыётамі») са сваімі саюзамі пісьменнікаў, друкаванымі выданнямі, іерархіяй і г. д.

Для значнай часткі чытачоў **галоўнымі крытэрыямі перасталі быць уласна пісьменніцкая творчасць** (а менавіта пра яе якасць клапаціліся пісьменнікі-традыцыяналісты) і **адпаведнасць твораў часу** (праявай апошняй рысы часцей за ўсё з'яўлялася або масавая літаратура, або публіцыстыка). Месца творчасці і саміх твораў заняла **палітычная пазіцыя аўтараў** з лозунгам «**хто не з намі — той супраць нас**» (што ўласціва постсавецкаму палітызаванаму грамадству). Таму ключавыя асобы з супрацьлеглых літаратурных лагераў міжволі ўспрымаліся як сімвалы, сцягі пэўнай ідэалогіі, а ніяк не творчыя асобы. У выніку крытыка, ці хоць бы непрадзуты разгляд творчасці, стала немагчымай. Напрыклад, асобу

выбітнага пісьменніка-«ліберала» калегі ацэньвалі толькі станоўча, а «патрыёты» — адмоўна (і наадварот).

Зразумела, пісьменнікі, якія адкрыта не выказвалі ўласнай палітычнай пазіцыі і апелявалі выключна да з'яў і здабыткаў літаратуры, нікуды не зніклі. Але ў 1990-я гады літаратура перастала быць адзінай крыніцай інфармацыі. У выніку аўдыторыяй большасці з такіх творцаў (акрамя самых таленавітых, як Андрэй Федарэнка) засталася, на жаль, вузкая кола чытачоў. А на слыху ў шырокай аўдыторыі знаходзіліся літаратары, што акрэслілі сваю грамадскую і палітычную пазіцыю і публічна агучылі яе.

Такая сітуацыя і вылучаная тры мадэлі (пры якіх крытэрыямі лічылася творчасць, адпаведнасць часу з супрацьпастаўленнем мінуламу і палітычная пазіцыя) былі характэрныя для традыцыйнага, індустрыяльнага грамадства, якім з'яўлялася Беларусь у XX стагоддзі. Але ў 2000-я ў дзверы постсавецкай прасторы па-стукала постіндустрыяльная эпоха разам з інтэрнэтам. Здавалася б, апошні даваў пісьменнікам ідэальны шанс прэзентаваць уласную творчасць. Бадай кожны творца сярэдняга або маладзейшага ўзросту стварыў сайт або вёў старонку ў «ЖЧ», спадзеючыся на чытацкае прызнанне. Але цуду не здарылася. У пераважнай большасці іх чытачамі засталася тая самая аўдыторыя, што звярталася да іх надрукаваных твораў у часопісах ці кнігах. Чаму?

Як вядома, адной з галоўных каштоўнасцей постіндустрыяльнай эпохі з'яўляецца інфармацыя і доступ да яе. Людзі выходзяць у інтэрнэт, каб знайсці неабходныя ім звесткі, а таксама абмеркаваць праблемы, якія хвалююць іх у дадзены момант. Але ў пераважнай большасці сайты ці блогі пісьменнікаў, для якіх творчасць па сутнасці з'яўляецца хобі (бо ў Беларусі амаль немагчыма зарабляць, прафесійна займаючыся літаратурай), адлюстроўвалі іх уласны мікрасвет і наўрад ці маглі зацікавіць шырокую аўдыторыю. Інакш кажучы, гэтыя рэсурсы былі астраўкамі індустрыяльнага грамадства ў постіндустрыяльным.

Такім чынам, сітуацыя закансервавалася. Вузкая элітарная праслойка чытачоў ацэньвала творы выключна на аснове іх мастацкай

вартасці. Больш шырокая аўдыторыя сачыла за новымі кнігамі вядомых грамадскіх асоб. Але ўвогуле беларусы, якія карысталіся інтэрнэтам, амаль не цікавіліся літаратурай.

Ключом для тлумачэння змен, якія адбыліся параўнальна нядаўна, сталі словы Віктара Марціновіча, што прагучалі на прэзентацыі яго «Сфагнума». Не магу гарантаваць абсалютнай дакладнасці, але пісьменнік сказаў, што **яго місія ці творчая задача — у стварэнні тэкстаў**.

Названая рыса дапамагла мне аб'яднаць у адну тройку Альгерда Бахарэвіча, Людмілу Рублеўскую і Віктара Марціновіча, а таксама вылучыць апошняга як рухавіка зменаў. Вонкавае падабенства паміж гэтымі абсалютна рознымі пісьменнікамі заключаецца ў тым, што ўсе яны прафесійна займаюцца журналістыкай. Прычым яны не толькі звязаныя з пэўнымі рэсурсамі (адпаведна, «Радыё Свабода», «СБ. Беларусь сёння», «Белгазета»), але і мусяць рэгулярна, з вялікай частатой выказвацца па пэўных пытаннях, што робіць гонар іх выключнай працаздольнасці.

З аднаго боку, гэта дазваляе А. Бахарэвічу, Л. Рублеўскай і В. Марціновічу спецыяльна не займацца піярам уласных тэкстаў (або рабіць гэта дастаткова тактоўна, каб тое не кідалася ў вочы). Бо прысутнасць матэрыялаў у сеціве і рэгулярнасць іх з'яўлення там ёсць міжвольным піярам (у станоўчым значэнні слова). З другога — журналіцкія прынцыпы вымушаюць гэтых аўтараў шукаць тэмы, якія мусяць быць цікавыя дастаткова шырокай аўдыторыі.

Але вось тут пачынаюцца разыходжанні і назіраецца пэўны падзел. У сваім выданні Людміла Рублеўская піша менавіта пра літаратуру, а ў раманах або звяртаецца да мінулага, або праводзіць паралелі паміж ім і сучаснасцю. Творчасць Альгерда Бахарэвіча знаходзіцца бліжэй да грамадскіх праблем, але не абмянае праблем культуры і літаратуры (як у мінулым, так і сёння). А вось Віктар Марціновіч (і як калумніст, і як аўтар раманаў) піша выключна пра актуальнае «тут і цяпер». Прычым пра тое, што найбольш абмяркоўваецца ў сучасным грамадстве ў дадзены момант

і выклікае найбольш палярныя дыскусіі (ад працы сталічных кавярняў да падвядзення вынікаў конкурсаў Belarus Press Photo ці «Міс Мінск»). Гэта дазваляе назваць яго **піянерам у беларускай постіндустрыяльнай літаратуры**, або **літаратуры постіндустрыяльнага грамадства, якое фарміруецца ў Беларусі**.

Зразумела, хтосьці з чытачоў можа запырачыць, што аўтар гэтых радкоў блытае паняцці літаратура і журналістыка. Але ўвесь сэнс новых тэндэнцый у тым, што **сучасныя постіндустрыяльныя пісьменнікі ствараюць менавіта тэксты**. Прычым, па вялікім рахунку, **яны не падзяляюць тэксты на «высокія»** (створаныя, каб трапіць у класіку і вечнасць) і **«нізкія»** (на патрэбу дня).

Зразумела, такая творчая стратэгія не з'яўляецца выключна беларускай. Напрыклад, у Расіі падобным чынам працуюць ліберал Дзмітрый Быкаў і нацбол Захар Прылепін. Заўважце, погляды гэтых асоб дыяметральна супрацьлеглыя. Ды і названыя айчынныя творцы прадстаўляюць выданні, якія знаходзяцца на дыяметральна супрацьлеглых пазіцыях. Тут хаваецца яшчэ адна з прычын цяперашняй папулярнасці постіндустрыяльных пісьменнікаў. Зразумела, яны могуць супрацоўнічаць з выданнямі, палітычныя погляды якіх адпавядаюць ці не адпавядаюць іх уласным. Але **свае тэксты яны адрасуюць больш шырокай інтэрнэт-аўдыторыі, якой цікавая пэўная праблема і погляд на яе**.

Можна доўга спрачацца, як ацэньваць з'яўленне постіндустрыяльнай літаратуры: станоўча ці адмоўна, як прагрэс ці як рэгрэс. Але ў любым выпадку, гэта адказ творцаў на выклік постіндустрыяльнай эпохі і імкненне застацца цікавымі для чытачоў.

Працяг рамана «Каласы пад сярпом тваім» — міф або рэальнасць?

(Роздум пра магчымасць існавання працягу знакамітага рамана Уладзіміра Караткевіча)

Міфы маюць сваё, уласцівае толькі ім жыццё. Спачатку яны нараджаюцца, распаўсюджваюцца па свеце ў выглядзе чутак, кімсьці занатоўваюцца на паперу і тым самым прэзентуюцца больш шырокаму колу людзей, жывуць доўгае ці кароткае жыццё. А потым яны ці паміраюць — бо людзі забываюць пра іх існаванне, ці пераходзяць у рэальнасць. Але часцей за ўсё яны проста жывуць, выклікаючы захапленне ці нават зайздрасць.

Любы літаратурны міф нібы прыварожвае чытачоў і даследчыкаў. Згадаем забытую гісторыю. Размова пойдзе пра магчымае існаванне працягу знакамітага рамана Уладзіміра Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім».

Усё бярэ пачатак ад інтэрв'ю У. Караткевіча, якое было змешчана ў газеце «ЛіМ» 21 ліпеня 1967 года пад назвай «Каласы з цагліны». У ім прагучала пытанне: «У пачатку года “Полымя” абвясціла, што сёлета ў часопісе будзе друкавацца другая кніжка рамана. Значыць, яна ўжо таксама напісана?» Письменнік адказаў: «У асноўным так. Уласна кажучы, гэта будзе не другая, а трэцяя і чацвёртая кніжкі, таму што першую я вымушаны быў падзяліць на дзве. Праўда, работа над імі крыху зацягваецца... паступаюць усё новыя і новыя матэрыялы».

Думаецца, што гэтыя словы прагучалі не проста так: Караткевіч пабаяўся б сурочыць, казаць на ўсю літаратурную Беларусь пра яшчэ не напісаны твор. Значыць працяг існаваў? Чаму ж ён

невядомы сённяшняму чытачу? Той жа Адам Мальдзіс у кнізе «Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча» выказаў меркаванне, «што чарнавік трэцяй і чацвёртай кніг (калі ён існаваў) хутчэй за ўсё знік летам 1982 года», калі Караткевіч з жонкай быў у Сімферопале, тады абрабавалі іх кватэру.

З гэтым пагаджаюцца не ўсе. Напрыклад, Анатоль Верабей пісаў у кнізе «Абуджаная памяць», што «архіўныя матэрыялы не дазваляюць сцвярджаць, што раман быў закончаны». Пры гэтым ён прыводзіць наступнае сведчанне. У аўтабіяграфіі пісьменніка, датаванай 1 снежня 1964 года, ёсць наступныя радкі: «Пасля двух год перапынку здаў у “Польмя” новы свой раман “Каласы пад сярпом тваім”. Здаў першы том. Другі не выпускаю з рук, дапрацоўваю. Пастараюся заплаціць гэтай кнігай доўг Дняпру, людзям паўстання 1863 г., Беларусі». Трэба заўважыць, што тады падзелу вядомай нам часткі «Каласоў...» не было. Першая частка — гэта тая, якая ўбачыла свет. Другая — гэта менавіта той працяг, які мы шукаем. Яшчэ адзін аргумент на нашу карысць?

Але не. У той жа кнізе А. Верабей прыводзіць яшчэ адну цытату з гэтай жа аўтабіяграфіі: «Цяпер працую над гістарычным кінасцэнарыем “Хрыстос прыямліўся ў Гародні”». Вядома, што яго Караткевіч закончыў 31 сакавіка 1965 года. А ўжо 7 красавіка таго ж года пачаў пісаць аднайменны раман. Атрымоўваецца, што як быццам бы і часу, і магчымасці працягваць твор у пісьменніка не было.

Акрамя гэтага, можна згадаць і тое, што на абмеркаванні свайго рамана ў Саюзе пісьменнікаў 22 лютага 1967 года (за паўгода да інтэрв'ю) Караткевіч сказаў: «Твор яшчэ не закончаны». Але што значыць «яшчэ не...»? Гэта можа азначаць і тое, што раман пакуль што закончаны на дзвюх першых кніжках, і тое, што працяг «Каласоў» пішацца, але праца зроблена не да канца.

Ёсць яшчэ два факта. На пачатку 1982 года Караткевіч напісаў тагачаснаму дырэктару выдавецтва «Мастацкая літаратура»: «Абавязуюся здаць канец “Каласоў” М. Ф. Дубянецкаму ў канцы снежня 1982 года. Ул. Караткевіч. 5 сакавіка 82 года. План

выхаду — 84 год (83 — рэдапрыхтоўка). 44 аркушы. На машыныцы 1000 старонак. 4 ст. на дзень». Анатоль Верабей сцвярджае, што гэты матэрыял, «асабліва прыпіска ў канцы, сведчыць, што пісьменнік думаў хутчэй за ўсё не пра напісаны твор, а пра яго напісанне».

У запісах Уладзіміра Караткевіча захаваліся наступныя радкі, датаваныя 25 кастрычнікам 1982 года: «Так, цяпер складаць зборнік вершаў, а там, можа, калі дасць бог, да вясны рабіць “Каласы”. Праўда, час ужо». Так, аргументы супраць існавання працягу «Каласоў...» даволі важкія. Але ў тым і сэнс, што гэта не аргументы, а контраргументы. Доказ «ад супрацьлеглага». Нічога крыўднага тут няма. Як па-іншаму даказаць існаванне рэчы, якую ты не трымаеш у руках? Толькі праз адмаўленне яе існавання. Значыць, нам трэба знайсці больш важкія аргументы, чым у апанентаў.

Увогуле «Каласы...» у нечым падобныя да гогалеўскіх «Мёртвых душ». Зразумела, не сваёй праблематыкай. Урыўкі другога тома знайшліся абсалютна выпадкова: некалькі чарнавых сшыткаў былі знойдзены ў шафе пасля смерці Гогаля, бо заваліліся за кнігі. Дзякуючы гэтаму мы можам убачыць у кнігах даволі значную частку твора. Паспрабуем зрабіць тое ж з «Каласамі...»: знайсці, а дзе і проста «склеіць» урыўкі і даказаць існаванне працягу знакамітай беларускай кнігі. І зробім гэта ў той паслядоўнасці, у якой гэтыя эпізоды павінны былі з’явіцца ў творы.

Непасрэдны пачатак трэцяй часткі «Каласоў...» у нас ёсць. Гэта рукапіс двух раздзелаў з кнігі «Брань», які быў знойдзены ў 74-й папцы хатняга архіва пісьменніка. У ім апавядаецца пра адзін дзень з жыцця Алеся Загорскага пасля таго, як яго па загадзе віцэ-губернатара Ісленьева пасадзілі пад хатні арышт. Такімі падзеямі заканчвалася вядомая нам частка «Каласоў...», імі жа пачыналася новая. На адвароце першай старонкі гэтага рукапісу Караткевіч алоўкам напісаў: «Пачаў 18 верасня 1964 г. У 11 г. дня. Дагэтуль напісаны былі раздзелы аб Маскве і некаторыя другія».

Што разумець пад раздзеламі «аб Маскве»? Можна амаль не сумнявацца, што гэта аповесць «Зброя», якая была ўпершыню

апублікавана толькі ў пачатку 1980-х. Дзеянне ў ёй адбываецца зімой і вясной 1862 года ў Маскве, куды Алесь, Мсціслаў, Кандрат Кагут і «дзядзька» Кірдун прызджаюць, каб здабыць зброю для будучага паўстання і вызваліць ад катаргі Андрэя Кагута. А калі ўзгадаць, што дзеянне двух першых раздзелаў адбываецца ў другой палове 1861 года (пасля адмены прыгоннага права), дык атрымоўваецца цэласны фрагмент.

Сам Караткевіч пра аповесць «Зброя» казаў наступнае: *«Не. Гэта не працяг рамана, а яго адгалінаванне. Галоўныя героі тыя, але яны дзейнічаюць у іншых умовах іншы раз не зусім так, як табе хочацца»*. Але аповесць выглядае як цэльная частка рамана. Па-першае, як сцвярджае А. Верабей, стыль твора дазваляе *«выказаць думку, што аповесць магла быць напісана ў маі-верасні 1964 года»*. А, па-другое, маскоўскія раздзелы цалкам адпавядаюць творчым мэтам пісьменніка. З аднаго боку, мэты гэтыя тыпова асветніцкія: пазнаёміць магчыма недасведчанага чытача з гістарычным матэрыялам (такую ролю выконвалі ў першай і другой частках «Каласоў...» сцэны віленскіх вечароў). З другога боку, і пісьменнік, і кожны чытач яскрава ўяўлялі, чым павінен быў закончыцца раман — арыштамі, шыбеніцамі, катаргай. Пра гэта пісаў сам Караткевіч у дадатку да рамана «Замест пасляслоўя»: *«Зараз пачынаецца нешта сур'ёзнае. Пачынаюцца мукі, пакуты асобных, дарагіх мне людзей, і народа, грамады, яшчэ больш мне дарагой, таму што я — кроў з крыві яе. З кожным з гэтых людзей, з кожным чалавекам з гэтай грамады я зрадніўся з самага пачатку дзён сваіх. Пакуты і раны кожнага з іх балюча адгукаюцца ўва мне. Гэтыя людзі, мажліва, сталі больш дарагія мне, чымся мае родныя, стрыечныя і іншыя браты, што загінулі ў войнах. І як мне цяпер — у тысячны раз — перажываць раны і смерць маіх блізкіх?!»* І надзвычай важна было хоць неяк падрыхтаваць чытача да непазбежнай будучыні сваіх любімых герояў. У некаторай ступені, аповесць «Зброя» — гэта першае кола пекла, гэта пачатак узыходжання Алеся Загорскага на сваю Галгофу. Гэта пачатак таго шляху, які ён выбраў сабе сам.

Наступнай, ужо трэцяй па ліку, часткай можна назваць раздзел «Студзеньскім цёмным світаннем». Ён быў апублікаваны ў «ЛіМе» 1 лютага 1963 года. Заўважым яшчэ да таго, як Караткевіч закончыў апублікаваную частку «Каласоў...» — да 18 мая 1964 года. Значыць, ужо тады ва ўяўленні пісьменніка існаваў план таго, як будуць разгортвацца далейшыя падзеі і, магчыма, былі напісаны некаторыя фрагменты тэксту. Інакш ён на публікацыю гэтага раздзела ніколі б не пайшоў. Дзеянне апошняга адбываецца 27 студзеня 1864 года. У той дзень Кастусь прысутнічае на пакаранні смерцю Франса Раўбіча — швагера Алеся Загорскага.

Такім чынам, паводле слоў У. Караткевіча, працяг рамана існаваў. Ад яго застаўся самы пачатак — першыя два раздзелы і аповесць «Зброя», а таксама адзін раздзел ужо пра канец паўстання — «Студзеньскім цёмным світаннем». Пакуль што ўсё сыходзіцца. Што датычыцца публікацыі «Зброі», дык яе можна патлумачыць наступным чынам: пісьменнік вырашыў надрукаваць хоць частку рамана, праверыць, як адрэагуюць на яго чытачы. Знікненне рукапісу летам 1982 года (калі яно было) канчаткова пахавала надзею ўбачыць працяг надрукаваным.

...Вы памятаеце запіс *«дагэтуль напісаны былі раздзелы аб Маскве і некаторыя другія»?* Вернемся да *«некаторых другіх»*. Трох кавалкаў працягу для нас мала. Не хапае яшчэ нейкага ўрыўка, напрыклад той жа канцоўкі рамана, якая б яскрава засведчыла пра намер Караткевіча закончыць твор. І не толькі пра намер, але і пра тое, што гэты намер быў здзейснены.

Якой жа бачыў канцоўку сам Караткевіч? На абмеркаванні рамана ў Саюзе пісьменнікаў 22 лютага 1967 года ён сказаў наступнае: *«Перад канцом, калі Аляксандр Загорскі і Корчак ідуць праз нікет пасля замаху на Аляксандра II, іх збіваюць на граніцы, калі яны хочуць перайсці яе. Мне гэты канец падабаецца»*. Ледзь не тую ж самую канцоўку можна ўбачыць і ў чарнавіках пісьменніка: *«Сял. варта. Б'юць. Апошн. позіркам і як вішн. сонца... Серабрыстыя аблокi. Канец»*.

Такой канцоўкі няма ні ў якім вядомым нам творы У. Караткевіча. Твор можа заканчвацца і эпілогам. На першы погляд,

не падыходзіць і гэтая версія, бо падзеі 1866 года (магчымы фінал працытаваны) пісьменнік як раз і назваў «Эпілог? Агонія?».

Згадаем усё напісанае У. Караткевічам, што звязана з паўстаннем 1863 года. Гэта шэраг вершаў, драмы «Кастусь Каліноўскі і «Калыска чатырох чараўніц». У прозе — пралог да рамана «Леаніды не вернуцца да Зямлі», апавяданні «Паляшук», «Сіняя-сіняя...». У пралозе «Леанідаў...» і апавяданні «Паляшук» дзейнічаюць зусім іншыя героі, чым у «Каласах...». А вось апавяданне «Сіняя-сіняя...» патрабуе нашага дэталёвага разгляду.

Яно незвычайнае ўжо з самага пачатку. Тут дзейнічае наш стары знаёмы: Пятрок Ясюкевіч. Упершыню мы сустрэліся з ім яшчэ на старонках «Каласоў...». Памятаеце? *«Ясюкевіч гожа, як дзяўчынка... <...> Вочы ў Ясюкевіча не ўмелі хлуціць. Як бы ён ні сваволіў, яны былі простыя і сумленныя, гэтыя вочы».* У апавяданні ён паўстае як *«былы беларус, былы гімназіст Віленскай гімназіі (там жа вучыўся Алесь Загорскі. — Д. М.), былы студэнт, былы паўстанец, былы вандроўнік, былы ўдзельнік геаграфічнай экспедыцыі Каміла дэ Брысака. Былы чалавек. Бо тут ляжаў жывы труп».* Мы сустракаемся з Ясюкевічам у пустыні Сахара, дзе ён разам з маленькай дачкой мясцовага шэйха памірае ад смагі.

Тое, што Ясюкевіч — гэта той Ясюкевіч, якома мы ведалі раней, не выклікае прэрэчанняў: тут і ўзгадка пра Віленскую гімназію, і ўспамін пра тое, што яго дражнілі дзяўчынкай. Існуе і яшчэ адно супадзенне, праўда, ускоснае: Ясюкевічу ў час дзеяння апавядання пяцьдзесят два гады. Дзеянне адбываецца ў 1880 годзе. Няхітрая арыфметыка, і высвятляецца, што Пятрок Ясюкевіч нарадзіўся у 1828 годзе. Ці равеснік ён Алесь Загорскага? Алесь быў у гасцях у цёткі Таццяны Галіцкай у 1850 годзе, бо, паводле яе слоў, *«дваццаць год назад»* стрыечны брат яе мужа, Багдан, *«звязаўся з мяцежнікамі».* Гаворка тут, несумненна, ідзе пра Багдана Чорнага Войну і пра паўстанне 1830–1831 гадоў. Праз год пасля паездкі ў госці (1852 год) Алесь з'ехаў вучыцца ў Віленскую гімназію. Тады, як піша аўтар, ён быў *«трынаццацігадовым хлопцам».* Адымаем ад 1852 года 13 гадоў і атрымоўваем

год нараджэння Алеся: 1839-ы. Амаль як і ў Петрака. Розніца складае адно дзесяцігоддзе. Падаецца, што гэта зроблена аўтарам наўмысна, каб не даць магчымасці параўнаць апавяданне і раман.

Згадаем і наступны ўрывак з апавядання «Сіняя-сіняя...»: «...іх прыціснулі тады да Доўгай кручы. І гарматы раўлі, вырываючы мяса, вырываючы людзей, сеючы змрок. А людзі сыталіся са стромы, падалі ў ваду Дняпра, у сіне-зялёнае прадонне, імклівае і халоднае, аж казытала ў жываце». Гэта сведчыць не толькі пра тое, што дзеянне адбывалася ў Прыдняпроўі. Памятаеце нараду ў Яраша Раўбіча ў «Каласах...»? Як раз там і прамільгнула гэтая ж геаграфічная назва: «Я павінен паклапаціцца аб умацаваннях Доўгай Кручы, Гарадзішча, Чырвонай Гары, Спароўскіх вышынь, Луцкіх гарбоў і гэтак далей». Значыць, на Доўгай Кручы і адбывалася бітва. Магчыма, у ёй удзельнічалі і Ясюкевіч, і Раўбіч.

Найвялікшае здзіўленне выклікаюць літаральна некалькі сказаў з таго ж апавядання «Сіняя-сіняя...»: «Загінуў Мацквявічус, загінуў Пацябня, Кастуся Каліноўскага навесілі, Загорскі бадзяеца невядома дзе і, можа, загінуў, маёр Кавецікі расстраляў паўстанца Волгіна». Паўстанец Волгін — гэта Сашка Волгін з той самай Віленскай гімназіі, дзе вучыліся Пятрок Ясюкевіч і Алесь Загорскі. Добра, хай наконт Волгіна супадзенне выпадковае. Але што робіць у апавяданні «Сіняя-сіняя...» Загорскі?!

Так, у літаратуры вядомы прыклады, калі аўтар перасяляе сваіх герояў у розныя творы. Уладзімір Караткевіч таксама зрэчас паўтараў знаёмыя прозвішчы: то тут, то там сустракаюцца то Грынкевічы (з «Леанідаў...»), то Ракутовічы (з «Сівой легенды»). Але выпадак з Алесем Загорскім асаблівы. Гэта АЛЕСЬ ЗАГОРСКИ! Герой, напэўна, самага любімага чытачамі рамана Уладзіміра Караткевіча. І ці варта было згадваць пра яго без асаблівых падстаў?..

Знарок нагадаем час напісання апавядання «Сіняя-сіняя...». Письменнік закончыў яго 14 лютага 1964 года. Памятаеце, я абяцаў вярнуцца да «некаторых другіх» раздзелаў, якія мы пакінулі без разгляду, а падрабязна абмеркавалі «раздзелы аб Маскве»?

Мне здаецца, што гэта апавяданне і ёсць тыя раздзелы — *«некаторыя другія»!* Яны падыходзяць і па часе напісання, і па некаторых прыкметах, пра якія я казаў вышэй. Такім чынам, можна зрабіць выснову, што **апавяданне «Сіняя-сіняя...» — эпілог рамана «Каласы пад сярпом тваім».**

Чаму ж тады ў самым канцы рамана мы развітаемся менавіта з Петраком, а не з Алесем? Аўтар піша, што пасярод пустыні змагаўся за жыццё *«былы чалавек. Бо тут ляжаў жывы труп».* Але хіба можна дапусціць, каб гэтым трупам быў Алесь?! Гэта быў бы занадта вялікі здзек з чытачоў.

Зноў звернемся да інтэрв'ю Уладзіміра Караткевіча Адаму Мальдзісу. Там прагучала наступнае пытанне: *«Некалькі слоў аб тым, што будзе ў апошніх дзвюх кнігах. Які фінал рамана?»* Паслухаем адказ, пазбаўлены канкрэтыкі, але ад гэтага не менш важкі: *«Крах усіх спадзяванняў, усіх ілюзій і — нават у гэтых абставінах — чалавечая нязломнасць! Паўстанне пацярпела паражэнне, але мужнасць — засталася. А значыць, засталося і спадзяванне, што чалавек, свабода і народ — выжывуць! Найбольш поўна гэтая думка праведзена на прыкладзе Алеся Загорскага».*

Гэтыя словы неаднойчы ўзгадваліся, калі я перачытваў апавяданне «Сіняя-сіняя...». Пятрок Ясюкевіч па сутнасці адмаўляецца ад Радзімы. Не, ён усё роўна любіць яе. Але ўжо не так, як раней. Ён адмаўляецца ад змагання за яе свабоду, адмаўляецца ад магчымага вяртання да яе: *«Не, вяртання не будзе. Вялікая Афрыка забрала яго ў палон. У шэрым цараванні смерці, між пірамідаў, між вялікім Хеопсам і вялікім Хефрэнам ён падумаў аднойчы аб радзіме і аб яе лёсе — і гэта быў пачатак канца».*

Маленькая краіна, уся пісаная гісторыя якой налічвала *васемсот год*, з якіх *трыста сама не ведала, хто яна такая*. Вартыя жалю спробы нешта зрабіць, *некуды кінуцца*. Спробы дзеяння, *падобныя на валтузную верабейкі ў векніках*. *Лухта і марнасць марнасцей!*

Ну і што? Ну, нават каб і *адолелі чыгунную сілу? Каб адступіўся цар? Усё адно людзі гінуць і народы гінуць, і працэс гэты няўхільны, а на зямлі не застаецца нічога, акрамя магіл*.

І мізерная, нязначная думка чалавека побач са сфінксам, побач з ноччу і цішынёй, побач з вялікім цараваннем магіл».

Настрой героя пачынае паволі змяняцца падчас размовы з Джамілёй, дачкой мясцовага шэйха. Спачатку Пятрок адказвае, нібы сцяўшы зубы: «Яму не хацелася гаварыць пра так званую “сваю зямлю”, але так дзяўчынка лепей забывала пра смагу. І таму ён гаварыў, нібы каменьчыкі ў глотцы варочаў.

— Зялёная. А калі глядзець з узгоркаў, то нават сіняя.

— Сіняя? — захоплена спытала яна. — Сіняя-сіняя?

— Сіняя-сіняя, — сказаў ён».

Чароўнае сугучча слоў «сіняя-сіняя», сказанае пра родную зямлю, будзе гучаць рэфрэнам, будзе паўтарацца ўсё часцей і часцей.

А потым здараецца цуд: «І тут гэтыя словы нібы нешта адпусцілі ў ім. Нібы прарвалася нешта даўняе, даўкае, гнятучае. І ён заплакаў. Бязгучна. Толькі слёзы каціліся па шчоках.

— Раскажы, — ціха напрасіла яна.

І ён расказваў. І паступова знікала вымушаная беднасць мовы, знікаў некуды семнаццацігадовы душны праклён, знікала чыгунная туга. Ён расказваў, і перад абмытымі вачыма, далёкае, жывое, уставала тое, што ён тысячу разоў бачыў і адначасова нібы пазнаваў першы раз. Крыжы на ростанях, вёскі ў барвяных каралях арабін, чырвоная шыпышына ля дарог, начлежныя коні ў тумане. Балоты, імішары, балоты. Мясцічкі сярод сініх лясоў, мосцікі над начнымі ручаінамі. Сіняя-сіняя-сіняя паплавы.

<...>

Недзе там, за пустыняй, за морам, была другая зямля. І ён не мог без яе. Яе не было тут, але яна была.

З атлусцелымі панамі, з бяздушнымі ўладарамі душ, з хлуснёй, са спаласаванымі мужыкамі, з апляванай, забароненай мовай.

Але яшчэ і з паплавамі, і з сінімі вербалозамі на берагах рэк. Няхай няшчасная, няхай забітая і абылганая, але свая, найлепшая на свеце, сіняя, чыстая, як першае каханне, да якога не прыліпае ніякі бруд, як бы ён ні цягнуўся.

Джаміля думала, што ён з'явіўся з казкі... Гэта праўда... І трэба ратаваць казку, пакуль яна казка, а не пустыня. Трэба біцца за яе нават з самім д'яблам і намерці на яе зялёных лугах, прыгажэйшых за ўсё на зямлі.

Вяртанне. Толькі вяртанне. Няхай там нікога няма. Камусьці трэба пачаць».

Гэтыя словы адны з апошніх у апавяданні «Сіняя-сіняя...». І адначасова, на маю думку, у рамане «Каласы пад сярпом тваім». У апошніх радках твора сцвярджаецца, што «за градою дзюн пачулася чыстае плясканне мазолістых вярблюджых ног». І гэта дае нам надзею на тое, што вяртанне і Петрака, і, можа быць, самога Алеся Загорскага стане рэальнасцю.

Змест

РАЗДЗЕЛ I.

«ДОНЖУАНСКІ СПІС» КАРАТКЕВІЧА

Ад аўтара.....	4
Уводзіны, або Навошта нам «Донжуанскі спіс»?	8
Частка 1. У Кіеве ды Оршы	11
«Нонка»	12
Кацярына	15
«Алёнка»	16
Святлана	19
Частка 2. У Маскве	44
Раіса	44
Ніна, або Уладзімір Караткевіч і Ніна Молева. Рэканструкцыя адносін	50
Навэла	83
Натэла	87
Валянціна	89
Частка 3. У Мінску	91
Малавядомы час	91
Галіна	95
Валянціна	99

РАЗДЗЕЛ II.

КАЛІ ПРЫЙДЗЕ БЕЛАРУСКІ АНДРЭ МАРУА?

Як стварыць літаратурную біяграфію	112
У пошуках беларускага Дзюма	122
Пераможцы і пераможаныя	130

Толькі «Плач перапёлкі»?	141
Таямніцы Івана Шамякіна	147
Літаратура «сонечная» і «начная»	154
Віктар Марціновіч — першы постіндустрыяльны пісьменнік?	161
Працяг рамана «Каласы пад сярпом тваім» — міф або рэальнасць?	166

Літаратурна-мастацкае выданне

Марціновіч Дзяніс Аляксандравіч

**Жанчыны ў жыцці
Уладзіміра Караткевіча**

Дызайн вокладкі
і камп'ютарная вёрстка
І. П. Бандаровіч

Рэдактар і карэктар
Н. А. Ваніцкая

Падпісана ў друк 08.05.2014.
Фармат 60×84/16. Папера афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 8,1. Ул.-выд. арк. 7,07.
Наклад 300 паас. Заказ № 251.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
ТДА «Выдавецтва “Чатыры чвэрці”».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка друкаваных выданняў
№ 1/139 ад 08.01.2014, № 3/219 ад 21.12.2013.
Вул. Б. Хмяльніцкага, 8-215, 220013, г. Мінск.
Тэл./факс: (+375 17) 331 25 42. E-mail: info@4-4.by

ISBN 978-985-7058-53-2

9 789857 058532

АСТАНА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ